

ગાંધીજીનું નવજીવન

પુસ્તક ૧૧ મું

નવજીવન પ્રકાશન મંદિર

૨૫ મ

૧૦૪ ૮૦

બારમું પુસ્તક ૩૭ જુનને દિવસે બહાર પડશે

વાચકોને સૂચના

ક નિજાનીવાળા ભેખે 'યંગ ઇન્ડિયા'માંથી બાપા-તર છે.

†   "   "   અગ્રેજ પરથી   "

૧   "   "   ગાંધીજીની મુસાફરીઓનાં તેમના સાથીઓએ કરેલાં વર્ણનો છે.

પહેલું પુસ્તક ખલાસ થયેલું હોવાથી સામટાં ૧૮ પુસ્તકના ગ્રાહક તરીકે નામ નોંધાવનારાઓને પણ તે મળી શકશે નહિ; માટે તેવાઓએ રૂ. ૮ ને બદલે રૂ. ૭-૫-૦ મોકલવા.

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગૂજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૦૪૫૦ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ. ગાંધીજી નવન્યૂન-૧૧

વિષય ૭૮

ગાંધીજીનું 'નવજીવન'

તા. ૫-૪-૧૯૨૧

§ સરકારની સંકડામણ

મારી નામપુરની મુલાકાત દરમિયાન મને ડૉ. ચોળકર ઉપર જે બાપજીને માટે કામ ચાલ્યું છે તે વાંચવા મળ્યું. પોલીસના માણસના હાથનો રિપોર્ટ છતાં આ બાપજી સાવ નિર્દોષ છે. ના. વાઘસરાયના સજ્જદામાં કહીએ તો તે 'વિશિષ્ટ વગરનું' છે. આખું બાપજી પહેલેથી છેલ્લે સુધી રીતસર દલીલો વાળું છે.

રાજકોટની
ચિઠિયા

પણ 'પ્રજાસત્તાક રાજ્યતંત્ર'ની એમાં ચર્ચા કરવામાં આવી છે એ બારે દોષ એમાં રહેલો છે! જે આને ગુન્હો મણવામાં આવે તો મહાસમાના હમભમ એકેએક અનુયાયીને ગુન્હેગાર ગણવો રહ્યો. કારણ સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા વગર પોતાના જ-મસિદ્દા હકો પામવાની તેને આશા ન જણાય તો પ્રજાસત્તાક રાજ્યતંત્ર સ્થાપવાનો વિચાર તેમજ તજવીજ કરતાં તે અચ્છાઈ નહિ.

હકીકત તો એ છે કે મધ્ય પ્રાંતમાં તેમજ બીજે દારનિવેશની હિંમતવાળી અસર થવા લાગી છે અને સરકાર હવે તેને બરદાસ કરી શકે એમ નથી. શીવજી

ભગવાનદીનજી જેમને લોકો મહાત્મા કહીને બોલાવે છે તેઓ નાગપુરના ઇનપ્રતિદિન ખીલતા જતા અસહયોગ આશ્રમના માનવંતા આચાર્ય છે. તેઓ સરસ વક્તા અને કાર્યકર્તા છે. આખકારીના રક્ષણ ખાતર એમને મોટે તાજી દેવાનો સરકારનો ધર્મ (!) રહ્યો. મધ્ય પ્રાન્તો અને બીજે ચાલી રહેલી પકડાપકડી અને કેસોનો બીજો અર્થ હું કરી જ શકતો નથી. જેઓ પીઠાવાળાંઓને અગર પીઠામાં જનારાઓને મારશાડ કરવા લોકોને કુરકરે અગર જાતે તેમને મારશાડ કરે તેમની પર અલખત કામ ચલાવો; પણ આટલે દહાડે આજે ઉઠીને રાજદ્રોહની કલમો હેઠળ લોકો પર કામ ચલાવવાનું કંઈ કારણ? જવાબ સ્પષ્ટ છે. દારૂનિષેધની આ હીલચાલમાં જોખમદાર માણસોને હાથે કોઈ પણ જાતનાં જોરજબરદારી થતાં નથી. જોખવાખદાર લોકોને હાથે ક્યાંક થતાં છમકલાં એક ક્ષણમાં અટકાવી શકાય એમ હોય છે. પણ સરકારને એ ક્યાં જોઈએ છે? એને તો દારૂઅપીણની ઉપજ દૂબવા ભેડી છે તેની બળતરા ઉઠી છે. અને તેથી આ આખા પ્રાંતનું અટકાવવાને આજબી કે જોરબાજબી ગમે તેવાં પગલાં લેવા નજી નિશ્ચય કર્યો છે.

ચાલુ
રાજ્યતન્ત્ર
સામે અપ્રીતિ

આ ચિકિત્સા જો ખરી હોય તો તેનો કપાય પણ સાવ સહેલો છે. કાર્ય-કર્તાઓ પર કામ ચલાવવાનું લૂલુંલંગડું બહાનું પણ આપણે સરકારને ન મળવા દેવું. ચાલુ રાજ્યતન્ત્રની સામે અપ્રીતિ પેદા કરવી એટલો જ જો રાજદ્રોહનો અર્થ હોય તો તેની અપ્રીતિ કરવી એ અત્યારે પુષ્પ છે. એ દરેક હિન્દીનો કર્તવ્યધર્મ છે. પણ આ ધર્મનો પ્રજાને ઉપદેશ કરવાની આજે જરૂર નથી ચાલુ રાજ્યતન્ત્રને માટે પ્રજામાં કોઈ પણ જાતનો પ્રેમ છે જ નહિ. ખિતાખદારો ખિતાબો રાખી રહ્યા છે તે તેમને એ ગમે છે એટલા સાફ નાહ, પણ તેમનામાં પોતાનાં ધનવૈભવ બોવાનું જોખમ ખેડવા જોઈતી હામમત નથી એટલા માટે. મને એકથી વધુ એવા દાખલાઓની ખબર છે જેમાં જગીદારોને તેઓ સરકારના આશ્રિત રહેવું છોડી દે તો તેમની જગીરો જમ થવાની ધમકી મળેલી છે. બીજા પણ અનેક એવા લોકોને હું જાણું છું જેઓ પોતાના રોજગારને ધક્કો પહોંચવાની બીકથી જ પોતાના ખિતાબો અગર સરકારી માનપાનને પકડી રહ્યા છે; આટલે સુધી સરકારનો દોર અસર કરે છે. પણ આ વર્ગના લોકો સુધાં જે રાજ્યતન્ત્રની હેઠળ પોતાને મે પાંચ લાખ રૂપિય મળવા છતાં બીજા બાળુએ દેશના કરોડો રૂપિયા કસા વળતર વગર દેશની બહા તણાઈ જાય છે એ રાજ્યતન્ત્રને દેશનાથેણું જોઈ રાજ જ થાય એ વિશે મારા મનમાં શંકા નથી.

તેથી જ હું ફરીફરીને હું છું કે આ રાજ્યની સામે અપ્રીતિ ફેલાવવાના કાર્યમાં રોકાવાની આપણે જરૂર નથી. પ્રજાની આંખ આગળ અત્યારે આ રાજ્ય-તંત્ર જેટલું કાળું છે તેથી વધારે કાળું આપણે ચિતરી શકવાના જ નથી. આપણે તો એ રાજ્યતંત્રને દૂરનાવવાનો રસ્તો જ લોકોના હાથમાં મુકી છૂટવું જોઈએ. એ રસ્તો આત્મશુદ્ધિનો છે. જ્યારે દારૂ ન પીવાને અગર તો રેંટીયો કાંતવાને ગુન્હો ગણવાનું બહેર કરવાની સરકારને ડરજ પડે એવી સ્થિતિમાં આપણે તેને લાવી મુકીશું ત્યારે જ સરકાર ખરી સંકડામણમાં આવશે. આપણે સમજી જવું જોઈએ કે જ્યાં સુધી આપણે ચાલુ રાજ્યતંત્રથી અંજાઈને અગર તો અંજાવાનો દેખાવ કરીને અથવા તો તેને સખી ચલાવવાને નામનું પણ બહાનું આપીને તેને પ્રતિષ્ઠા પહેરાવીએ છીએ ત્યાં સુધી જ એ નબી શકે છે.

રાજ્યતંત્રને
ફેલાવવાનો
ઉપાય

પણ આપણી હીલચાલની અસર થતી જાય છે તેમ તેમ સરકારને સંકડામણ પણ લાગવા માંડે એ દેખીતું છે. જુદા જુદા પ્રાંતોમાં નવા નવા સખીનાં પગલાં લેવાવાનું ચાલુ છે. બિહાર સરકારે તેમાં પહેલ કરી છે. હવે સંયુક્ત પ્રાંતની સરકારે પણ અસહકારની પ્રવૃત્તિને 'ક્રાંતિકારક' તરીકે જાહેર કરી છે ! આટલા દિવસ સુધી 'ક્રાંતિ' શબ્દથી ખુનામરફાનો અર્થ સૂચવાતો, અને એ અર્થમાં બમેલી સત્તાઓ તરફથી તેની હમેશાં નાલેશી થતી આવી છે. પણ અસહકારની પ્રવૃત્તિને 'ક્રાંતિકારક' કહીએ તોપણ એ હથિયાર અને ખુનામરફાની ક્રાંતિ નથી. એ સ્વાભાવિક ઉન્નતિની ક્રાંતિ છે, એ લોહી વગરની ક્રાંતિ છે. આ પ્રવૃત્તિ વિચારનો પલટો છે, અંતરપલટ છે. અસહકાર આત્મશુદ્ધિની ક્રિયા છે અને તેથી માણસના વચારોમાં તે અલગ્યત ક્રાંતિ કરી મુકનાર વસ્તુ છે. તેથી તેને દાખી દેવાનો પ્રયત્ન એ જખરાઈથી સહકાર કરાવવા સમાન છે.

લોહી વગરની
ક્રાંતિ

આમ આ પ્રવૃત્તિનો નાશ કરવાના હુકમો બીજા શબ્દોમાં રેંટીયા શરૂ કરવાની કે દારૂનિષેધની પ્રવૃત્તિને દાખી દેવા અગર તો તેમાં દખલ દેવાના અને એ રીતે દંખોતોશનનો જુસ્સો ઉઠાવવાના હુકમો જ ગણાશે. કારણકે આડકતરી રીતે પણ લોકોને પરદેશી કપડા પહેરવા કે દારૂનાં પીકાંને આશ્રય આપવાની ફરજ પાડવાનો પ્રયત્ન તેમના જુસ્સાને ઉકાળવાનો જ. પણ આપણી જીત તો આપણે આટલી હદ સુધીની જખરાઈ તેમજ જુસ્સાની સામે પણ સામે હાથ ન હોવાખર્તા જ્યારે આપણી શાંતિ ડમવા નહિ દઈએ ત્યારે જ છે. આપણી ખંભોશીયો જ આપણે સરકારના પાગલપણાને ખીનદોસ્ત કરવું જોઈએ. આપણે ધડી ન જુલવું

સરકાર વિશે
આપણે ન
કરે!

નેહ્યે કે પશુબળ જેટલું તેને તાબે થવાથી પોપાય છે તેટલું જ તેની સામે સાચું પશુબળ વાપર્યાથી પણ પોપાય છે. તેથી એકેએક કાર્યકર્તાને મારી આમહમરી સલાહ છે કે તેમણે આ સરકાર વિષે બાપણુ કરવું કે બોલવું પણ છોડી દઈ અને માત્ર એની ખુશી જોઈ લઈ સહકાર દ્વારા તેની આજુ માનવાનું જ છોડી દેવું અને એવા અસહકાર દ્વારા આ ખૂરા રાજ્યતંત્રને સાવ નોખું પાડી એકાદી કરી મુકવું.

મ્યુનિસિપાલિટી પર નખતો

પણ અસહકારની પ્રવૃત્તિ સામેની આ ઝુંબેશમાં બિહાર પ્રાન્ત ખીજ બધાને પાછળ મુકે એમ છે. નવા નવા જપતા અને સમ્પત્તિના ઇલાજે શોધવામાં બિહાર સરકારને કોઈ બાંટી શકે તેમ નથી. ત્યાંની સરકારે હવે મ્યુનિસિપલ કાઉન્સિલરો અને નોકરોને પણ અસહકારની બાબતમાં જપતાના હુકમો કાઢ્યા છે ! તેમને અસહકારી સભાઓમાં ભાગ લેવાની મનાઈ કરવામાં આવી છે. સરકારનો ઠરાવ મેં જાતે નથી વાંચ્યો, પણ મને કહેવામાં આવ્યું છે કે એવી જ એની મતબલ છે. જો આ ખરું હોય તો મ્યુનિસિપલ કાઉન્સિલરોને તેમજ નોકરોને મારી એવી સલાહ છે કે તેમણે બિહાર સરકારના આ હુકમની સંપૂર્ણ ઉપેક્ષા કરવી અને સરકારને મ્યુનિસિપાલિટીએને વીખેરી નાંખવા આહવાન કરવું. મતદારોએ પણ તેમનામાં પાણી હોય તો એના એ કાઉન્સિલરોને ફરી ફરી ચુંટી મોકલવા અને સરકારને છાંં તો આખા મ્યુનિસિપલ રાજ્યતંત્રને બંધ કરી દેવા અને નહિ તો ઉપલો ઉદ્ધત ઠરાવ પાછો ખેંચી લેવા ફરજ પાડવી.

સખી સામે જ્ઞાન્તિ

હિન્દી સરકારે તેના ચહેલા ઠરાવમાં જે વલણ જાહેર કરેલું હતું તે યોગ્ય હતું. તેમાં પ્રત્યક્ષ ખુનામરફી ન થાય અને અસહકારીઓ અહિંસાની મર્યાદાઓ પાળે ત્યાં સુધી તેમના બોલવા અને વિચારો ફેલાવવાની આડે ન આવવાની સરકારે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી. પણ મેં તો તે જ વેળાએ સરકારની આ પ્રતિજ્ઞા વિષે મારો અણુવિશ્વાસ જાહેર કર્યો હતો. એ ઠરાવ ધડનારાઓએ કેવળ ઉદાસીનતા રાખીને અગર તો ચાલવા દધને આ પ્રવૃત્તિને અનાયાસે મરી રહેલી જોવાની ઉમેદ રાખી હતી. પણ એણે તો ઉલટું જોર કરવા માંડ્યું અને સરકારી સંસ્થાઓની પ્રતિજ્ઞા તોડી પાડીને, પરદેશી કાપડનો બહિષ્કાર જમાવીને અને દારૂની આવક ઉપર કાપ મુકીને ખરેખર અસરકારક થવા માંડ્યું. તે જ ધડીએ સરકારને સાચો પ્રાણકો પડ્યો અને તેને સમ્પત્તિની શરૂઆત કરી દઈ આ પ્રવૃત્તિના ફેલાવો અટકાવવાનાં પગલાં લેવાં માંડ્યાં. અને આ તો હજુ સરકાર રમત કરી રહી છે. ખરી સખી તો હજુ હવે ચાલવાની છે એ સમજ આપણે તેને માટે તૈયાર રહેવું જોઈએ. જ્ઞાન્તિને વળગી

રહી આત્મશુદ્ધિનો આપણો પ્રયત્ન ચાલુ રાખવાનો આપણો નિશ્ચય જોવા ને તેવો અઢળ અને અડગ રહેવો જોઈએ. આપણે ઓડવાયરશાહીના કાળા કેર વર્તેલા જોવા પડશે અને એ આગમાં થઇને અણીશુદ્ધ બહાર નીકળી સીતાજીની પેઠે જ આપણે પણ હિન્દુસ્તાન પ્રત્યેની આપણી એકનિષ્ઠ ભક્તિ—અપ્રાણી વશાદારી સિદ્ધ કરી આપવી પડશે.

વિચારમય જીવન

મારી મુસાફરીઓમાં કડવા અને મીઠા એમ બન્ને અનુભવો થયાં કરે છે. મધ્ય પ્રાન્તની મુસાફરી લાંબા કાળને સારૂ અને યાદ રહેશે. વર્ધા સત્તરમીએ સવારે પહોંચ્યા. તે જ દહાડે મોટરથી આર્વા અને આદિ જવાનું હતું. પન્થ લગભગ ૬૦ માઇલનો હતો. બપોરના એક વાગે નીકળી રાતના દસ વાગે પાછા વર્ધા પહોંચવાનું હતું. પણ ધૃશ્વરે જુદું જ ધાર્યું હતું. જતાં રસ્તામાં મોટર મોટકી. આદિ તો મુસીબતે પહોંચ્યા. પાછા રસ્તાં બીજી મોટર પણ ટૂટી, ને આ વેળા એવી જગ્યાએ કે જ્યાં કશી મદદ ન મળી શકે. છેવટે એક ગામડા નજીક પહોંચ્યા. ત્યાંથી ગાડામાં જવાનું કહ્યું. રાતના એક વાગે ગાડાની મુસાફરી સરૂ થઇ. હું થાક્યો હતો. ઉંઘ પણ ભરાઇ હતી. મને શી દરકાર કે બળદ કેવા છે, તેનો હાંકનારો કેવો છે એ જોઉં ? ઉંઘમાંયે હું એટલું સાંભળી શકતો હતો કે બળદ ઘોડાવેગે જતા હતા. વળી વચમાં જરા ધીમા ચાલે. પણ મોટે ભાગે દોડતા જ હતા. બળદ દોડે એ કોને ન ગમે ? મેં વિચાર્યું, “ ઠીક છે; આપણે વહેલા ઘેર પહોંચશું. આ તરફના બળદ સારા હશે.”

સવાર પડી—જાઓ. મેં જોયું તો હાંકનારના પરાણમાં તો આર હતી ને તે આર વારંવાર બળદની પૂંઠમાં ભોંકીને તેનાથી તે પ્રાણીઓને દોડાવતો હતો. બળદ આ ત્રાસથી રસ્તામાં શેરી રહ્યા હતા.

આ દૃશ્ય જોઈ મારી દીન દશા જો વાંચનાર કલ્પી શકતો હોય તો કલ્પી લે. તે જ ક્ષણે ગાડામાંથી ઉતરી જવાની ઇચ્છા થઇ. મોટરની મુસાફરી આના કરતાં તો હજારગણી સારી એમ થયું. વળી મેં વિચાર્યું કે મોટરના કારખાનામાં મોટર બનાવનાર અંગ્રેજ અમેરિકનની શી વહે ચતી હશે એ કોણ જાણે ? બળદગાડીમાં બેસવું એ મોટરમાં બેસવા કરતાં થોડું પાપ નહિ હોય ? આમ મનની સાથે ઘાટ ઘડ્યે

બળદનો ત્રાસ

જતો હતો ને બળદને ત્રાસ જોયાં કરતો હતો. એએક મિનિટ તો સહન કર્યું. પણ બળદના માલીકની પાસેથી પરાણો માગ્યો. તેણે તે આપી દીધા.

‘મહાત્માજી’
નહિ,
‘બાવાજી’

તે સમજ્યો. મને તે ઓળખતો ન હતો. મને ‘બાવાજી’ નામથી બોલાવતો હતો. ‘મહાત્માજી’ કરતાં ‘બાવાજી’ મને વધારે પ્રિય લાગ્યું. મારા પોશાક પરથી તેણે મને ‘બાવો’ માન્યો. ‘બાવાજી’નો પોશાક પહેરવો સહેલ છે. ‘બાવાજી’ના ગુણ મેળવવા દોહલા છે. છતાં હિન્દુસ્તાનના બોળા લોક તો પહેરવેશની સાદાઈથી સદાય બોળવાયા છે ને બોળવાયે જશે.

મેં ગાડીવાનને લાકડીને ખૂંદે છોડેથી વાપરવા બલામણુ કરીને લાકડી પાછી આપી. બળદને દોડાવવાની કંઈ જરૂર નથી, કલાક મોટો પહોંચું તેની તેણે શીકર ન કરવી એમ કહ્યું. ‘તેને મેં’ આર કાઢી નાંખવા વીનવ્યો. તેણે તેમ કરવાનું વચન આપ્યું. તે પાળશે કે નહિ તે જુદો સવાલ છે.

વિચારશૂન્ય
જીવન

આ બનાવની મારા મન ઉપર હીક અસર થઈ. આપણું જીવન કેવું વિચારશૂન્ય ને દયાશૂન્ય છે એ મેં જોયું. આપણા દરેક કૃત્યમાં વિચાર અને દયા હોવાં જ જોઈએ, અને જ્યાં વધારે દુર્બળતા, નિરાધારતા, વધારે અવાચકતા છે ત્યાં વધારે દયા હોવી જોઈએ એમ સ્પષ્ટ લાગ્યું. આપણે આપણી જાત—માણસજાત ઉપર દયા ખાઈએ છીએ તેમાં નવાઈ નથી. તે તો ખાવી જ જોઈએ. પણ ક’ગણ દુકાળીઓ મનુષ્યો કરતાં પણ વધારે નિરાધાર, દુઃખી ને અવાચક નથી? દુકાળીઓ તો દુઃખથી પીડાય ત્યારે આપણી સામે લડે પણ ખરાં; પણ બળદ શું કરે? તે તો ન બોલી શકે, ન ખંડ કરી શકે.

મને પાઠ્ય પુસ્તકોમાંના પશુસંવાદ યાદ આવ્યો. તેમાંનું રહસ્ય તદ્દન સાચું લાગ્યું. આપણું જીવન કેવું વિચારશૂન્ય? મેં વિચાર્યું હોત તો બળદની ને હાંકનારની પરીક્ષા લીધી હોત ને લાકડીની આર મુસાફરીને આરંભે જ ખેંચાવી લીધી હોત.

જો ગાડીવાને વિચાર કર્યો હોત તો તે પોતાના વાંસામાં કાંઈ આર ભોંકે તો કેવું લાગે એ જાણી લેત ને પરાણામાં આર ન રાખત, બળદને મારીને ન દોડાવત.

શુદ્ધિની
મર્યાદા કી?

હું વિચારતો જાઉં છું તેમ તેમ સ્વરાજની શરૂઆત ‘વધતી’ જાય છે. આપણે આત્મશુદ્ધિ કરી સ્વરાજ્ય મેળવવું હોય તો આપણી શુદ્ધિની મર્યાદા ક્યાં પાંધશું? આપણા બંગી ભાઈને આપણે માન્યા ભાઈની જેમ ગણશું ત્યાં હદ આવી જશે? આપણાં પશુ ભાઈબહેનોનું શું? તેમના જીવમાં ને આપણા જીવમાં કેટલો તફાવત

હશે ? આપણે ખાધે, સૂધે, સુખદુઃખ અનુભવીએ છીએ તેમ તેને પણ છે. આપણે બહુ તો તેના મોટા ભાઈ હોઈએ. તે સિવાય વધારે શું હોઈ શકે ?

આપણે બીજાને તેની ફરજ અદા કરવાનું કહીએ છીએ; ન કરે તો ચીડાઈએ છીએ; ‘ડાખરને ફાંસીએ ચડાવો’ એમ પોકાર કરીએ છીએ. પરંતુ આપણી સામેની ફરીઆદ સાંભળનાર આપણે વિષે શું વિચારતો હશે ?

આપણે હિન્દુ ગૌરશાને પ્રાણરક્ષા સમાન ગણનારા; ગાયને બચાવવા મુસલમાન સાથે વેર બાંધનારા; બળદને આર ભોંડીને ચલાવીએ, બળદ ઉપર ન લાદવા જેટલો બાર લાદીએ, તેને ઓઠામાં ઓઠું ખાવાનું આપીએ, ગાયની પાસેથી લોહી નીતરે ત્યાં લગી દૂધ લઈએ, તેને કુંડીને દૂધ ખેંચીએ. આપણો મુસલમાનને ગાય ન મારવાનું કહેવાનો શો અધિકાર ? મુસલમાન ગાયને ખોરાક સાડ મારવામાં પાપ નથી માનતા. હિન્દુ બળદને આર મારવામાં પાપ નથી એમ કંઈ દાવો કરી શકશે ? આપણે તો બાળીબાળીને પાપ કરીએ છીએ. અબાણે થયેલા પાપની માફી ઇશ્વર આપે છે એમ કહેવાય છે. અબાણે થયેલા દોષોનું જ પ્રાયશ્ચિત્ત હોય. બાળી જોઈને પાપ કરીને પછી પ્રાયશ્ચિત્ત લેવા નીકળ્યાથી કંઈ શુદ્ધિ મેળવાય ?

એટલે વિચાર કરીએ તો આપણે જોઈએ કે સ્વરાજ મેળવવા સાડ આત્મશુદ્ધિ મેળવવાની હદ જ નથી. જેમ વહેલી શુદ્ધિ તેમ વહેલું સ્વરાજ.

સ્વરાજ એટલે ધર્મરાજ. જે ચાલુ રાજ્યનીતિ બદલી બીજી એવી જ રાજ્યનીતિ દાખલ કરીએ તો તે સ્વરાજમાં નહિ બપે. તે વડે લોકકલ્યાણ નહિ થાય. જેમ સ્વરાજની શરતો છે તેમ સ્વરાજની નિશાનીઓ પણ રહેલી છે. મારા નડિયાદના બાપણમાં મેં સ્વરાજની નિશાનીઓના ઇશારો કર્યો હતો. કોઈ વેળા તે એક લેખમાં ટાંકી જઈશ.

દરમિયાન આટલું તો આપણે સમજી લેવું જ જોઈશે કે આપણો આત્મશુદ્ધિનો દાવો ખરો હોય તો આપણે આપણું વર્તન સુધાર્યું જ જવું જોઈશે. કીડીથી માંડી કુંજર સુધી સૌના હકો તપાસી આપણે તે આપવા જોઈશે. એમ કહે આપણા હકો આપણને જગત વગરમાએ આપશે એ વિષે કોઈએ શંકા જ ન રાખવી.

આ રાજ્યને—આ રાજ્યનીતિને રાક્ષસી રાજ્ય, રાક્ષસી રાજ્યનીતિ આપણે ગણીએ તે પહેલાં આપણે જાતે તેવી નીતિમાંથી નીકળી જવું જોઈશે. જેવા નીકળ્યા તેવી જ તે નીતિ બંધ થશે. તેથી જ હું કહી રહ્યો છું કે આપણે સાત મહિનામાં

આત્મશુદ્ધિની
હદ નથી

સ્વરાજ એટલે
ધર્મરાજ

આત્મશુદ્ધિ
દોરા સ્વરાજ

સ્વરાજ્ય મેળવી શકાયે છીયે. કેમકે જે કરવું છે તે આપણે જ કરવું રહ્યું છે ને તે કાર્મ માત્ર વિચારના પરિવર્તનનું જ છે. આપણે આપણા ખ્યાલો બદલી દેધ્યે તો તે પ્રમાણે વર્તનમાં ફેરફાર કરવો. ક્ષણમાત્રની વાર છે.

હું ઉમેદ રાખું છું કે કોઈ વાંચનાર એવો આરોપ નહિ મુકે કે હું દહાડે દહાડે સ્વરાજ્યની શરતો વધારતો જાઉં છું. વિચારી વાંચનાર સમજશે કે હું સ્વરાજ્યની શરતો હળવી ને સહેલી બતાવી રહ્યો છું.

આપણે યા તો વધારે રાક્ષસી બનીને આ રાક્ષસી નીતિને રોકવી રહી અથવા તો રાક્ષસી નીતિથી અલગ રહી તેને મટાડવી રહી. પાપ, અન્યાય કોઈ કાળે સ્વતંત્રપણે નથી શકતાં જ નથી. તેને હમેશાં ઓથ જોડાયે. તેથી જ સર્વ ધર્મનું શિક્ષણ છે કે પાપની સાથે અસહકાર કરવો એ પરમ ધર્મ છે. પણ બે તેમ કરીને આપણે પાપનીતિ દૂર કરવી હોય તો આપણે દરેક ક્ષણે વિચાર કરીને આપણા જીવનને પાપમાંથી બચાવી લેવું એટલે પાપી નીતિ એની મેળે પડી બાંગશે.

અસ્પૃશ્યતા વિષે શંકા

અસ્પૃશ્યતા
વિષે દલીલો

અસ્પૃશ્યતાનો વિષય એવો છે કે તે બાબત અનેક માણસોને અનેક પ્રકારની શંકાઓ આવ્યાં કરે છે. કોઈ એક રીતે તો કોઈ બીજી રીતે તેનો બચાવ કરવા મથી રહ્યા છે. આમ દરેક ઘર ઘાલી ગયેલા રિવાજોને વિષે બને છે. કોઈ રિવાજો તેની સામે વિરોધ થયા વિના તુરત નથી દૂર થઈ શક્યા. શરાય ઇત્યાદિ પીવાની ટેવનો પણ બચાવ થતો આપણે જોઈએ છીયે. કેટલાક તો શરાય પીવાનો ધર્મ પણ માનનારા પડ્યા છે ! ત્યાં પછી અસ્પૃશ્યતાની તો વાત જ શી ? નીચેના ત્રણ પ્રશ્નોનો જવાબ આપવાની એક મિત્રે સૂચના કરી છે :

૧. બંગી ચમારનો ધંધો જ મેલો છે. ને જોના તે ધંધો થઈ પડે છે તેની ઉપર તેની એવી સૂક્ષ્મ અસર થાય છે કે બધે તે હમેશાં નાહીને સાફ થાય તોપણ તેનું હાડ જ મેલું થઈ ગયેલું હોય છે. એટલે તેનો સ્પર્શ સર્વથા વર્જ્ય હોવો જોઈએ.

૨. દાકતર ઇત્યાદિ જે મેલું કામ કરે છે તેવો ધંધો કંઈ બંગીનો નથી. તેઓ નિરંતર તેવું કામ કરતા નથી ને કરે છે ત્યારે તેઓ તેવું કામ કરીને સાચ થઈ જાય છે.

૩. ઢેડભંગી જ્યાં સુધી પોતાનો ધંધો જ ન મેલે ત્યાં લગી તેને અણય જ નહિ.

ઉપલી દલીલો કંઈક નવા પ્રકારની છે. એક પક્ષ એમ કહે છે કે 'અસ્પૃશ્ય' ને નહાતાધાતા થઈ જાય તો પછી કંઈ કહેવા જેવું નથી રહેતું. હવે ઉપરની દલીલ કરનાર પક્ષ કહે છે કે ભંગીના હાડમાં જ મેલ પેસી ગયો છે તેથી આપણે તેને ગમે તેટલો ઘોષણે તોપણ તેનો સ્પર્શ ન કરી શકાય.

અને પક્ષની ભૂલ હું તો ચોખ્ખી જોઈ શકું છું. આપણને ભંગી વગેરેને ન અડવાની ટેવ પડી છે. વળી તેને ધર્મનું રૂપ આપાયું છે, એટલે હવે તેઓને અડકવાની પ્રવૃત્તિ નથી થતી; તેથી ગમે તે પ્રકારે આપણી આદતનું સમર્થન કરવું આપણને ગમે છે. મારી અલ્પ મતિ પ્રમાણે તો ભંગીને જે મેલ ચડે છે તે મેલ શારીરિક છે અને તે મેલ તુરંત દૂર કરી શકાય છે. પણ જેઓને અસત્ય, પાખંડ ઇત્યાદિના મેલ ચડે છે તે એવો સૂક્ષ્મ હોય છે કે તેને કાઢવો જ મુશ્કેલ પડે છે. જો કોઈને અસ્પૃશ્ય ગણી શકાય તો તે અસત્ય અને પાખંડ રૂપી મેલથી ભરેલા લોકો છે. પણ તેઓને અસ્પૃશ્ય ગણવાની તો આપણી હિંમત જ નથી ચાલતી, કેમકે આપણા બધામાં એવો મેલ થોડોયજી અંશે રહેલો જ છે. આપણે જો તેવું કરવા બેસીએ તો જગતના કાજ બન્યા જેવું થાય ને આપણે પોતે અસ્પૃશ્ય થઈ જઈએ. આ ખરી મલિનતાને સાર આપણી પાસે ધીરજ અને પોતાની આન્તરિક સ્વચ્છતા સિવાય બીજી ઉપાય નથી. પણ ભંગીની મલિનતા તો હાડ નથી ધાલતી, એટલું જ નહિ પણ તેનો તો ઉપાય સહેલો છે. તેઓને આપણે આપણા કરીએ એટલે તેઓ જરૂર સાચા થઈ રહેવાના.

ખરી મલિ-
નતા કઈ?

દાકતરનો ધંધો મેલું ચુંથવાનો નિરંતરનો જ છે. તેઓને જો ચોવીસે કલાક વાઢકાપનું કામ મળે તો કંઈ તે કરવા તે ઇનકાર નહિ કરે. વળી તેઓ પણ પોતાની આજીવિકાને અર્થે પોતાનો મેલ ચુંથવાનો ધંધો કરે છે. છતાં તે કાર્યને આપણે પરાપકારી ગણીએ છીએ ને દાકતરને માન આપીએ છીએ. મારી દલીલ એવી છે કે દાકતરનો ધંધો તો માત્ર દરદીને ઉપકારક છે, પણ ભંગીનો ધંધો આખા જગતને ઉપકારક હોઈ દાકતરના ધંધા કરતાં પણ વધારે આવશ્યક ને પવિત્ર છે. દાકતરો પોતાનો ધંધો છોડે તો દરદીઓનો નાશ થાય, પણ જો ભંગીનું કાર્ય બંધ થાય તો તો જગતનો નાશ થાય. તેથી આવશ્યક પ્રવૃત્તિ કરનારને અપવિત્ર માની તેમને તરછોડવા એમાં ઘણું પાપ છે એમ માનવું જરાયે અયોગ્ય ન મણાવું જોઈએ.

દાકતર અને
ભંગી

ભંગીચમારનો ધંધો છોડવાની પ્રવૃત્તિ કરવી એ તો જગનને ભારે હાનિકારક કાર્ય માતું હું.

પાયખાનાંની
સ્વચ્છતા

આપણી પાસે ઉપાય એક જ રહેલો છે. જેમ દાકતરના ધંધાને આપણે પવિત્ર માન્યો છે તેમ ભંગીચમારના ધંધાને પવિત્ર માનવો. આપણે તેમને સારા રહેવા પ્રેરવા, તેમને દૂર કાઢવાને બદલે આપણી નજીક રાખવા ને તેમની સેવા કરવી. આપણે પાયખાનાં ચોખ્ખાં રાખવાની ટેવ પાડવી ને આપણે પોતે પણ તે સાફ કરવાની જરૂર જણાય ત્યારે સાફ કરવા તૈયાર થવું ને સાજ કરતાં શીખવું. જ્યારે આપણે ભંગીના ધંધાની પવિત્રતાને સમજના થઈશું ત્યારે આપણાં પાયખાનાં જે આજે નરકની ખાણરૂપ છે તે આપણાં રસોડાં કે આપણી બેઠકના જેવાં સ્વચ્છ હશે. મારી દૃઢ માન્યતા છે કે ભંગીને અને તેના ધંધાને તુચ્છ ગણીને આપણે અનેક રોગોને સ્થાન આપ્યું છે. બ્રાહ્મણનાં ઘર ભંગીનાં ઘરો કરતાં મેં મેલાં જોયાં છે. ભંગીના ઘરની પાસે પાયખાનું હોતું નથી તેથી તે સ્વચ્છ લાગે છે. આપણાં પાયખાનાંની ગંદકીથી ને આપણી તે વિષેની ખૂરી આદતોથી આપણામાં મરડી, કોલેરા આદિ રોગો આવે છે ત્યારે ત્વરાથી દેશાય છે એવી ધણી વિદ્વાન દાકતરોની માન્યતા છે. મેં તો એ વાત ખાસ અનુભવી છે. આપણાં પાયખાનાંને આપણે એવી સ્થિતિમાં સુખી શકાયે છીએ કે તેને સાજ કરવામાં જરાયે સૂગ ન આવે, ને તેમાં જ્યારે પ્રવેશ કરીએ ત્યારે તે સ્વચ્છ ને દુર્ગન્ધ વિનાનાં જોવામાં આવે. અસ્પૃશ્યતાના પાપથી આપણે સામ્રાજ્યના અસ્પૃશ્ય ભંગી બન્યા છીએ, એટલું જ નહિ પણ તે પાપને અંગે આપણે રોગોના ભોગી પણ બન્યા છીએ ને આપણાં શરીર નિસ્તેજ ને દુર્બળ બન્યાં છે. આપણા પાયખાનાં ઇત્યાદિના ટિવાજોથી હવા ઉપર કેવી ખરાબ અસર થાય છે ને ખરાબ હવાની અસર શરીર ઉપર કેટલી ખરાબ થાય છે એનો આપણને ખ્યાલ જ નથી. એ વિષયને હું નવરાશે ચર્ચવા ઇચ્છું છું.

અસ્પૃશ્ય-
તાની
શેતાનિયત

મને કંઈ મલિનતા ઉપર મોહ નથી, ભંગી ઉપર પણ મોહ નથી. મને અતિશયોક્તિની ટેવ નથી. હું હિન્દુ શાસ્ત્રોને માનનારો છું, હિન્દુ ધર્મને અભિમાની છું. માફ સત્ય મને નિર્મોહ રાખે છે ને શાસ્ત્રને નામે ચાલતી બધી વસ્તુના અન્ધ સ્વીકારથી બચાવે છે. હું જેમ જેમ નમ્રપણે વિચાર કરું છું તેમ તેમ મને ભાસે છે કે જેવી ડાયરશાહી સામ્રાજ્યે ચલાવી, તેવી ડાયરશાહી હિન્દુ ધર્મને નામે હિન્દુઓએ ભંગી ઇત્યાદિ જાતિઓ ઉપર ચલાવી છે. જેમ સામ્રાજ્યની ડાયરશાહીને હું શેતાનિયત

કહું છું તેવી જ શેતાનિયત હું અસ્પૃશ્યતાને ગણું છું. તે દોષમાંથી હિન્દુ ધર્મને મુક્ત કરવા હું મથી રહ્યો છું ને તે માટે વધારે કાંઈ તપશ્ચર્યાની સાથે મને લાચક બનાવવા પ્રભુ પ્રત્યે પ્રાર્થના કરું છું.

મારી નોંધ

ધોળામાં કાણું

એક મિત્ર સ્વદેશીને લગતી ચળવળનો લાભ લઈ કેક લોકો અપ્રામાણિકપણું ચલાવી રહ્યા છે તેઓના દાખલા આપી લખે છે: ‘હું તો દેશમાં પ્રથમ પ્રામાણિકપણું અને પછી સ્વદેશીનો પ્રચાર ઇચ્છું છું.’ આ વિચાર નિર્મળ છે, પણ તેમાં એકાન્તવાદ છે. જૈન દર્શનમાંથી હું ધણું બહુવા જેવું શીખ્યો છું. તેમાંનો એક અનેકાન્તવાદ છે. એકાન્તે એકે વાત બરોબર નથી કહેતી. દરેક વસ્તુને એ પક્ષ છે. ‘હું તો પ્રામાણિકપણું પ્રથમ ઇચ્છું’ એમાં એકાન્તવાદ આવી બચ છે. એ વાત તો સદાય ઇચ્છવા જેવી છે. પણ પ્રામાણિકપણું ન આવે ત્યાં લગી સ્વદેશીનો પ્રચાર ઇચ્છવા જતાં સ્વદેશી અને પ્રામાણિકપણું બન્ને ગુમાવવાનો અવસર આવે. સત્ય કે એવા બીજા ગુણો મનુષ્યમાં સ્વતન્ત્રતાએ નથી ધરાતા. કંઈક પણ કાર્ય કરતાં જ ધડાય છે. હિન્દુસ્તાન લાયક અને ત્યારે જ સ્વરાજ ભોગવે એમ કહીને રાજ્યકર્તાએ આજ લગી સ્વરાજને અટકાવી રાખ્યું ને આપણે અટકાવવા દીધું. હિન્દુસ્તાન તો ક્યારનું લાયક છે. એ હિન્દુસ્તાનમાં પૂર્ણતા હોત તો હિન્દુસ્તાન ગુલામ ન જ થાત. પણ સ્વરાજ ભોગવતાં જ સ્વરાજની લાયકાત આવે છે. તે જ રીતે સ્વદેશી ચલાવતાં જ પ્રામાણિકપણું આવશે. સ્વદેશી પ્રામાણિકતા વિના નહિ જ ચાલી શકે એ વિચાર શુદ્ધ છે ને અનેકાન્તવાદનો વિરોધી નથી. તેમ માનવાથી બન્ને વસ્તુ સાથે ચાલી શકે છે. પ્રામાણિકતા વિના એકે વસ્તુ ન જ ચાલી શકે એવો દંડ વિશ્વાસ રાખવાથી તે ગુણને વધારી શકાય ને દરેક સારી પ્રવૃત્તિ ચલાવતાં ક્ષોભ ન થાય. મારી માન્યતા તો એવી છે કે જો સ્વદેશીનો આપણે મોહમાં ફસાઈ ત્યાગ ન કર્યો હોત તો આજે જે સ્થિતિ આપણે ભોગવીએ છીએ, જે અસત્ય આપણામાં દાખલ થયું છે, તે ન જ થાત. સ્વદેશીનો પ્રચાર એટલે સત્યનો, સ્વધર્મનો ને સ્વરાજનો પ્રચાર છે એવી મારી ખાતરી છે. તેથી દેશમાં ચાલતી મનદાથી ન હારતાં સ્વદેશીના અજ્ઞાણને મારી બહામણ છે કે તેઓએ સ્વદેશીનો પ્રચાર વધાર્યા જ કરવો. સ્વદેશી ચલાવતાં, રેંદીયો દાખલ કરતાં, ખાદી પહેરતાં પહેરાવતાં સત્યનો પદાર્થપાક અપાય છે.

અપ્રામાણિકતા

આ મિત્ર જે દાખલાઓ ટાંકે છે તે ખાદીના બ્યાપાર વિષે અને રેંદીયાના ચોગળ વિષે છે. તે લખે છે કે ખાદી વેચનાર કાં તો ખાદી લાવના કાંતેલા સૂતરની કંઠી મીલના

સ્વદેશી અને
પ્રામાણિકતા

ખાદીમાં ફગો

સૂતરની વેચે છે અથવા તો ખરી ખાદી ઉપર ભારે નફો ચડાવે છે. રેંટીયા વેચનારા ગમે તેવા રેંટીયાની ઉપર ગમે તેહું દામ લે છે. આ બન્ને દોષો હું પણ અનુભવી રહ્યો છું. પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિને અંગે ધૃતારા હોય જ છે. તેઓને પહોંચી વળવામાં નવી પ્રવૃત્તિના ચાલકોની કાર્યદક્ષતાની પરીક્ષા આવી જાય છે અને તેની ઉપર જ પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિની સફળતાનો આધાર રહ્યો છે. ખાદીનું વધારે દામ લેવાય છે એ હાંખો વખત નહિ ચાલે, કેમકે ખાદી જેમ વધારે ઉત્પન્ન થશે તેમ તેના વેચનારા હરિકાંઈ કરીને દામ ઓછું કરશે. ખાદી ખાદી વેચાયા કરે છે તેને પહોંચી વળવું મુશ્કેલ છે. શુદ્ધ ખાદી અંકાવવાનો પ્રયત્ન હું કરી રહ્યો છું. તે આંકવાનું સાધન મેળવી રહ્યો છું. પરીક્ષા કરનારા ચોકશીઓ તુરત મળવા મુશ્કેલ છે, કેમકે હાથના સૂતરની પારખ વણાઈ ગયા પછી કરવી સાવ સહેલી નથી. દરમિયાન સહુએ પોતાને ભરેરો હોય તેવી જ જગ્યાએથી ખાદી લેવાનો નિશ્ચય કરવો. તેમ છતાં છેતરાઈ જવાનો તો પાપ છેતરનારને હોય, છેતરાનારને કદી ન હોય. એવું કપટ ચાલતાં છતાં લોકોમાં ખાદીનો પ્રેમ વધશે, ખાદીથી બડક ભાગશે, ખાદી ખાનદાનનો પોપાક ગણાશે, એ ફાયદો તો દેશને થશે જ.

રેંટીયાની પરખ

રેંટીયાની
પરખ

ખરાબ રેંટીયા વેચાય છે તેમાં બધા રહેલો છે ખરો. કેમકે જે ન કંતાય એવા અથવા ઘણું ઓછું કંતાય એવા અગર તો તુરત તૂટી જાય એવા રેંટીયા વેચાય તો રેંટીયાનો અણગમે ફેલાવાનો સંભવ બહુ રહ્યો છે. પણ મારી ઉમેદ છે કે આનો ઉપાય થોડી મુદતમાં થઈ શકશે. રેંટીયાના અખતરા ચાલી રહ્યા છે. રેંટીયા જાણનાર જેમ વધતા જશે તેમ તેમ ખરાબ રેંટીયા વેચાતા બંધ થઈ જશે. જેમ રોનાની કસોટી કાઢવાને ધર્મનો કાંટો મુંબાઈમાં રહે છે તેમ રેંટીયાને સાંઝે પણ જે કંઈ કસોટી કાઢી શકાય તો કાઢવી એ હું વિચારી રહ્યો છું. દરેક સારી વસ્તુઓનો પ્રચાર એમ જ વધે છે. જેમ ટાઈપરાઈટર, શીવવાના સંચા આદિને વિશે આપણે જાણી શકીએ છીએ તેમ જ રેંટીયાનું પણ આપણે થોડી મુદતમાં કરી શકીશું એવી મારી ઉમેદ છે. રેંટીયાની ઉપર લોકોનો વિશ્વાસ એટલો બધો વધતો જાય છે કે હું માનું છું કે થોડા સમયમાં સારા, મજબૂત ને સરતા રેંટીયા આપણા હિન્દુસ્તાનની બબરોમાં જોઈશું. દરમિયાન જ્યાં જ્યાં રેંટીયાની પ્રવૃત્તિ ચાલી રહી છે ત્યાં ત્યાં કાર્યવાહકો પોતે રેંટીયા સારા કોને કહેવા ને નકારા કોને કહેવા તે જાણી લે તો વધારે સારું. આટલી પરીક્ષા તો હું અહીં જ લખી નાંખું.

૧. રેંટીયાનું ચક્ર અવાજ વિના ને અટક્યા વિના ચાલવું જોઈએ.
૨. રેંટીયાનો દરેક ભાગ મજબૂત બેઠેલો હોવો જોઈએ.
૩. ચક્રને ચલાવવાનો હાથ ખસી જાય એવા ન હોવો જોઈએ.
૪. રેંટીયાની ત્રાક અવાજ વિના ફરવી જોઈએ. આમ થવા સાથે ચમરમાં ધાસનાં કે ચામડાનાં હોવાં જોઈએ.

૫. રેંટીયા પડે એક કલાકે સારા કાંતનારને હાથે ઓછામાં ઓછું અઢી તોલા સુતર નીકળતું જોઈએ. છેઢી સરવ ન પાળે એટલે કે એક કલાક સુધી જે રેંટીયા એ રીતે ન ચલાવી શકાયો હોય તે રેંટીયા પારા ન જ કરવો જોઈએ.

સુતાર સ્વચ્છસેવક

આપણામાં કેવળ વિદ્યાર્થીઓને જ સ્વચ્છસેવક બનાવવાની રૂઢિ પડી ગઈ છે. તેને બદલે બધા સારા યુવકોને સ્વચ્છસેવક મંડળમાં નોડવાની પ્રથા પાડવાની જરૂર છે એમ હું પહેલાં લખી ગયા છું. જો આપણે પ્રભની પ્રગતિઓ ખૂબ ચલાવવી જ હોય તો આપણે ઘણા કારીગરોને પણ પ્રભશીલ કાર્યમાં યોજવા જોઈએ. સુતારો, લુહારો વગેરે જ્યારે પ્રભ-હિતને સારું કામ કરતા થઈ જશે ત્યારે આપણે સોંધા ને સારા રેંટીયા પણ કરી શકશું. આજે તો આપણી દશા એવી કંઠાલ છે કે જો કાંતવાને આપણે તૈયાર થઈએ છીએ તો ઘરત અને સારા રેંટીયા બનાવી આપે એવા સુતાર મળતા નથી. સુતાર મળે છે તો ત્રાક બનાવનાર લુહાર નથી મળતા. લુહાર સુતાર મળે છે તો પ્રામાણિક ને સ્વદેશપ્રેમી પીંજરા નથી મળતા. પણ જો આપણી પાસે સ્વરાજને સારું કામ કરનારા લુહાર, સુતાર, પીંજરા વગેરેનાં મંડળો હોય તો આપણે પ્રભને ધણે આગળ ચલાવી શકીએ. આ કામ કેટલું સહેલું છે તે એક સુતાર ભાઈના કાગળ ઉપરથી જાણી શકાય છે. તે લખે છે: “સ્વામીનારાયણનું મંદિર મફત બાંધી અપાયા વિષે આપે લેખમાં જે લખ્યું છે તે બરાબર છે. સ્વરાજમંદિર બાંધવામાં જે કારીગરોની જરૂર પડે તે અમારી તરફથી પૂરા પાડવા જોઈએ. તે માટે કે મોટી શાળાઓ બાંધવી પડે તે માટે ઈસ્ટીમેટ કરી નેટલા સુતારનું કામ પડે તેટલા અમે અમારી નાવ મળીને વહેંચાઈ જશું. મહિના મહિનાના વારા કરીને પગાર નહિ લેતાં દેશને વાસ્તે મદદ કરીશું.” આ લખનાર મિત્રી જેવા ઘણા દેશમાં હોવા જોઈએ કે જોને આપણે સ્વદેશના કાર્યમાં પરોવીએ તો સહેજે પરોવી શકાય અને સ્વરાજનું મંદિર ચલુનારા કારીગરોનાં મંડળો ઠેર ઠેર ઉભાં થાય

સુતાર
સ્વચ્છસેવક

૧૥ મધ્ય પ્રાન્તમાં ગાંધીજી

[૫. ૯૫૮ થી ચાલુ]

ઉમરાવતી

નામપુરથી ગાંધીજીને ઉમરાવતી જવાનું હતું. ઉમરાવતી વસાડની પુરાણી રાજધાની નામપુર રેલવેની મુખ્ય લાઇનથી ૭ માઇલ પડખે આવેલું છે અને બડનેશ જંકશનથી ત્યાં રેલવેની એક શાખા જાય છે. ઉમરાવતીનું ગાંધીજીને ઘણા દિવસનું આમંત્રણ હતું. વળી ઉમરાવતી ગાંધીજીના પ્રિય સાથી સ્વર્ગસ્થ ભાઈ ચાંદવાડકર પટવર્ધનનું ગામ તેથી પણ ગાંધીજીને મન ઉમરાવતી જવું યાત્રા સમાન હતું. અહીંયાં પણ ઝાંઝી બ્યવસ્થા ન જોવામાં આવી. સ્ટેશન

ઉમરાવતીમાં
ગાંધીજી

ઉપરથી જ સ્વયંસેવકોને હાથે અમારો કેટલોક સામાન ગોઠે ચડી ગયો તે બે કલાકે પસો લાગ્યો. અહીં પણ સ્ત્રીઓની અને પુરુષોની એમ જુદી જુદી બે સભાઓ થઈ. તિલક સ્વરાજ દંડમાં નાણાં અને ધરણી પણ હીક મળ્યાં.

૨૧. ભાઈ ચાદવાડકર પટવર્ધન

પટવર્ધનનું
સ્મરણ

પુરુષોની સભામાં પંદરેક દબર લોકો હશે. ગાંધીજીના ભાષણમાં સૌ પહેલું સ્મરણ તો અલબત્ત ભાઈ ચાદવાડકર પટવર્ધનનું જ હતું: “ભાઈ ચાદવાડકરે પોતાનું સર્વસ્વ દેશને અર્પણ કર્યું હતું. મહાસભા, લીમ ઈત્યાદિ પ્રબળીય સંથો આપણી પાસેથી આજે જે જે કંઈ માગી રહ્યા છે તે બધી વસ્તુઓ તેમનામાં હતી. આપણે તેમના જેવા હોત તો આજ સ્વરાજ મળી ચુક્યું હોત. એક કાળે તેઓ હિન્દમાં સ્વરાજ્ય સ્થાપવાને સાથે અશાન્ત ઉપાયોની જરૂર માનનારા હતા, પણ પાછળથી તેમના વિચાર બદલાયા હતા. તે પાછા સત્યાગ્રહી બન્યા હતા અને મહાસભા તથા લીગના કાર્યક્રમમાં જ હિન્દુસ્તાનનું શ્રેય છે એવી એમની દૃઢ શ્રદ્ધા હતી.”

દાદાસાહેબ ખાપડે

દાદાસાહેબ
ખાપડે

અસહકારના શાન્તિમય સ્વરૂપ ઉપર ભાર મુકતાં તેમણે જણાવ્યું કે “મહાસભાના ઠરાવથી આપણે હરહાલતમાં શાન્તિ જળવવાને બંધાયેલા છીએ શાન્તિ જળવવાની આપણી સક્તિને વિષે આપણને તેમજ અંગ્રેજોને બંનેને શક છે. બંદુક તલવારથી દબાવેને નહિ ધર્મવૃત્તિને અનુસરીને આપણે શાન્તિ જળવીએ છીએ એ આપણે બતાવી આપવું જોઈએ. દાદાસાહેબ ખાપડે સાથે મારું પહેલેથી મતભેદ છે. એમનો એક રસ્તો છે, મારો બીજો છે. હું જાણું છું કે જે રસ્તે તે જવા માગે છે તે રસ્તે સ્વરાજ ન મળે. છતાં હું તેમને ગળ ન દઉં. તેમના માણસને કૃપા પર પાળી બરવા ન દેવું એમાં મહાસભાની આજ્ઞાનો ભંગ છે. કાંઈ માણસ આપણો વિરોધી હોય અને તે છતાં તે એકલા હોય તો પણ આપણા તરફથી એ સાવ નિર્ભય રહે એવું જ એના તરફ આપણું વર્તન હોવું જોઈએ. અલબત્ત, દાદાસાહેબ ખાપડેની પાસે ધારાસભા વગેરેમાં આપણે સેવા ન લઈએ, પણ કરીએ તો ખરા. તે માંદા પડે તો તેની સેવા કરીએ. લૉર્ડ ચેમ્સફર્ડ માંદા પડે તો તેમની પણ સેવા કરીએ; પણ તેમના ખિતાબ જરૂર ન સ્વીકારીએ.

શરાબની કમાણી

નિન્દાઓનો
છોડો દો

“આપણી લડત આત્મશુદ્ધિની છે. આત્મશુદ્ધિ શું છે? હાર વગેરેનો ઉપયોગ કરનારાઓએ તે વસ્તુઓનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. આ વસ્તુઓમાંથી સરકારને સત્તર કરોડ રૂપિયા મળે છે. એટલે તે બંધ થતા હોય ત્યાં સરકાર આપણને સુખે ન બેસવા દે એ દેખીતું છે. શરાબમાંથી થતી કમાણીમાંથી આપણાં બાળકોને કેળવણી મળતી હોય તે આપણને ન ખપવી જોઈએ. સ્વરાજ્યમાં શરાબની કમાણી તો આપણને હરામ હોવી જોઈએ. તે વિના આપણે કેળવણી આપી શકીએ છીએ એવી મારી ખાતરી છે. ડૉ. ચાળકરે કહેલું ભાષણ હું

વાંચી ગયો છું. માછરૂટ તેને ઈન્સાફ કે ગેરઈન્સાફ ગમે તે કરે પણ હું એટલું તો ચાહું છું કે મહાસભામાં ખુલી રીતે ન ચર્ચાઈ હોય એવું એમાં તેમણે કશું જ નથી કહ્યું. 'રીપબ્લિક' (પ્રજાસત્તાક રાજ્ય) એ શબ્દ તેમણે વાપર્યો છે. પણ રીપબ્લિક એ જનમિલિત હક છે. હિન્દી તો અનાદિકાળથી આખ્ય રીપબ્લિક ભોગવતું હતું. બિહારની સરકાર પંચાયતને તોડવા મથી રહી છે. સરકારની કોર્ટમાં જ ઈન્સાફ મળે એમ માનવું શ્રમ છે. આપણને જનરલ ડાયર કે સર માઈકલ ઓડવાયર સામે ઈન્સાફ મળ્યો છે ? હું સાક્ષી છું કે ઈન્સાફને બદલે ગેરઈન્સાફ મળ્યો છે. પણ તમે ડૉ. ચોળકરને માટે દિલ્હીર ન ગયા. તેમને મુબારકબાદી આપો. તમે દારૂ પીવાની ટ્રેવલાગાઓને વીનવી સમજાવી દારૂ છોડવાનું કહો. પીઠાવાળાને દારૂ ન વેચવા વીનવો, ઇનફો લેવા ઇન્જીનારને તેમ ન કરવા વીનવો. પણ ક્યાંયે જબરદસ્તી ન કરતા. [સરકારને વિષે 'શયતાન' શબ્દ પણ તમે ન વાપરો. પંજબ વિષે પણ રોપ ન કરો. એ રીકા કરવાનું મને એકલાને સોંપો. શરાબ બંધ કરાવવાનો તમે પ્રયત્ન કરો પણ તેમાં કોઈની નિન્દા ન કરો, ગાળો ન દો. આજ સખત શખ્તોનો જગાનો ચાલ્યો ગયો છે. હવે તો કામ કરવાનો વખત આવ્યો છે. આપણે બોલવા માટે કેંદ્ર જઈએ તેના કરતાં કાર્ય કર્યાને સારૂ જઈએ—બલે દારૂ ન પીવો એને સરકાર પાપ ગણે—ત્યારે સરકારનું પોતજી તદ્દન ખુદ્દું થઈ જશે, ત્યારે તે એની મેળે નાશ પામશે. ”

ખાદીમાં મગરૂરી

પછી જાંધીજીએ યસચાર, ચારી, નદાણું વગેરે આપણી વચ્ચેથી નિર્મૂળ કરવાનું કહ્યું, અને સ્વદેશીધર્મની આવશ્યકતા ઉપર બોલતાં હકીમ અજમલખાનજી વગેરે અત્યંત બારીક વૈભવી કપડાં પહેનારા પણ આજ સ્વદેશીધર્મનું રહસ્ય સમજી હોંસથી ખાદી પહેરે છે અને તેમાં મગરૂરી માની રહ્યા છે તેમણે અનુકરણ કરવા કહ્યું. છેવટે અસ્પૃશ્યતાના પાપમાંથી છૂટવા તેમજ બ્રાહ્મણ અબ્રાહ્મણના ઝગડામાં ન ફસાવા માટે ભાર મુકીને વિવેચન કર્યું અને 'તિલક સ્વરાજ કાળો' માટે શિક્ષા પણ માગી. થોડી જ વારમાં સારી રકમ જમા થઈ. આ પછી કાર્યવાહકોની સભા હતી તે પૂરી થતાં રાતના બાર વાગ્યા. તે જ રાત્રે જબલપુર જવાને માટે અમારે નાગપુર ઉપડવાનું હતું એટલે તા. ૩૦મીની સવારે તો અમે પાછા નાગપુર પહોંચ્યા.

સિવની—જબલપુર

વખત બચાવવા અને અનુકૂળ વખતે પહોંચવા માટે અમારે અહીંથી ટ્રેનને બદલે મોટરમાં જબલપુર જવાનું હતું. એકસો પાંચઠી માઇલનો પાથરોટોર રસ્તો છે. રસ્તા પરનાં ગામડાંઓને તો ખબર પડી જ નહય અને હર જગ્યાએ લોકોનાં ટોળાં હાજર જ હોય ! મધ્ય પ્રાન્તમાં ગરીબાઈ બહુ છે, તેમાંય આ વખતે દુષ્કાળે પોતાનો પંજો તેના ઉપર નાંખ્યો છે. અરધેક રસ્તે સિવનીમાં એક કલાક રોકાવાનું હતું. અસહકારની હડતમાં સિવની ઐતિહાસિક સ્થળ બન્યું છે. શ્રી. ભગવાનદીનજી મધ્ય પ્રાન્તના એક પ્રતિષ્ઠિત આગેવાન

ખાદીમાં
મગરૂરી

સિવનીમાં
જાંધીજી

છે. તે અસહકારને અંગે અહીં આખ્યાન દેવા ગયા હતા તે પછી તેમને પકડવામાં આવ્યા હતા. સિવની ગામ નાનકડું છે ને ર હબરની વસ્તી છે. વસ્તીમાં દક્ષિણી, હિન્દી અને મારવાડી લોકો છે. દક્ષિણીનું પ્રમાણ સહેજ વધારે હશે. અહીં પ્રથમ સ્ત્રીઓની સભા હતી. ગામના પ્રમાણમાં સ્ત્રીઓ ઘણી એકઠી થઈ કહેવાય. 'તિલક સ્વરાજ ફંડ'માં પણ સારી રીતે પૈસા તથા દાગીના ભરાયા. આ સભા પછી નહેરુ સભા થઈ. લોકો સખત ગરમીમાં ખુબી બેઠા હતા તેમાં તેમનો ઉત્સાહ અપૂર્વ હતો. ભાવણમાં ભગવાનદીનજીના ઉત્સાહનો ઉલ્લેખ કરવા માંધીજી ચૂક્યા નહિ: “ ભગવાનદીનજી અહીં ભાવણ કરવા આવ્યા ને પકડાયા તેથી મને અહીં રોકાવાની વિશેષ ઇચ્છા થઈ. બીનગુન્હેગારને સરકાર પકડે તે આપણી જીતની ચોક્કસ નિશાની છે. આવી રીતે પકડાવામાં આપણે આનન્દ અને લ્હાવો માનવાં જોઈએ.”

ઝટરનું પાણી

દાર કે ઝટરનું પાણી ?

દારનો ત્યાગ કરવાનું સમજવતાં માંધીજીએ કહ્યું કે “ દાર પીવા કરતાં ઝટરનું પાણી પીવું બહેતર છે. ઝટરનું પાણી ગંદું છે, તેનાથી રોગ થાય એટલું જ; પણ દારથી તો આત્મા મલિન થાય છે.” પછી આ હિલચાલ આત્મમુક્તિની કેવી રીતે છે અને એવી પ્રબળીય શુદ્ધિને માટે આપણે આજે શું શું કરવું જોઈએ તે સમજાવ્યા બાદ ‘તિલક સ્વરાજ ફંડ’નું ઉધરાણું આપ્યું. તેને જવાબ પણ સારો મળ્યો. અહીંથી પરબારા જબલપુર જવા નીકળ્યા. રસ્તામાં બે ચાર ગામડાંમાંથી પસાર થતાં ત્યાં લોકો ભેળા થયા હતા, તેઓએ બહુ ભારે વ્યવસ્થા રાખી હતી એમ અમે જોયું. એક જગ્યાએ તો ભાઈઓ તથા બહેનો અત્યંત શાન્તિપૂર્વક ગોડવાઈને બેઠાં હતાં. અને માંધીજી આવ્યા ત્યાંથી ગયા ત્યાં સુધી તે જ વ્યવસ્થા તથા શાન્તિ રહ્યાં હતાં. આટલી વ્યવસ્થા અને શાન્તિ આખા દેશમાં ફરેક જગ્યાએ સ્વાભાવિક થઈ જાય તો સ્વરાજ બહુ સહેલું થઈ પડે. જબલપુર સાંઝે પાંચ વાગ્યે પહોંચ્યા. આ શહેર નર્મદાને કિનારે આવેલું છે. રાત્રે આઠ વાગ્યે વિરાટ નહેરુ સભા હતી. એક મોટા મેદાનમાં પચાસથી સાઠેક હબર માણસો મળ્યાં હશે! સ્ત્રીઓની સંખ્યા ત્રણ હબર જેટલી હતી. અહીં સ્ત્રીઓને સ્વરાજના ફળમાં ધરણી આપવાનો રોષ હોય તેમ દેખાતું હતું. બીજા દિવસે બપોરે સ્ત્રીઓની ખાસ સભા મળી હતી તેમાં પણ ખુબજ દાગીનો ભેટ કરવામાં આવ્યા.

૪૦

તા. ૧૦-૪-૧૯૨૧

નોંધ

§ નવા વાઈસરાય

લોર્ડ રીડિંગ-
નવું
આગમન

નવા વાઈસરાય લોર્ડ રીડિંગ પ્રત્યે અસહકારીઓનું કર્તવ્ય પ્રવૃત્તિ છે. એમને આવકાર આપવાને મળનારા મેળાવડાઓમાં જેમ આપણે ભાગ ન લઈએ તેમ તેવા આવકારની જાણે પણ આપણે ન જ થઈએ. તેવા આવકારને વખોડી કાઢનારા મોઈ મેળાવડા થતા હોય તો

તેમાં પણ આપણે ભાગ ન લઇએ. અંગ્રેજો જેડે આપણે કશું વ્યક્તિગત વેર નથી. અધિકારીઓની સામે પણ આપણે કશું અંગત વેર નથી એવો જે તન્નને ચલાવી રહ્યા છે તે રાજ્યતન્નને આપણે નાબૂદ કરવા લઠયા છીએ, અને તે તો આપણે કર્યું જ કર્યો છે. કારણ એ રોમેરેમ સેતાનિયતથી બરેલું છે. અમલદારોમાં પણ ડાયર ઓડવાયર જેવા જેમણે હિન્દુસ્તાનનું અનિષ્ટ કર્યું છે અને જેમણે તેનું નિમક હરામ કીધું છે, તેવાઓનો આપણે ટાળો કરી રાખીએ. હોર્ડ રીડિંગને તો આ અમૂલ્ય તક મળી છે એમ કહી શકાય. એ પ્રતિભા-શાળી ભતિમાં જન્મેલા છે. ‘અન્યજન’ એ શી વસ્તુ છે અને એના અન્તરની લાગણીઓ કેવી હોય એ તેઓ જાણે છે. જો અસહકારીઓની લડતને તેઓ નિર્વિકાર મનથી તપાસી જોશે અને પણ જો તેઓ તેમની માગણીની હિમાયત કરવામાં નિષ્ફળ નીવડશે તો તેમને પોતાને જ અસહકારી થવું રહ્યું. ત્યાં સુધી સરકાર તરફથી પશ્ચાત્તાપ નથી ત્યાં સુધી તેઓ અસહકારીઓને ‘ગઈ ગુન્દરી વિસરવા’ની વાત કેમ કરી શકશે? તેમ મુસલમાનોને પણ તેમની ન્યાય માગણીઓ છોડી દેવાનું અગર તો હિન્દુઓને પોતાના ભાઈઓને દગો દેવાનું પણ તેમનાથી ન જ કહી શકાય. છેલ્લી રહી સ્વરાજની વાત. એમાં પણ વાઈસરાય સાહેબથી પ્રભને એવો જન્મસિદ્ધ હક મેળવવાની વાત લેન્ડેસાયરની ખાતર કે બીજા કોઈની પણ ખાતર મુલતવી રાખવાનું કહી શકાય એમ નથી.

આમ નાં હોર્ડ રીડિંગને ચારેમેરથી હિન્દી માગણીઓને લગભગ સાવ પ્રતિકૂળ અને વિરોધી એવા અધિકારી વાતાવરણ વચ્ચે માયું ‘કંચુ’ રાખી રહેવું આમે ભારે તો પડવાનું જ છે. અસહકારીઓએ એ મુશ્કેલીઓમાં વધારો કરવાની જરાયે જરૂર નથી. અસહકારીઓને તો એવો નામદાર પોતા તરફથી હિન્દુસ્તાનનું વધારેમાં વધારે શુભ કરવા ધારે છે એમ જ માનીને ચાલી જોવું જોઈએ. તેઓ કશું પ્રત્યક્ષ કરી શકશે કે કેમ એ અલ્પાવગો સવાલ છે. તેમ તેઓ તેવું કશું કરી નાખશે એમ માની લઈ આજના પ્રિંસા બાંધવાની સામે પણ અસહકારીઓને ચેતવું હું. આ આપણી આખી લડત જ સ્વાઘ્રય અને સ્વાવલંબનની છે. આપણી અભિવ્યક્તિને માટે જોઈવું વાતાવરણ તેમજ ખાતરપાણી પણ આપણે જ પેદા લેવાં કરી રહ્યાં છે. એ સાધનોમાં નમૂનેદાર ખાનદાનીથી આપણા કાર્યમાં હરકોઈ સી કે પુરુષની શુભેચ્છા અને સહાનુભૂતિ આપણે મેળવી લેવી એ પણ આવી ભય છે.

મારી ઓરિસ્સાની મુસાફરી

ગોપબંધુ દાસ

ન્યારે ઓરિસ્સામાં દુકાળ હતો ત્યારે જોકે ઓરિસ્સાનું દારિદ્ર્ય હું સમજી શક્યાં હતાં તોપણ મારી માન્યતા એવી રહેલી છે કે ચંપારણના જેટલું કંગાલ લોકો ક્યાંયે નહિ હોય. પણ અને ખાસ્તી છે કે ઓરિસ્સા ચડી ભય છે. તફાવત એટલો છે કે ચંપારણમાં ચળીના

ઓરિસ્સાની
કંચાસિદ્ધ

માલીકોનાં દુઃખથી ખીમ્મ થોડો જીખરી થયા હતા, અને મોરિસ્કામાં એ દુઃખ છે તે કુશલતા કોપથી થયેલું છે. હાં તો અનારકિથી ખાન્ધ ન પાડે અથવા તો અતિરક્તિ થઈ રેલ આવે ને પાક તેમજ ધરો ધિવાઈ નય; તેથી મોરિસ્કામાં તો સદાય કુમળ જેવું હોય છે.

ગોપબન્ધુ-
ભાગ્યની
ઉદ્ધતિ

આ કંઝાલ દેસમાં અત્યારે ખરા નેતા ગોપબન્ધુ કાસ છે, જેમણે રા. અમૃતલાલ ઠક્કરને કુમળ વેળાએ પૂરી મદદ દીધી હતી. ગોપબન્ધુ બાણુ વજીલ થયા, થોડાં વર્ષ વજીલાત કરી પણ ઉપરે ઠાકી દીધી ને ચેતાનું સર્વસ્વ દેસસેવામાં અર્પ્યું. તેમણે પુરીથી ઉંડે બાર માર્ક દૂર આવેલ સખીગોપાલમાં એક નિસાળ કાઢી.

કુન્જસાળા

તેમાં ઉલ્લેખ ને બાલકર બને સંખવવામાં આવે છે. તે સાળા સરકારમાન્ધ કરવામાં આવી હતી, પણ અસહકારના કસાવ પછી ગોપબન્ધુ બાણુએ સરકારનો કાણુ કાઢી નાખ્યો. કેટલાક બાળકો તેથી મયા ને કેટલાક ખીલ તેમાં આળ્યા. એ નિસાળ સાથે ગોપબન્ધુ બાણુ બતે બિજા માગી દ્રવ્ય એકઠું કરે છે. આ સાળા લગભગ ત્રીસ એકર હરિયાળી ખેતેથી ઉભરાઈ ભત્તી ભગ્યામાં આવેલી છે. બાળકોને શિક્ષણ કોરોના કાવામાં ખુદા મેદાનમાં દેવામાં આવે છે. ઉલ્લેખમાં સુતારી કામ મુખ્ય છે. હવે કાંતવાનું ને વણવાનું કામલ કરવામાં આવ્યું છે. ગોપબન્ધુ બાણુ બિહાર ધારાસભાના સભાસદ હતા તેથી મવન રો આદિ મોઢા માણસોને નોતરતા. તેઓની દીઠા બધી નિસાળને વખાણનારી ભેઈ.

સેવાસમાજ

ગોપબન્ધુ બાણુએ એક સેવાસમાજ કાઢી છે. તેમાં કેટલાક વજીલો અને ખીલ વિદ્વાન મુદસ્સો ભેડાયા છે. આમાંનાં પણ અસહકાર સાથે થયા ત્યારથી કરમાસે માત્ર કસ બાર રૂપીયા ભેટથી રકમ ઉપર નિર્વાહ કરે છે. મૂઠી ચાવલની બિજા માગે છે, તે ઉપરથી કાલ સ્વરાજ આશ્રમ પણ સ્થપાયો છે. આ સંક્યા અને નિસાળના બાળકોનો મોરાક મુખ્યત્વે કરીને જાત, કાલ, તેલ ને મળે ત્યારે કાટો થી અથવા સાક હોય છે. તેઓનું માસિક ખર્ચ સઠથી આઠ રૂપીયા આવે છે. પહેલાં થોડું થી લેતા, પણ અસહકાર પછી તે બંધ થઈ છે. આટલું કદ સ્વેચ્છાએ સઢન કરીને હિન્દુસ્તાનમાં છવતી ખીલ કોઈ સમ ન આવે જાય છે હશે. મેં જ્યારે પૂછ્યું કે આવા નબળા મોરાકની અગ્ગર સરીર ઉપર નહ થાય? ત્યારે ગોપબન્ધુ બાણુએ જવાબ આપ્યો કે સ્વરાજ જાતર આટલું દુઃખ સઢન ન કરીયે? હું તૂપ રહ્યો. જ્યારે વિદેશી માથે આવી પડે છે ત્યારે કાણુ બધે ક્યાંથી ઉત્તર તે સઢન કરવાની સક્ષિ આપી દે છે.

જમજાથ

કુટુંબ
ખનિર

ગોપબન્ધુ બાણુની નિસાળની થાયા કરી અમે જમજાથપુરી પહોંચ્યા. પુરી હરીમાના કિનારા ઉપર આવેલું હોવાથી ત્યાં હવાની હલેર આળ્યાં કરે છે. પણ તેથી કાણુએ એથ

નહિ માનવું કે હજારમાં પુરી કુમર, ધોરબંદર, વેરાવળ કરતાં જરાયે વધી જાય છે. 'અણીનો સાહુકાર કમાઈ ખાય' તેમ બંગાળીઓએ અને સરકારે તેને આરોગ્ય શુભન કરાવી નામાંકિત કરી મુક્યું છે. ત્યાંથી બંગાળીઓ ફર વર્ષે આરોગ્ય ચોરી જાય છે ને મજાણી જતારાણી માને છે કે તેઓ જમનાથનાં દર્શન કરી પંડાઓને દક્ષિણ આપી પુણ્ય લેવી જાય છે. જમનાથનાં દર્શન કરવા હું ગયો ત્યારે મારા મનમાં અનેક વિચારો આવ્યા. મંદિર પ્રાચીન છે, લગ્ન છે. ટોચ ઉપર સુદર્શન ચક્ર ઝળી રહ્યું છે ને તેની ઉપર ધન્ય ફરકે છે મંદિરને ઉંચું બાંધવાનાં આવ્યું છે. મૂર્તિઓ નારાયણ અને લક્ષ્મીની છે. મૂર્તિઓ કંઈ ચોગી દોઢ ભવાનક લાગે છે. જ્યાં મૂર્તિ બિરાજે છે ત્યાં ધોર અંધારું છે. નથી હવા કે નથી અજવાળું. એક કે બે ઝાખા ઢીવા હોય છે.

પરદેશી વાધા

મૂર્તિને વાધા પડેશવવામાં આવે છે ને પરદેશી છે ! આટલું અધિર, આટલું અવિચારી જીવન કેમ ? મૂર્તિના વાધાને સાફ તો અસંખ્ય કુમારિયાઓ પ્રેમપૂર્વક ઝીણું સૂતર કાંતવી ને તેને વણકરો પ્રેમપૂર્વક વણતા. બીજાં વસ્ત્રો અપવિત્ર ગણતાં. હવે પડાએ કેમ પાખંડી અને પરદેશી થઈ ગયા એ વિચારમાં હું ગરકાવ પડી ગયો. જેમ બીજા જગ્યાએ તમ અહીં પણ પંડાઓનો ત્રાસ પુષ્કળ છે. ભાવિક માયાજીઓને તેઓ લૂંટ છે. જમનાથજી આ બધા અત્યાચારના સાક્ષી થઈ કેમ બેસી રહે છે ? 'જેવા પૂજારી તેવા દેવ' એ કહેણ યાદ આવ્યું. નિરાકાર ઇશ્વર કંઈ થોડા અત્યાચારોનો સાક્ષી નથી બનતો ! નેજે તો કર્મનો કાયદો ધડીને હાથ ધોઈ નાંખ્યા છે. તો પછી જમનાથજીનો શો રોષ ?

પરદેશી વાધા

હૃદયવેદક દેખાવ

અનેક જાણવાજ્ઞેમ વસ્તુઓ અને બતાવવામાં આવે છે તેમ અને દુકાળીઆનાં દર્શન પણ કરવામાં આવ્યાં હતાં. આ હ ડાચિંજર મંત્ર રહેવાં, માંસરનાશુ વિનાનાં સેંકડો સ્ત્રીપુરુષો. બાળબાળાઓને જોઈ હું બહુ દુઃખી થયો; હૃદય વેદાયું જે આમ દુકાળીઆને અનાજ ન મળે ને તેઓ ભૂખે મરે તો સ્વરજ મળે વા ન મળે નેનો શો અર્થ ? સ્વરજ ને એ જ કહેવાયો કે જોનાં એક પગ માણસ ગરવવાંકે ને પરાણે ભૂખ્યું કે નાશું નહિ રહે.

દુકાળીનો ઉપાસ

અનાથાશ્રમ

આ મંત્ર ગોમતો હું પુગીની પોલીસના મુની લાલા અમીયંદે કાઠેલું અનાથાશ્રમ જેવા ચાલતા. અહીં દુકાળીઆને એકાં કરવામાં આવ્યાં છે ને તેઓને સદી તેમજ પચ-લ્લખીયાં કરવાનું ને કાંતવાવણવાનું ગીમવવામાં આવે છે. કાંતવાવણવાનું તો સ્વદેશીની ને અસ્પર્શકારની વચ્ચે પછી દાખલ કરવામાં આવ્યું છે. આ ઉપરથી હું જોઈ રાહ્યો કે

કંતામણ એ દુષ્કાળનું નિવારણ છે એ વાક્ય જરાયે ખોટું નથી. નેતાઓની સાથે મેં આ બાબત વાત કરી અને પુરી દુષ્કાળ ફંડમાંથી જે રૂપિયા બચ્યા છે તેનો ઉપયોગ દુષ્કાળપીડિત લોકોનાં ઘરમાં રેંડીયા દાખલ કરવા અર્થે કરવાનો ઠરાવ કરવામાં આવ્યો.

તા. ૧૪-૪-૧૯૨૧

§ દારૂગોળા

મહાસભાનો
કાર્યક્રમ

એક કરોડ રૂપિયા સ્વરાજ ક્ષાળા માટે, એક કરોડ સભાસદ રાષ્ટ્રીય મહાસભા માટે અને વીસ લાખ રેંડીયા હિન્દુસ્તાનની આબરૂ ઢાંકવા માટે—હિન્દના સાત કરોડ ભૂખ્યાને અન્નભોગ્યાં કરવા માટે આ બેઝવાડાની બેઠકમાં પસાર થયેલા મહાસભિતિના ઠરાવને શ્રીયુત ચિત્તરંજન દાસે સ્વરાજની લડતના 'દારૂગોળા' તરીકે વર્ણવ્યો હતો. આ વર્ણનમાં અતિશયોક્તિ છે એમ ન કહી શકાય. મહાસભિતિએ પ્રજા સમક્ષ રજુ કરેલો આ કાર્યક્રમ બહુ બારે કે ગુચ્ચવાડાભર્યો છે એમ પણ નહિ કહી શકાય. આપભોગ પણ ખરું જોતાં એમાં ઝાઝો નથી. માત્ર યોજનાની, નિશ્ચયની અને ઉદ્યોગની જ જરૂર છે. મહાસભાના ૨૧ પ્રાન્તો છે અને દરેક પ્રાન્તમાં મહાસભાનો આ કાર્યક્રમ ઉપાડી લઇ તેને પાર પાડવાના કામમાં આખા પ્રાન્તને પેરાવી દે એવા કાર્યકર્તાઓ પણ પડેલા છે. તેથી મારી તો આગ્રહભરી સલાહ છે કે તેમણે દરેકે સભાસદો નોંધવાના, સ્વરાજ ક્ષાળા ઉઘરાવવાના અને રેંડીયા ચાલુ કરવાના કામમાં વગરવિલંબે પેરાવાઇ જવું.

એકે દિવસ શુભાચ્છો અત્યારે આપણને પોસાય તેમ નથી એ વાત સતત આપણી આંખ આગળ રહેતી જરૂરી છે. આપણા પ્રાન્તમાંના ઉમ્મરે પહોંચેલ દરેક સ્ત્રીપુરુષ પાસે આપણે પહોંચી જવું જોઇયે અને તેમને મહાસભામાં બેઠાવાની તક કરી આપવી જોઇયે. આપણે તો સમજણાં છોકરાંછોકરીઓને પણ દરેકને સ્વરાજ ક્ષાળામાં ભરવાનો રસ્તો કરી આપવો જોઇયે અને દરેકે દરેક કુટુંબમાં રેંડીયાનો પ્રાણદાયી સન્દેશો પહોંચાડી દેવો જોઇયે. ગરીબમાં ગરીબ પ્રાન્તન પણ આ કાર્યક્રમનો પોતાનો હિસ્સો પૂરો કરવામાં અદેશો આણવાનું કારણ નથી. મારા ધારવા મુજબ હિન્દુસ્તાનમાં ઓરિસ્સા પ્રાન્ત સોંથી ગરીબ છે. ત્યાંના કાર્યકર્તાઓ જોડે મારે જ્યારે આ કાર્યક્રમ ઉપાડી લેવા વિષે વાત થઇ ત્યારે તેઓએ વગરઆનાકાની-એ પોતાનો હિસ્સો આપવા હા પાડી.

અને કેમ ન પાડે ? પ્રત્યક્ષ જગન્નાથ તેમની વચ્ચે બિરાજતા હોય ત્યાંના કાર્યકર્તાઓની શ્રદ્ધાને શા સાર સીમા હોય ? તેમની નિર્ધનતાને નવાં પૂર આવે અને તેમની સ્થિતિ સાવ નાદાર થઇ જાય એમ માનીયે તોપણ આખરે જગન્નાથજીનાં જનાણુ પાસેથી બિક્ષા માગીને—જગન્નાથજીના તાલેવંત મહંતો અને પંડાઓ પાસેથી બિક્ષા ઉઘરાવીને પણ તેઓ સ્કેન્ડે પોતાનો હિસ્સો આપી છૂટે. એ મહંતો અને પંડાઓ પણ એમને ઘટતી રીતે સમજવવામાં આવે તો રાજપુત્રીથી શણે આપ્યા વિના ન રહે. બાકી આપણી શ્રદ્ધા તો શ્રીમંતાના પૈસાનાં પૂરના કરતાં ગરીબોએ આપેલા એક એક પૈસામાં જ વધુ હોની જોઇયે. સખીગોપાલના હજારો સાવ નિર્ધન લોકોને પોતાના ગજવામાંના પૈ પૈસો ખાલી કરી આપતાં મેં જોયાં ત્યારથી જે શ્રદ્ધા અને આશા મારામાં આવી છે તે વર્ણુની જાય એમ નથી. બિહારીઓએ તો મૂઠી બિક્ષા માગની શરૂ કરી દીધી છે ! આવી મૂઠી અનાજની ભક્ષા પણ જે વ્યવસ્થાપૂર્વક ઉઘરાવાય અને વપરાય તો એક કરોડ રૂપીયા એકઠા કરવામાં કશીયે અડચણ આવે નહિ.

તિલક
સ્વરાજ શણે

હું તો એટલે સુધી સૂચવું કે દરેક પ્રાન્તના કાર્યકર્તાઓએ પોતપોતાને ત્યાંના કારીગરવર્ગના મુખીઓની જોડે નિર્મળમાં નિર્મળ પ્રેમ અને સેવાનો નાતો બાંધી દેવો. સુતાર, લુહાર, ધોખી, કડીયા, બંગી, મોચી, ચમાર—સૌ કોઇને આપણે આપણી પ્રવૃત્તિમાં રસ લેતા કરી મુકવા જોઇયે. સ્વરાજની અગત્ય કંઇ તેમને નિશાળે બેસાડીને શીખવવી પડે એમ નથી. સ્વરાજ જોડે રેંટીયાનો સંબંધ તો તેઓ સાનમાં સમજી જાય એમ છે. આપણાં હજુ આજે પણ હયાતી ભોગવતાં ન્યાતબંધારણો—જે આપણાં સાચાં મહાજનો છે—દ્વારા આપણે એકેએક ન્યાતને અને પ્રત્યેક સ્ત્રીપુરુષને સહેલાઇથી પહોંચી શકાયે છીયે.

કારીગર-
વર્ગની
દોસ્તી

વળી એ પણ આપણે યાદ રાખવાનું છે કે આ પૈસો તેમજ માણસો આપણે આપણી લડતનો ખરો દારૂગોળો—રેંટીયા બનાવવા અને વહેંચવાને સાર જોઇયે છીયે. એ દારૂગોળાની મદદથી આપણે આજ વરસે અને બે તો આવતા જુલાઈ માસની આખર પહેલાં પરદેશી કાપડનો સંપૂર્ણ બહિષ્કાર કરી દેખાડવો જોઇયે. એક કરોડ રૂપીયા અને વીસ લાખ રેંટીયા—આટલા દારૂગોળાની મહાસભાની ઝોલામાં ઝોલી માગણી છે. ગયા ડિસેમ્બરની ૩૧મી પહેલાં જે રેંટીયા દેશમાં ચાલુ હતો તે ગણવાના નથી. જોકું સૂતર માથાદીઠ ૬ રતલ આપણે વરસે દહાડે જોઇયે એ હિસાબે આપણે હિન્દુસ્તાનને સ્વતંત્ર કરવાને સાર ૧૮૦ કરોડ રતલ

વીસ લાખ
રેંટીયા

સૂતર પેદા કરવું રહ્યું. આટલું કાપડ એક વરસમાં પેદા કરવા વરસમાં જોઈતાં જોઈતા ત્રણસે દિવસ કરનારા એક કરોડ વીસ લાખ રેડીયા જોઈએ. દરરોજના અચ્છેરને દિસાએ વરસે દહાડે ૧૫૦ રતલ સૂતર આવે. મહાસભાએ તો જૂન આખર સુધીમાં માત્ર ૨૦ લાખ રેડીયા ચાલુ કરવાની મામણી કરી છે. આ મામણીના મૂળમાં એ અઢા અવશ્ય રહેલી છે કે આ ત્રણ મહિનામાં વીસ લાખ રેડીયા ચાલુ કરીને પ્રળ જે ચેતન પ્રાપ્ત કરશે તે તેને હાથે પછીના ત્રણ મહિનામાં રહેજે બીજા વીસ લાખ ચાલુ કરાવ્યા વગર રહેશે નહિ. હિન્દુસ્તાનમાં અત્યારે છ છ માણસવાળાં પાંચ કરોડ કુટુંબો હશે. તેમાંનાં માત્ર વીસ લાખ કુટુંબોને જ રેડીયાનો રસ અડાવવાની અત્યારે વાત છે.

પરદેશી
કાપડનો
વહિવટ

અત્યારે ઠેકઠેકાણે જે કોઈ કાર્યકર્તાઓ પ્રબળ કાર્ય કરી રહ્યા છે તેમનામાં રેડીયાને વિષે મારામાં છે તેટલી અઢા હોય તો તેઓ વમરચિલ્લે કાંતતાં શીખી લેશે. સારા નરસા રેડીયાની પરીક્ષા પણ જાણી લેશે. સારા રેડીયાનાં મુખ્ય લક્ષણો હું 'નવજીવન'માં આપી ચુક્યા છું. એ જોમાં ન હોય તેવા રેડીયા ક્યાંએ ચાલુ ન કરવાની તેમણે સંભાળ લેવી ઘટે. અલખત, કાર્યકર્તાઓએ પોતે પરદેશી કાપડનો સંપૂર્ણ ત્યાગ નહિ કર્યો હોય ત્યાં સુધી તો તેઓ પ્રળ ઉપર કથી જ અસર નાહ કરી શકે એ કહેવાની તો કથી જરૂર જ નથી રહેતી. આપણે જાતે આ જ ક્ષણે સર્વ પ્રકારના પરદેશી કાપડનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કરી દાખલો બેસાડવા તૈયાર ન હોઈએ તો તો આપણે આ વરસે કોઈ કાળે પરદેશી કાપડનો હિન્દુસ્તાનમાં સંપૂર્ણ બહિષ્કાર કરી શકવાના નથી. એથી ઉલટું આટલું આ એક જ કાર્ય જે આપણે સત્યાગ્રહપૂર્વક ઉદ્યમમાં લાગી જઈને સૌભાવી દેખાડ્યું તો એ એક જ આપણામાં અદ્ભુત આશા, અઢા અને હિમ્મત પૂરશે.

ગુજરાનવાલાનું ન્યાય્યાન

બાઈઓ અને બહેનો,

એક જવાની
દેવારી

તમે સ્વરાજ માંગો છો, બિલાઈત અને પંનજ વિષે ન્યાય ચેલવવા માંગો છો. તેની પહેલી ચરત અમન—શાન્તિ છે. આપણું ટકું મવાલાત બાઈમન હોયું એમણે આપણી.

* બાહોરમાં સલામ પીનો કાયદો હોવાથી ગુજરાનવાલામાં મળેલી જાની સભા સમક્ષ આપણું બાપણ; તા. ૧૮-૩-૧૯૨૧. (આ બાપણ સંસભવાને બાહોરના લોકોની ત્રણ દ્રેના જીઓખીય લલકને આવી હતી.)

પાસે જે ચોખ્ખા રસ્તા છે. એક લઘુવારનો અને બીજો લઘુવારને આનમાં રાખવાનો. હિન્દુઓ, મુસલમાનો અને શીખોએ આપણને કહી દીધું છે કે આપણી મામણી બીજે જ રસ્તે મળી શકશે. ગુસ્સાથી, મારપીટ કરવાથી કે ક્રોધથી નહિ મળે. હું તમારા સહુમાં શકુનહસન જેવા થવાની વાત કહી રહ્યું છું. શકુનહસન સાહેબ હમણાં જ વિદ્યાવતથી પરણીને આવ્યા છે. કાલિકટમાં તેમણે એક મોટો જહોસો બરવાની વૈધારીઓ કરી હતી. જહોસો બરવાનો વખત થયો હતો તે જ વખતે માછરો તેમના ઉપર મનાઈનો કુકમ કાઢ્યો. શકુનહસન સાહેબે વિચાર્યું કે જો તેઓ ઉલ્ટી થઈને જહોસામાં જતા અટકે તો લોકો કહેશે કે જો તોફાન કરી મુકે. તેઓ વરત જ કુકમનો અનાદર કરી ત્યાં મથા પરિણામે તેઓને પકડવામાં આવ્યા અને સરકારે તેમને માફી માગવા કહી. પણ તેમ કરવા તેમણે ઇનકાર કર્યો અને જેલમાં મથા. આવી સામાન્ય ફરજ બળવવાની શક્તિ આપણા સહુમાં હોવી જોઈએ. આપણને જે જોઈએ હોય તે માટે જે જવાની આપણી વૈધારી હોવી જોઈએ.

હસતાં હસતાં મરી જાઓ.

વિદ્યાર્થીઓ પ્રત્યે હું કહું છું કે તમે તમારા ગુસ્સાને કાણમાં રાખો. તમે કોઈની પાસે પસણે કંઈ કામ ન કરાવો. તમને જે લાગે કે કોલેજમાં રહેવામાં હીજુપત છે તો આજે જ કોલેજ છોડો પણ બીજા કોળના ઉપર બલાતકાર ન કરો. બીજાઓને સમજાવવાનું કામ શાલાખાનું છે. અસહકારમાં તબીબ રહેલી છે. તબીબથી આપણી વાત વધે છે. જે જુલો કરે તે પોતાની વાત જોઈ જોડે છે. તમે તમારા કામથી, તમારી વાતવથી, તમારી બહાદુરીથી તમારા કાંઈ નબળા લોકો ઉપર અસર પાડો.

હસતાં
મરી જાઓ

વિદ્યાર્થીઓને જેણે ૨૧ દિવસ સુધી અઠાર માઈલ સખત વાપમાં ચલાવ્યા તેનો જુલમ હું જિલ્લિ વાલા બામની કવલ કરતાં વધારે બચકર માનું છું. મને જો કોઈ જોણી મારે તો હું તેને જુલો જાઉં. પણ જો કોઈ જોણી મારી મારી પાસે પુનિયન જોડની સલામી કરાવે તો હું મારી બારેમાં બારે નામોશી થયેલી માનું. જિલ્લાવાલા બામમાં મરેલા માણસો સહીદ થયા, જ્યારે જેટ ઉપર ચાલનારા અને નાક ધસનારા લોકોએ આખા હિન્દુસ્તાનને લજ્યું. હિન્દુઓ, શીખો, પઠાણો ! તમે ફરીથી જે રીતે હિન્દુ અપમાન ન થવા દેતા. સંભવ છે કે ફરીથી મર્યાદા હો આવી. તે વખતે હું જોઈ રાખીશ કે એકે ઓકરો કે એકે ઓકરી પોતાની ઈજા વિરુદ્ધ પુનિયન જોડની સલામી કરનાર નહિ હોય; એકે હિન્દુ, મુસલમાન કે શીખની પીઠ ઉપર જોણીનો પા નહિ લાગે. કોઈના મારથી બચ પામીને નાસવું એનું નામ સત્યાગ્રહ નથી. ખરો સત્યાગ્રહી જોણીની સામે બેઠકક જોડો રહી મરી જાય છે. આ સ્વરાજની સરત છે. આટલી વાત તમારામાં હોય તો સ્વરાજ તમારા હાથમાં છે. જો તમને કોઈ મારવા આવે તો તમે હસતાં હસતાં મરી જાઓ એનું નામ 'રહાની બહાવ'—આત્મબલ છે.

જંદી અદાલતો

જંદી
અદાલતો

હું વકીલોને કહું છું કે તમે જંદી અદાલતોનો બહિષ્કાર કરો. બીજા પ્રાન્તના વકીલો સાથે તો હું મનઃક પક્ષ કરી શકું, પણ પંજબનો એક વકીલ કેમ હજી અદાલતોમાં ટકી શકે છે એ મારી સમજની બહાર છે. જે અદાલતોમાં લાલા હરકીશનલાલ જેવા તમારા નિર્દોષ નેતાઓને કાળા પાણીની સળ થઈ શકતી હોય તેનો કારભાર જ્યાં સુધી તમારા હાથમાં ન આવે ત્યાં સુધી તમે તેમાં ધડીબર પણ કેમ પગ રાખી શકો? શું પાપી પેટને માટે સહનતની ગુલામી કરવાની જરૂર હોય? એમ હોય તો સ્વરાજ અસંભવિત છે.

ખરું અર્થશાસ્ત્ર

ખરું
અર્થશાસ્ત્ર

મારી બીજી શરત પણ ધણી સાધારણ છે. આપણે હિન્દમાં મળી શકે તે જ વસ્ત્ર પહેરવાં અપવાદ વસ્ત્ર વિના ચલાવવું. આ ચોતાના બાળકને રોજમાંથી મુક્ત કરવા હિન્દુસ્તાનને એક છેડેથી બીજા છેડા સુધી ફરી વળવાની તાકાત ધરતે છે. ત્યારે શું આખા હિન્દુસ્તાનને રોજમાંથી મુક્ત કરવા માટે આપણે સ્વદેશીની સાધારણ શરત પાળવા અશકત હોઈશું? ચતુર કાંતવામાં દરેક સ્ત્રી, પુરુષ, બાળકે થોડા કલાક આપવા એ મહેલો વાત છે. હું નથી માનતો કે પંજબના છોકરાઓ બીજા પ્રાન્તના છોકરાઓ કરતાં ઓછા બહાદુર છે હું આશા રાખું છું કે તેઓ મને એમ નહિ કહે કે કાંતવું એ તો આરનોના ધધા છે. મહેરોમ થી નીકળી જવું એ તમારી પહેલી ફરજ છે. નીકળીને શું કરવું એ ત્યારપછી વિચારવું હું તો તમને નિશાળો કે કોલેજો છોડ્યા પછી રેંટાણે લેવાના સલાહ આપી શકું. તેથી તમે એવા પ્રચારક બનવો કે તમારા પછીની દુનિયા પણ તેને ઉપાડી લેશે હું કપડાં વણવામાં કે કાંતવામાં કે ઈ ભતની નામદારી નથી ભેટો. જે મને કહે કે તેમાં નામદારી છે તે ભણતા નથી કે મદદનગી શોમાં છે. જે પુરુષ વીશીમા કામ કરે છે તે રસોઈ કરવાના કારણથી નામદાર નથી બનતો. એક જમાનામાં હું દુબરો લોકોને જમાડતો હતો ત્યારે હું મદદમાં લેખાવા વધારે લાયક હતો. ખરું અર્થશાસ્ત્ર રેંટાણામાં છે, જે તમને રમેશચન્દ્ર દત્ત, મિલ કે રાધાકમલ મુકરજી કહી નહિ આપી શકે હિન્દની આર્થિક સ્વતંત્રતાની આ આવી છે.

માખાજ નોડે અંગ્રેજી

વકીલોનો
જર્મ

હું ધણી પંજાબી વિદ્યાર્થીઓના પરિચયમાં આવ્યો છું. જ્યારે તમે તમારાં માખાજોને અંગ્રેજીમાં ફાજલ લખો છો ત્યારે મારી આંખમાંથી દુઃખનાં લોહી વહે છે. તમે જે પરાઈબાષા મારફતે સ્વરાજ લેવાં માગો તો તે અસંભવિત છે. તમે એક વર્ષ માટે બીજા મધો અભ્યાસ છોડી દઈ હિન્દી શીખી લો એમ હું ઇચ્છું છું. તમે કદેશો કે અમારા ધરનો ગુબરો કેમ આવશે? હું પૂછું છું, “શું તમે થુલી અને પટેલા બાકીને પેટ નહિ ભર શકો?” ફરક હિન્દી દીઠ સરેરાશ વાર્ષિક આવક રૂ. ૨૬ છે. અમેરિકામાં ૪૯ પાઉંડ છે! આ સ્થિતિમાં આપણને

તેના એટલું ખરચ રાખવાનો શો અધિકાર ? આપણા ત્રણ કરોડ બાઇઓ અને બહેનોને એક જ વખત ખાવાનું સાંપડે છે. ધીછાંટા કે અથાણાં તો તેમને ભેવા નથી મળતાં. તેમનાં બાળકો દૂધ વિના જીવે છે. (અને મરે છે.) વિદ્યાર્થીઓને એવા આશય તો ન જ હોય. કંગાલિયત સ્વીકારવી એ તેઓનો ધર્મ છે.

તિલક મહારાજનું શ્રાદ્ધ

એક શરત રહે છે. જે તિલક મહારાજને તમે સહુ પૂજો છો તેમના નામ પાછળ તમે સહુ પેતપેતાની શક્તિ પ્રમાણે સ્વરાજને ખાતર દ્રવ્યનું દાન કરશો એમ હું આશા રાખું છે. સ્વરાજ એ તિલક મહારાજનો મહામન્ત્ર હતો. તે સ્વરાજ હિન્દને માટે લેવું એ તિલક મહારાજનું શ્રાદ્ધ છે. પંબળની પ્રવૃત્તિ માટે લાલાજીને એક લાખ રૂપિયાની જરૂર છે. તે તરત પૂરા પાડવા એ તમારી સહુની ફરજ છે. પણ બીખારીન પાછ ફેંકીયે તેમ લાલાજીને પૈસા આપીને તમે સ્વરાજ નહિ મેળવો. તમારે સહુએ સોદાખર થવું જોઈશે જીવેરી જેમ ભારે હીરાની તેવી જ ભારે રકમ આપે છે તેમ જ સ્વરાજરૂપી હીરા માટે તમારે પણ ભારે રકમો આપવી જોઈશે. આજે પહેલી વખત હું જરા દુભાયો. હું ન્યાં બંધે છું ત્યાં બૈરાઓ મને પૈસાથી ભરી મુકે છે. પણ આજની સ્ત્રીઓની સભામાં મેં કબ્જુસાઇ જોઈ. હું સ્ત્રીઓના આશીર્વાદ માગું છું. પણ તેમની ઉદારતા મારફતે, કંજુસારી મારફતે નહિ. જેઓ સ્વરાજનું કાર્ય કરી રહ્યા છે તેને નિર્ભય કરવા એ તમારું કામ છે. જે તમને લાલાજી માં વિશ્વાસ ન હોય તો મને તેમ કહી દેજો. પણ જે તમે માનતા હો કે લાલાજી પંબળના રોર છે તો તમે તેમને રોરને સન્તોષ થાય એટલો ભાગ આપજો.

તિલક
સ્વરાજ શીળો

અસહકારીઓના હાથમાં તો કીમીઓ પડ્યો છે. આપણે કેઇની સાથે જયંતો કર્યા વિના આપણું કામ કાઢી શકીયે છીયે. આપણે નથી ગુરુદ્વારાનો કબજો લેવાની જરૂર કે નથી ડોઈ મસજિદ કે મન્દિરનો કબજો લેવાની જરૂર. આપણે જે વસ્તુ લેવા માગીયે તે મરીને લઈ શકીયે છીયે. એટલી શેતાનિયત આપણા પ્રતિપક્ષીમાં છે તેટલી મેળવવા બેસીયે તો તો આપણને સો વર્ષ જોઈયે.

ખાનદાનીની લડત

એવટે હું પ્રાર્થના કરું છું કે ચારત, મરદ, વકીલ, વિદ્યાર્થી બધાને ઈશ્વર એટલું કહેવાની તાકાત આપો કે ‘અમે મરશું, પણ કોઇને મરશું નહિ’ જે રાક્ષીઆર કે ચિન્તામણી તમારી પાસે આવે તો હું ઉમેદ રાખું કે તમે ‘રોમ . રોમ’ ન પોકારતાં તમારી વતજીકથી તેમના મન હરણ કરો. હું તેમનો પૂજારી છું. તેઓ માને છે કે સરકારની સાથે રહેવામાં શ્રેય છે. હું માનું છું કે તેઓ ભારે ભૂલ કરે છે. પણ તેઓ પણ માને છે કે હું ભૂલ કરું છું એ બધાને હું આપણા બુદ્ધિગ્રાહી છું. તેમની સાથે ઘેર કરણ આપણને ન પાડવે. આપણે ખાનદાનીની લડત લડીયે છીયે.

ખાનદાનીની
લડત

૧ પંજબમાં ગાંધીજી

[૪. ૬૪૫થી માફ]

મારા મથા પત્રમાં હું રેહતક સુધી પહોંચ્યો હતો. રેહતકથી ગાંધીજી લાહોર આયા. અહીં સભાનધીનો કાયદો હતો. ગુજરાનવાલામાં ગાંધીજી બાપજી મૃતું તે હું જીને આપી મથો છું. એ જ સભામાં લાલાજી પણ મળ્યા જ લામણીમૃતું બાપજી. તેમાંથી નીચે થોડો જામ આપું છું:

પંજબની
સાથેથી

“હમણાં હમણાં પંજબની સિસિવ પ્રબલનો કેટલોક જામ મારા ‘બંદે માતરમ્’ ના થેજોથી નારજી થયો છે. પણ મને કોઇની જોડી ખુસામજ કરવાની આવડત નથી. પંજબમાં અપણા બાપજીએ જે ન મોશીબરેહું વર્તન કરેહું તે વિષે બધી હું અમેરિકામાં બહુ શરમાયો હતો. અહીં આવ્યા પછી અરે તેથી વધારે શરમાયું પડ્યું છે. હું ટકી નહોતો ખારતો કે પંજબની સિસિવ વલ ચોતાની ઉપર આવ્યો સુધી નામોસ્તી લેશે એ એક જ બહાદુર બાઈ જોઈ તે સ્વનબાઈ. જનરલ કાચરની ચોખી સામે ચોતાના સરીરની રક્ષાને વખ્ત સમજી તે ચોતાના પતિના મૃત સંસ્કારની આજબ જલિયાંવાલા બામમાં આખી રાત બેઠી રહી! એ અહાર અહાર માર્કજી સુધી ફાળવાત સાલવાનો કોલેજના વિદ્યાર્થીઓએ ઈનકાર કર્યો હતો તો કું થાત? હોડાન માર સહન કરવો પડત, કેટલાકને રબ આપવામાં આવત. પણ થોડા વિદ્યાર્થીઓના આત્મજોમથી આખા પંજબનું માન રહી બત.

હમણાં
જાણવ

“પંજબના સિસિવોને હું કહેવા માતું છું કે જે તમે જેને તમારા ગુજરમ ગણો છો તેની સપાસણ આજરઆ પણ નહિ પાવો તો તેઓ જ્યારે તમારાં મસ્તકો માથે ત્યારે કેમ કરી આપી શકશે? મારે શરમથી કબૂલ કરવું પડે છે કે અંગ્રેજ તાલીમે આપણી પ્રાચીન સભ્યતાનો નાશ કર્યો છે. તમારામાં જ્યવસ્થા જરાયે નથી. મને ગાંધીજીની સાથેની ખુસાઈરોમાં ખબરું જોવા મળ્યું. થોડો તેમને રાત્રે નીરાંત નથી આપવા. તેમની મનાઈઓની પણ તમારા ઉપર કંઈ અસર નથી થતી. તેમના આરામની તમને કંઈ ચિન્તા નથી રહેતી. જે સોનાની ચિડિયા ખાસે અઠગક સોનું મેલવવાની આસા રાખો છો તેને આની વલજુકથી તો તમે જોઈ લેશો.

પંજબના
વિદ્યાર્થી-
ઓને

“વિદ્યાર્થીઓ ખાસે હું એક આવેસનું કાઈ નથી હમ્મતો. સેંગો વિદ્યાર્થીઓએ હડતાલ પાડી અને મોટિસો પ્રોહલી પણ તેમા બધા પાછા કોલેજમાં મથા તમે તોજીને મોલો, પણ મોલો તે પર કાયમ રહો. હજી સુધી પંજબના જુવમો પછી પણ જે તમે કોલેજ નજી છોડો તો મારા ઉપદેશથી તો યાની જ છોડો. મારે હું તો તમને છોડવાની અરજી નથી કરતે, કેમકે મારા હસવાં વધારે જબરદસ્ત, વધારે પવિત્ર અને વધારે ધર્માત્મા જાગ્રિ વગને છોડવાનું કહી ચુક્યા છે. પણ હું એટલી ચેતવણી આપું છું કે એક વખત છોડ્યા પછી ફરીથી સ્વપ્ને પણ જવાનો વિચાર ન કરો.”

આ પછી લાલ્લાજીએ કોલેજ ઓડનારા વિદ્યાર્થીઓની મદદથી પંચમ પ્રાથ્મિક સમિતિ કું કરી સંસ્કૃતિ એ વિમતવાર સમભવું. પૈસાનું ઉપગ્રહ્યું પણ તેટલું જ ભારે થયું. કેટલાક લોકોએ તો પોતાના ખર્ચાં અક્ષરસઃ કાલથી આપ્યાં. કહ્યું આપ્યા વિનાને તો ભાગ્યે જ કોઈ રહ્યો હતો. અર્ધા કલાકની અંદર અદારસો ભેટલા રૂપિયા, પૈસા અને નેટોથી માધીજીની ઘાટર જીલ્લાવા લાગી. આઠથી નવક રકમ હજી સુધી કોઈ સજામાં થયેલી અને થાંક નથી.

તે જ સાંઢે નીકળી બીજી સવારે માધીજી તથા લાલ્લાજી રાવજિની પહેચ્યા. એ ઘડેર દિન્દી સરભારમ જેક બહા ફાંજી મથક વરીકે મસકુર છે. સર મજલસ ઓડવાયરે ફેલની જાગીમાં વધારેમાં વધારે માણસો આ ભાગમાંથી એળવેલા. રાવજિનીથી પૈસાવર અને અફવાનિસ્તાનની સરહદ પાસે છે. કારમીર પણ અહીં થઈને જ જવાય છે. અહીંનું વર્ણન માધીજી પોતે 'નવજીવન'માં આપી ચુક્યા છે તેથી કું નહિ આપું. અહીં જીમોની તથા પુરુષોની સજામાં મળીને હામીનાઓ ઉપરાંત ત્રણ હબર રૂપિયા ભેટલી રકમ તથા જેક મારવાલી પ્રહરસ પાસેથી ૧૦ હબરની રકમ તિલક સ્વરાજ ફાળામાં બરાઈ. રામજીજી

પ્રતિષ્ઠાપન

આજનું દિવસ પવિત્ર સપ્તાહનો છેલ્લો દિવસ છે. મજાકુ તે દહાડે જર અપવાસ કરે, પ્રાવના કરે. મારે પ્રહરસ તો એ જ માગી રહ્યું છે કે પરાધીન હસામાં આ આપણી ઉછી તેરમી એપ્રિલ હો. પણ એ કંઈ મારા હાથમાં નથી. ઉચરના હાથમાંયે નથી. સ્વરાજ ઉચર પણ આથે એમ નથી. સ્વરાજ તો આપણે હાથે જ લેવું રહ્યું તે લેવાનો રતો એ જ છે. એ આપણે સમજાયે અને તે પ્રમાણે વરવીયે ત્યારે સ્વરાજ જ છે. આપણે આ વર્ષે જ પરદેસી કાપડનો બહિષ્કાર કરવો છે. તે બહિષ્કાર કરવા સાર દરેકે પોતાનું કરીર ને પોતાની પેઢી કપાથી લેવાં. પરદેસી કાપડનો સત્વર ત્યાગ કરવો. બીજા કું કરે છે લેએ ખ્યાલ જ નથી કરવાને. ઓજમાં આજાં કપડાંથી ચલાવવાની ટેવ પાકી નાંખવી અને પોતે ફેરીએ ચલ વલે અને જીલ્લને ચલાવવાની સલાહ દેવી.

તેરમી
એપ્રિલ

તા. ૧૭-૪-૧૯૨૧

§ રાષ્ટ્રીય ધ્વજ

જેએક રાષ્ટ્રને પોતાનું રાષ્ટ્રીય નિશાન—રાષ્ટ્રીય ખબ—એકથે. હુનિયાન પ્રવિહાસમાં પોતાનું રાષ્ટ્રીય ધ્વજને ફરકતો રાખવા, તેની ઉન્નતને આંચ ન લામવા દેવા લાગે લોકોએ તેમવલવારે સામે પોતાના પ્રાણ ન્યોજાવર કર્યા છે. એ એક જાતની એવી સ્મૃતિપૂજા છે કે જેને માનવસમાજમાંથી કાઢી નાંખવી પાપ મણાય.

રાષ્ટ્રીય
ખબને
ચલિયા

•• રાવજિની બહેનો—૫. ૮૬૨

• સત્યાગ્રહ સપ્તાહને છેલ્લે દિવસે બહાર પરદો સન્દરી; તા. ૧૭-૪-૧૯૨૧

કારણ ખ્વજ એ ભાવનાનું પ્રતીક છે. 'યુનિયન જૅક' રસકતાની સાથે જ અંગ્રેજ-ના હૃદયમાં જે જે કંઈ ભાવનાઓ સ્ફુરી ઊઠે છે તેનું માપ કાઢવું કઠણ છે. 'ભગવા ઝુંડા' પર દૃષ્ટિ જતાંની વાર મરાઠાઓનો આખો મહારાષ્ટ્રધર્મ, માવળાઓના આત્મચર અને શિવાજીનું સ્વાર્પણ કેઈ પણ મરાઠાની નજર સન્મુખ ઊભું રહે છે સાંદ અને તારો ઇસ્લામના કોઈ પણ અનુયાયીમાં રહેલાં ભારેમાં ભારે શૌર્યપરાક્રમ બહાર આણવાને બસ છે.

હિન્દનો
રાષ્ટ્રીય
ધ્વજ

આ વસ્તુ સમજી લઈએ તો આપણે માટે પણ એક રાષ્ટ્રીય પતાકાની જરૂર સહેલાઈથી સમજી શકાય છે. હિન્દીઓનો—હિન્દુ. મુસલમાન, પારસી, ખ્રિસ્તી, યહુદી અને બીજા જે જે કોઈએ હિન્દને પોતાનું વતન કરી માન્યું છે તે બધાનો—સામાન્ય એવો એક રાષ્ટ્રીય ધ્વજ અવશ્ય જોઈએ, જેને ફરકાવવા અને ફરકતો રાખવા આપણે જીવીએ અને જેને પડવા ન દેવા આપણે આપણા પ્રાણ ન્યોછાવર કરીએ.

મઝલીપદ્મના રાષ્ટ્રીય મહાવિદ્યાલયવાળા શ્રી. વેંકય્યાએ દુનિયાની પ્રજાઓના ખજનામાં ચિત્રો અને વર્ણનોવાળું એક પુસ્તક કેટલાંક વરસો થયાં પ્રગટ કરેલું છે. તેમાં તેમણે હિન્દી પ્રજાના એક રાષ્ટ્રીય ધ્વજને વિષે પણ કેટલીક સૂચનાઓ અને નમૂનાઓ રજૂ કરેલા છે. છતાં ચાર વરસથી મહાસમાજી દરેક બેઠક વેળાએ શ્રી. વેંકય્યા આ રાષ્ટ્રીય ધ્વજનો સવાલ જે અખંડ ઉદ્ભવ તથા ઉમંગથી ચર્ચતા તે જોઈ હું હમેશાં રાચતો ખરો, છતાં તે વિષે મારા અન્તરમ કદી ઉમંગનો ઉડતો નહિ. આખા રાષ્ટ્રનું અન્તર હલાવે એવું કશું એમના એ નમૂનામાં હું જોઈ શકતો ન હતો. એવી ચિત્તાકર્ષક સચના રજૂ કરવાનું ભાગ્ય તો એક પંજાબી યૃદ્ધસ્થનું હતું.

રાષ્ટ્રીય
ધ્વજની
ચોળના

જલધરવાળા લાલા હંસરાજે મારી જોડે રેંટીયાના બાવિની ચર્ચા કરતાં અનાયાસે જ સૂચવી દીધું કે એને આપણા સ્વરાજ ધ્વજ ઉપર કોં સ્થાન ન મળે ? તેમની આ સૂચનામાં રહેલી નવિનતાથી હું અચરજ પામ્યો. બેઝવાડામાં મેં શ્રી. વેંકય્યાને લાલ (હિન્દુઓનો રંગ) અને લીલી (મુસલમાનોનો રંગ) ભોંય ઉપર રેંટીયાનું ચિત્ર દોરેલો એક ધ્વજ તૈયાર કરી આપવા કહ્યું. ત્રણ કલાકમાં તો તે તૈયાર થઈને મને તે મળી પણ ગયો. જરાક જ મોઢું ન થઈ ગયું હોત તો મહાસમિતિની બેઠકમાં પણ એ રજૂ કરી શકાત. પણ એક રીતે એ યોગ્ય જ થયું એમ કહું તો ચાલે.

વધુ વિચાર કરતાં મને લાગ્યું કે આપણા રાષ્ટ્રીય ધ્વજની ભોંય ઉપર બીજા ધર્મેને પણ સ્થાન મળવું જોઈએ. અલખત, હિન્દુમુસલમાન એકતામાં કંઈ માત્ર એ બે જ નીતિઓના સમાવેશની ભાવના નથી. એ વ્યાપક સમ્બંધયોગ છે અને તેમાં હિન્દમાં સ્થાયી થયેલા બધા જ ધર્મોની એ તાની ભાવના આવી જાય છે. જો હિન્દુમુસલમાન એક બીજા જોડે પ્રેમભાવથી વર્તી શકે તો તેઓ બન્ને મળીને હિન્દમાંના બીજા ધર્મો જોડે પણ પ્રેમભાવથી વર્તવાને બંધાયેલા છે. એકતા હિન્દમાંના અંગર તો દુનિયાના અન્ય ધર્મોને દહેશતરૂપ નથી જ. તેથી મારી સૂચના એવી છે કે આપણા રાષ્ટ્રીય ધ્વજની ભોંય ધોળી, લીલી તેમજ લાલ રહે. ધોળા રંગ બીજા ધર્મોને સૂચવશે. સૌથી ઓછી સંખ્યાવાળાનો રંગ સૌથી પહેલો, મુસલમાની રંગ બીજો અને હિન્દુઓનો રંગ છેલ્લો રહે. આનો અર્થ એ રહે કે જે સૌથી વધારે બળવાન છે તેણે સૌથી ઓછા બળવાળાની ઢાલ બનીને રહેવું. આ ઉપરાંત ધોળો રંગ પવિત્રતા અને શાન્તિ પણ સૂચવે છે. આપણા રાષ્ટ્રીય ધ્વજમાં એ બે વસ્તુઓ ન હોય તો તેનો કંઈ અર્થ જ નથી. વળી આપણામાંના નાનામાં નાનાની મોટામાં મોટાની જોડે સમાનતા સૂચવવા સાર એ ત્રણે રંગ આપણા રાષ્ટ્રીય ધ્વજમાં સરખી જગ્યા રોકે.

પણ રાષ્ટ્ર તરીકે હિન્દુસ્તાન જીવી કે મરી તો એક રેંટીયા પાછળ જ શકે. આ દેશનું હરકોઈ વયોવૃદ્ધ સ્ત્રીને જઈને પૂછો. તે તમને તરત જ કહેશે કે જે દિવસે હિન્દુસ્તાનમાં રેંટીયો ઉંચો મુકાયો તે દિવસથી જ અહીં દુઃખદારિદ્રે ધર ક્યું અને આપણી બધી ધરકત અને સુખ પંપતિ નષ્ટ થઈ. આખા હિન્દુસ્તાનની સ્ત્રીજાતિ અને આમગ્રજ તો રેંટીયાના આજના જીર્ણોદ્ધારનું મહત્ત્વ સાનમાં સમજી ગયા છે. પ્રજાને તો આ આપત્કાળમાં એ અમૃતસંજીવની થઈ પડ્યો છે. અનેક ગરીબ સ્ત્રીઓનો તે શીયળરક્ષક છે. મને જેટલી જેટલી વિધવા બહેનો મળી છે તેમણે આ પુણ્ય સાથીના પુનરુદ્ધારને માટે મારી આગળ આશીર્વાચનોના વરસાદ વરસાવ્યા છે. રેંટીયાનો પુનરુદ્ધાર એ એક જ આજે કરોડો બૂબે મરતા હિન્દીઓને જીવો બે એમ છે. આ ૧૫૦૦ માર્ગલ પહેળા વિશાળ હિન્દુસ્તાનમાં ઉલોગો ખીલવવાની બીજ એકે યાત્રિક ચોજના આમગ્રજને દિનપ્રતિદિન વધતી જતી કંગાલિયતમાંથી આજે બચાવી શકે એમ નથી. હિન્દુસ્તાન કંઈ એક સામાન્ય કદનો દેશ નથી. એ તો એક વિશાળ ખડ છે અને ઇંગ્લંડની પેઠે કોઈ કાળે એને કારખાનાંઓનું જાળું કરી મુકી શકાય એમ નથી, એ વાત આપણે કદાપિ

રેંટીયા-
માહિત્ય

જુલની ન જોઈયે. અને આપણી પોતાની હાજતો કરતાં હજારોમણ વધારે પેદા કરી લઈને તેના ઉપર દુનિયાના દેશોને નીચોવવાની તો કાંઈ પણ યોજનાને આપણે દૃઢતાપૂર્વક અબદ અને અસ્પૃશ્ય જ માનવી જોઈયે. પ્રજાના ભર્યે વીતતા કલાકોનો આપણાં મામડાંઓ અને કુપડાંઓમાં કોઈયે કપાસમાંથી કાપડ પેદા કરવા પાછળ ઉપયોગ કરી દેશને સમૃદ્ધ કરવામાં જ આજે આપણી એકમાત્ર આશા રહી છે. આમ હિન્દી પ્રજાના જીવનમાં રેડીયાને કું હવા તેમજ ખોરાકના જેટલી જ આવશ્યક વસ્તુ મળું છું.

જન હિન્દુને માટે એ જેટલો આશીર્વાદરૂપ છે તેટલો જ મુસલમાનને માટે પણ છે. મઠે મુસલમાનોને તો હિન્દુઓના કરતાં પણ વધુ ઈત્યાદ્ય. એ તરફ જમતા જોઈું છું. આનાં કારણ છે. મુસલમાન ઝોરત પરદાનશીન છે. રેડીયો કાંતીને તે પોતાના પતિ પરના મોળને અનાયાસે કંઠકે વહોરી કરી શકે છે. આમ રેડીયો એ જ હિન્દુસ્તાનની પ્રજાના જીવનનું સર્વસામાન્ય તત્ત્વ છે. એ વડે આપણે આજે આખી દુનિયાને જાહેર કરીયે છીયે કે અબ અને વચ્ચે એ બે બાજતમાં તો અમે સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર અને સ્વાઘ્રી બની રહેવાનો નિશ્ચય જ કર્યો છે. મને આવા છે કે જોને જોને મારી આ વાત બંને ઉતરે તેઓ પોતપોતાના ઘરમાં વમરવિલમ રેડીયાની સ્થાપના કરશે અને એ ઉપર સ્વયંવેસા નમૂનાનો એક એક રાષ્ટ્રીય ખજા પછી ઘરમાં વસાવશે.

સાંપ્રદાયિક
ખજા પર
રેડીયા

આ ધ્વજ ખાદીનો જ હોય એ કહેવાની તો મને લાગે છે મરે કશી જ જરૂર નથી રહેતી; કાંણુકે ખાદી જેવા જડા અને માદા કાપડને સર્વમાન્ય કરી મુકીને જ આપણે હિન્દુસ્તાનને કાપડને વિષે પરદેશોની મજ્જોના પંજમાંથી હમારી લાઘ્ય સહીયું. કું તો હિન્દુસ્તાનના જુદા જુદા ધાર્મિક પંથો તેમજ સાંપ્રદાયોને પણ વીનવું છું કે જો તેઓ આ બાજતમાં મારી જોડે સહમત હોય તો તેમણે પોતપોતાના સાંપ્રદાયિક ખજામાં—દાખલા તરીકે ખસાણતના કુદામાં—કાંઈ બાબુના ઉપલા ખૂણા પર આ રાષ્ટ્રીય ખજાને નાના આકારમાં અવશ્ય સ્થાન આપવું. મીઠા બધા એકસરખા કદના રાષ્ટ્રીય ખજામાં સામાન્ય કદના આખા રેડીયાની આકૃતિ સમાવી જોઈયે.

૬ ટાઈમ્સની ટીકા

મુખ્યના 'ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા'એ 'અસહકારની નિષ્ફળતા' ઉપર એક લેખ લખ્યો છે. 'ટાઈમ્સ'ના અભિપ્રાય મુજબ અસહકારના કાર્યક્રમમાં નક્કી કરેલાં આર પમલામાંનું પહેલું સદન્ટર નિષ્ફળ નીવડ્યું છે, પણ આને હું અમકને માંથી રહ્યો નથી તેથી મારી હાર કબૂલ કરું એમ નથી.

મારી આંખને તો અસહકારની ક્યાંયે હાર દેખાતી નથી; કહ્યું હું તો જ્યાં તે ત્યાં લોકોમાં વ્યાપી ગયેલી મહાન જાગૃતિને જોઈ જોઈને આશ્ચર્યમાં મરકાય થઈ જઈ છું. હું માનું છું કે પારાસભાઓ, સાળાકોમેજો, અદાલતો કત્તાદિ જે જે સંસ્થાઓ ઉપર હરકોઈ સરકારની પ્રતિષ્ઠા અંધારેલી હોય છે તે પ્રતિષ્ઠા તૂટી પડે એટલો પ્રગમત તૈયાર થાય એ નાનીસ્ટી સરજતા નથી. 'ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા' અસહકારને 'જલજનનો સહેલો રસ્તો' સમજે છે. હું માનપૂર્વક જણાવીશ કે હું એને અનેક અન્ટરારો પર છૂટ મેળવીને મહાપ્રમાસે ચડવાની 'રત્નની સીડી' સમજું છું. જે માત્ર અંધાધુંધી જ પેદા કરવાની આ પ્રવૃત્તિ હોય તો તો એ અપડી વગાડતાંની વારમાં ખતી થકે એવી બાબત હતી.

'ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા' શું કે બીજા ટીકાકારો શું, જે જે કોઈ આ રદસ્થ સમજવાને પ્રતેજ્ઞર હોય તેમણે એ વાત અવશ્ય ધ્યાનમાં લેવી પડે કે હું એકલો જ નહિ પણ દિન્દુસ્તાનમાં નાના મોટા એકેએક આગેવાન અત્યારે સુલેહશાન્તિ જળવવા—જેરજનમાર્ગ કે અંધાધુંધી ન ચલા દેવા કમાલ કરી રહ્યા છે. બધા આગેવાનોને માટે એક પ્રકારનો અભિપ્રાય આપી દટવું અને મને એકલાને જુદા વર્ગમાં મુકવો એમાં કંઈ જ હાંસલ નથી.

મહા અગ્ર-
સા જખ
આરેખ

જે ટીકાકારો હજી પણ અલી શિરાદરોના હેતુઓ તરફ ધક્કની નજરથી જોવાનું હોડતા નથી તેઓ પોતાની જાતને તેમજ આ પ્રવૃત્તિને બારે અન્યાય કરી રહ્યા છે. અલી શિરાદરોની વાત તો સાવ સીધી અને ચોખ્ખી છે. એકસ સંજોગોમાં તલવારથી કામ લેવામાં તેઓ અધર્મ નથી માનતા. મો. મહમદઅલી ખાણી જમાએ કહે છે કે 'હડાઇ અવશ્ય જૂરી ચીજ છે, પણ એથી પણ જૂરી વસ્તુઓ સંસારમાં છે.' હું તો કહું છું કે અલી શિરાદરોના કરતાં વધારે દાના દુશ્મન અંગ્રેજ સરકારન બીજા કોઈ નહિ હોય. જુદાકની એમની લગ્ન નથી તેઓ નિખાલસ-

પણે પણ અવિશ્રાન્ત ઉદ્યમપૂર્વક શાન્તિથી પોતાની લડતને શરૂ કરવા માગે છે. જતાં જો તેમનો તે પ્રયાસ સરકારની અગર તો લોકોની ઉદાસીનતાને લીધે નિષ્ફળ નીવડે તો તે વેળાએ ધર્મચ્યુસ્ત ધરુલામીઓ તરીકે તેમણે તેમના હાથની રત હોય તેટલે દરજ્જે લડાઈ પણ પોઠાવવી જ રહી. મારા સાથીઓ મારો કાવે નેવો ઉપ-રોગ કરી લે છે એવી દલીલ કરવામાં આવે છે. એટલો ભોળો હોવાના હું ધનકાર કું છું. મારા સાથીઓ મને દે રવાને અસમર્થ છે એમ હું સમજું છું. તેમને હું પ્રશ્નરથી ડરનારા, બહાદુર અને પાનદાન માણસો માનું છું તેમનો સાથ મારે મન કિંમતી લેવા સમાન છે.

ખુનામરકીનું
જોખમ

મારા પોતાના વલણ વિષે તો મારે એટલું જ કહેવું રહ્યું કે મારો પોતાનો ધર્મ જોખમ મને ખુનામરકીની કોઈ પણ લડાઈ કરવા કે કરાવવાના મંજૂરી આપતો નથી, તેમ એ પણ તેટલું જ સાચું છે કે અત્યારે હિન્દુસ્તાનમાં પરુષાળના દોરથી જે નામદાંધની શાન્તિ વર્તી રહી છે તેને મુકાબલે તો એવી ખુનામરકીવાળી લડાઈની સ્થિતિ પણ મારા મનને વ્યાકુળ ન કરી શકે. અને તેથી જ આ શાન્તિમય અસહકારની લડતમાં અહિંસાને સર્વોપરી રાખવાના બધા પ્રયત્નો કરતાં જોના અન્તે આમા અંધાધુંધી થવાનું જોખમ હોય તો તે જોખમ ખેડીને પણ હું આ લડતમાં માગ લઈ રહ્યો છું. અસહકારના ટીકાકારો તેમની દાનત જ હોય તો તો આજ એકેએક કાર્યમાં એવી ખુનામરકી કે અંધાધુંધી ન થવા દેવાની જ પ્રાર્થના મુજબ દખ્ખશે. બાકી અસહકારીઓને તો ટીકાકારો તેમની વૃત્તિને સમજે કે ન સમજે, કે વિપરીત રીતે સમજે, તોપણ પોતાની ધીન્જમા અડગ રહે છૂટકો છે. તેમને તો તેમનો ખાડાની ધાર જેવો કંઈ પણ પન્થ કાપે જ છૂટકો છે.

અવળી સલાહ

અસહકાર
કામ દેશકાય

સૈયદ રઝાઅલીએ મને ખુલ્લો પત્ર લખીને અસહકાર મુલતવી રાખવાની સલાહ આપી છે. એમની દલીલ એ છે કે નવાં વાઘસરાય સાહેબને દેશની સ્થિતિ સમજવાની થોડી તક આપવાને આપણે એમને દેશનું વાતાવરણ શાન્ત કરી આપવું જોઈએ. મારા અભિપ્રાય મુજબ તો ના. વાઘસરાયને હિન્દુસ્તાનની અત્યારની સ્થિતિ સમજવામાં કશો જ અન્તરાય નથી. જે કંઈ ખળભળાટ છે તે કાં તો અમલદાર-વર્ગનો ઉભો કરેલો છે અથવા તો કોઈ કોઈ જગ્યાએ સરકાર તરફથી કામ જ

કંઈ એવી બેઠ્ઠી રીતે લેવામાં આવ્યું છે કે ખુનામરડી થાય. મધ્ય પ્રાન્તમાં જ જુઓને. લોકો તો ત્યાં દારૂની બંદીની સામે સાત્ત્વિક કોપથી ઉઠ્યા છે, ત્યારે સરકાર તે પરાણે તેમની ઉપર લાદવા મથી રહી છે. રાયબરેલીનાં રમખાણો વિષે તો નિયમિત અખબારો ન વાંચતો હોવાથી મને ઝાઝી માહિતી નથી કે હું કશું કહી શકું. મને તો લાગે છે કે મિ. રજાઅલીએ મને વીનવવા કરતાં જે અધિકારી-વર્ગ લોકોને ચીડવીને દેશને બડકાવી સુકવા મથી રહ્યો છે તેને જ વધુ વીનવવો ઘટે છે.

વળા આખી પ્રજાએ પોતાની પ્રતિનિધિ સંસ્થાઓ મારફત શરૂ કરેલી હીલચાલને રોકનારો હું કોણ ? બીજો પણ કોઈ એક માણસ—એની ઇચ્છા હોય તોપણ—પ્રજાને અટકવાનું કેમ કહી શકે ?

અસહકાર
રોકવો
એટલે ?

પણ હું તો મિ. રજાઅલીને એ જ પૂછવા ઇચ્છું છું કે અસહકારને આમ રોકવાની વાત કરીને એઓ મારી પાસે શું કરાવવા ઇચ્છે છે ? શું એઓ એમ કહેવા માગે છે કે ના. વાઘસરાયને હિન્દુસ્તાનની સ્થિતિ સમજવાનો રસ્તો સરળ કરી આપવાને સાર જેમણે પોતાના ખિતાબો છોડ્યા છે તેમણે એ ખિતાબો થોડા વખતને માટે સરકાર પાસેથી પાછા મંગાવવા ? જે વડીલોએ વડીલાત છોડી છે તેમણે પાછી વડીલાત કરવા માંડવી ? જે વિદ્યાર્થીઓ સરકારી શાળાકોલેજોમાંથી વઢી ગયા છે તેમણે પાછા એ જ શાળાકોલેજોમાં દાખલ થવા જવું ? જેમણે રેંટીયા કાંતવા માંડ્યા છે તેમણે તે ના. વાઘસરાય હિન્દુસ્તાનની સ્થિતિનો અભ્યાસ કરી લે ત્યાં સુધી ઊંચો સુકવો ? જે સુતારો રેંટીયા ઘડવામાં ગુન્થાઈ ગયા છે તેમણે પોતાના રંધાવાંસલા ન્યાંના ત્યાં અટકાવી દેવા. અને જેમણે દારૂનાં પીડાં ત્યાંયાં છે છે તેમણે કલાલ જેડેનો નાતો પાછો ચાલુ કરવો ?

શું મિ. રજાઅલી ઇચ્છે છે કે આજે જે રાષ્ટ્રીય શાળાકોલેજો દેશમાં નીકળ્યા છે તેમણે લૉર્ડ રીડિંગને મદદ કરવાને સાર હાલ તુરતને માટે પોતાનાં ખરણાં બંધ કરવાં ? હકીકત તો એ છે કે મિ. રજાઅલી અસહકાર પૂરો સમજ્યા જ નથી. એમને એ લક્ષમાં જ નથી આવતું કે અસહકાર એક પ્રકારની સદૃષ્ટિ છે, જે એક વખત કેળવ્યા પછી મરજી માફક નથી ભૂંસી શકાતી. જે અંગ્રેજોને હૈયે હિન્દુસ્તાનનું હિત હશે, જે અંગ્રેજો હિન્દનું લૂણ ખાઈ નહે છે તેઓ જે એ લૂણને વશદાર રહેવા માગતા હશે, તો તો તેઓ દેશમાંથી દારૂની જડ કાઢવામાં તેમજ પરદેશી કાપડની—અને એ રીતે અલખત લેકેશાયરના કાપડની પણ—આયાત

સાવ બંધ પાડવામાં કશું જ અગત્યનું નહિ જુએ. હું તો એટલે સુધી કહીશ ખિતાજતનું સંપૂર્ણ રક્ષણ મળી જાય અને પંજાબનો ધા રૂઝાય ત્યારપછી પણ બંધ પડેલાં પીઠાં જરી ન જ ઉધડી શકે, તેમ પરદેશી કાપડની વપરાશ પણ પાછી ચાલુ ન જ થઈ શકે.

પાપ ઉપર
પાપ

આશ્ચર્ય જ એ છે કે આ દેશમાં આજ પણ હજુ એવા ખાસાં યુદ્ધિમાન અને કેળવણીના જાહેર પ્રબંધવલો પડેલા છે જેમને હજુ પણ એ વાત નથી હજી ગઈ કે જ્યાં સુધી આ સરકાર એનાં મૂળ પાપોનું પ્રાયશ્ચિત્ત લેવા તૈયાર નથી ત્યાં સુધી એને એક પાપમાંથી બીજા પાપમાં જતાં જઈને એમ પાપનો પત્થ ખેડે જ ન જાય છે. અલબત્ત, દાનત જ હોય તો દારૂની બધી પ્રબંધોથી ઘેરા કાઢવાની તેમજ રેંટીયાનો જીર્ણોદ્ધાર કરી તેના પ્રાચીન માહાત્મ્ય અને પવિત્રતાની જરી એકવાર પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરવાની દેશભર આરંભાયેલી આ બે મહાન પ્રાણદાયા પ્રવૃત્તિઓમાં તો સરકાર ઉપલા બે પ્રબંધોનું અન્યાયનું પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યા પહેલાં પણ પ્રબંધો જોડે સહકાર કરી શકે છે. એમ કરીને તો સરકાર ખિલાજત-પંજાબના અન્યાયોની નીવડાવે પણ કંઈક ઓછી કરશે. બાકી સરકારને આવો સહકાર કરવાની સુખદિ થાય તેમાં પ્રજા તો ખિલાજત અને પંજાબનો ન્યાય મેળવવાની પોતાની શક્તિ એટલા વધેલી જ અનુભવે એમાં શંકા નથી. પણ વસ્તુસ્થિતિ તો એ છે કે એ જ કારણસર સરકાર દારૂનિર્ગેહની તેમજ રેંટીયા મારજત હાથવણી વધારી પરદેશી કાપડના બહિષ્કાર કરવાની પ્રજાએ ઉઠાવેલી આ મહાન પ્રવૃત્તિઓને શાન્તપણે આગળ વધવા દેવા આજે તૈયાર નથી.

નોંધ

ભાષા અને વિચાર

વીર
વામનરાવનો
સન્દેશો

ભાષા એ વિચારોને બાંધે જ પરી રીતે સમજાવવાનું વાહન બને છે. ધણી વેળા ભાષા વિચારને ઢાંકે છે. હમેશાં ભાષા એ વિચારોને મર્યાદિત કરે છે. તેમાંથી જ્યારે એકની ભાષાનો બીજા માણસ અનુવાદ કરે છે ત્યારે જે મુશ્કેલીઓ અને અનર્થ ભ્રમો થાય છે તે તો અનુવાદકો અને પત્રકારો જ સમજે. અમારી ઉપર તો તેવી વિટંબણાં આ બધુંથી વીતી છે. શ્રી. વામનરાવ જોશીનો સન્દેશો અમે મોટે અક્ષરે મુખપૃષ્ઠ પર છાપ્યો. જ્યારે છાપેલો તરજૂમાં અમે વાંચ્યો ત્યારે અમને જ શરમ આવી. અમે એ વીર પુસ્તકને અન્યાય કર્યો એમ લાગ્યું; અથવા અમે વાચકવર્ગને અન્યાય કર્યો. જે વિચારો, જે પદ્ધતિને અમે મહત્ત્વ આપવા છતાંયે

છીયે તેનો કેમ જાણે આ સન્દેશમાં વિરોધ આવતો હોય નહિ એમ જાણાયું. અમે જે અનુવાદ આપ્યો છે તે અંગ્રેજીમાંથી. શ્રી. વામનરાવનો સન્દેશો અસલ તો મરાઠી છે. જે દોષ અમે અમારા અનુવાદમાં લેઈયે છીયે તે અસલમાં તો છે જ નહિ. 'આપણી ચોતાની શરમ ઉધાડી પાડવાનું આપણું કામ નથી' એવો વિચાર અમે શ્રી. વામનરાવના મુખમાં મુક્યો છે. આપણી વીરતા તો આપણી શરમ પહેલી ઉધાડી મુકવામાં છે. રા. વામનરાવ પ્રભતની શરમ પોતે વીર બની ઢાંકવા માગે છે, તેને છુપાવીને નહિ. શરમ છુપાવવાથી તો પ્રભ વીર્યદીન બને, જેમ રોગ ઢાંકવાથી રોગ વધે. એક હિન્દી બીજને પકડે ને ત્રીજે સળ કરે એમાં તો શરમ છે જ નહિ. એવો પ્રસંગ બને તેમાં શરમ હોઈ શકે. બાકી સ્વરાજ સ્થપાયે શુભેગાર હિન્દીને સિપાહી હિન્દી પકડશે ને હિન્દી ન્યાયાધીશ સળ કરશે. તે શરમભર્યું નહિ લાગે, એટલું જ નહિ પણ એ માન્ય હશે ને જાણશે. રા. વામનરાવે જે ઉદ્દેશો કાઢ્યા છે તે આજની પરિસ્થિતિને ઉદ્દેશીને કાઢ્યા છે. એક નિર્દોષ હિન્દીને પાપી પેટને અર્થે નોકરી કરવો હિન્દી સિપાહી પકડે ને તેને તેવો ન્યાયાધીશ સળ કરે એ આપણી શરમને રા. વામનરાવે સૂચવી છે ને ઉધાડી પાડી છે. પણ આ બધો અર્થ અમે અમારા અનુવાદમાં નથી બતાવી શક્યા એ અમને દુઃખ દે છે. છતાં એવા દોષો અનિવાર્ય બાબી અમે સન્તુષ્ટ રહીયે છીયે. બાપા અને તેમણે તરબતરે મનુષ્યના વિચારો બતાવવાનું કેટલું અપૂર્ણ સાધન છે એ અમે ભેદ રહ્યા છીયે. ખરે! બોલવા કરતાં કરવું એ જ ખરે બાવણું છે. કૃત્યોમાં વિચારોનું પ્રતિબિંબ પડે છે તે બાવણામાં ક્યાંથી હોય? આપણે બધા શ્રી. વામનરાવનાં કૃત્યોનું અનુકરણ કરીયે, તેમના આપબોગમાં, તેમની વીરતામાં, તેમની નિર્ભયતામાં, તેમની સાદાઈમાં, તેમના નિરભિમાનમાં તેમનો સન્દેશો વાંચીયે.

અન્યજ પરિષદ

સ્થાગત મંડળના પ્રમુખ સાહેબ, ભાઈઓ અને બહેનો,

આ પરિષદ કેટલાયે માસ પહેલાં ભરાવી ભેટી હતી. અનેક ઉપાધિઓને લીધે એ ન ભરાઈ શકી. એની ઢીલમાં હું પણ કારણભૂત હતો. તેની માફ માગું છું.

મને દિલ્લોરી થાય છે કે જે એ પક્ષને મારે ખાસ કરીને કહેવાનું છે તે પક્ષને હું અહીંયાં ભેટો નથી. પૂ. બહેન પાસેથી મેં એમ સાંભળ્યું કે અન્યજને બહી ગયેલા છે તેથી તેમાંના કેટલાક ઢાંજર રહ્યા નથી. એવી અર્થવા ઉઠેલી કે જે અહીંયાં આવશે તેને સરકાર પકડી જશે. આવી અનેક પ્રકારની અર્થવાઓ હિન્દુસ્તાનમાં ઉડ્યાં કરશે એ કાણ કહાડે છે તેની પણ આપણને ખબર નથી. પણ આથી જેઓ અસ્પૃશ્યતાને ધર્મ માને છે

પરિષદો
વિશે નિરાશા

* અમદાવાદમાં મળેલી ચોથી અન્યજ પરિષદના પ્રમુખસ્થાનેથી આવેલું ભાવણ;

તેઓને અને ઘણા અન્યજ્ઞ બાઈઓને મારો સન્દેશો કદાચ નહિ પહોંચે. મારી આ કયામળી સ્થિતિમાં હું બહુ વખત ન લઉં તો તમે સમજાવે કે હું યાત્રી ગયેલો છું. આપણે જે કાર્ય કરવાનું છે તે વિષે તો હું જરા પણ હાર્યા નથી. પણ પરિષદો મારફતે કાર્ય થઈ શકવા વિષે મને શંકા છે, અને અત્યારે તો વધારેપણે એ શંકા રહે છે.

હું અહીં કેટલાક પુરાણ મિત્રોને જોઉં છું. તેથી હું રાજ થાઉં છું. મારી સ્થિતિ કંદેરી છે. જેમની સાથે કામ કરી હું હર્ષિત થતો, મગરૂરી માનતો, તેમને માટે મને પૂર્વના જેટલું જ માન છે, છતાં અનેક સંજોગોને લઈને—એ સંજોગો શા છે તે આખું હિન્દુસ્તાન જાણે છે—તેઓને આજકાલ મારી સાથે નથી જોતો. એમનાથી હું અળગો થયો છું કે એમણે મને અળગો કર્યો છે. અથવા તો મારે કર્મે એમનાથી મને અળગો કર્યો છે. છતાં આ અન્યજ્ઞોના વિષયમાં તો જે વહાણમાં હું છું તે જ વહાણમાં તેઓ છે.

જેઓ આ વિષયમાં વિરોધ કરે છે, જેઓ ગેરસમજૂતીમાં ફૂંચેલા છે, તેમને કેવી રીતે સમજાવવા એની સમજણ પડતી નથી. જેઓ એમ માને છે કે હિન્દુ ધર્મ પાળનારે અસ્પૃશ્યતાને ધર્મ તરીકે પાળવી જોઈએ, અસ્પૃશ્યને અડકીને ન્હાવું જોઈએ અને ન ન્હાય તો તે પાપ કહેવાય, તેમને હું કયા રાખેશો? વીતવી શકું? હું તો મારે જે કહેવાનું છે તે અહીંયાં કહી જાઉં છું.

આત્મચરિત્ર-
નું એક
પ્રકરણ

અસ્પૃશ્યતાને હું હિન્દુ ધર્મમાં મહાન પાપ માનું છું. મારા આ વિચારો આજકાલના નથી. દક્ષિણ આફ્રિકામાં કંદેરી સ્થિતિમાં આવી ગયા પછી આવ્યા છે એમ પણ નથી. એ વિચાર મારી નાસ્તિકતામાંથી જન્મ્યા છે એ પણ ખરું નથી. કેટલાક એમ માને છે કે ખ્રિસ્તીઓ સાથેના સંબંધમાંથી, ખ્રિસ્તી ધર્મનાં પુસ્તકોમાંથી આ વિચારો મારામાં ઉતર્યા છે. એ બાઈઓ અહીંયાં હાજર હોત તો હું એમને સમજાવત કે એ તેમની ભ્રમણા છે.

જે વખતે મને બાઈબલ પર મોહ ન હતો, મેં બાઈબલ વાંચ્યું પણ ન હતું, ખ્રિસ્તી ધર્મ પાળનારાઓના સંબંધમાં હું બિલકુલ નહોતો આવ્યો, ત્યારના મારા આ વિચારો બધાયેલા છે. મારી ઉંમર ૧૨ વર્ષ કે તે નજીકની હતી ત્યારથી હું એ વસ્તુ સમજતો. અમારા કુટુંબમાં મેંહું સાદર કરવા ઉકો નામનો એક અન્યજ્ઞ આવતો. ઉકાને હું કેમ ન અડી શકું એ હું માતાને પૂછતો. કેટલીક વાર ઉકાને અડી પણ જતો. માતા મને ન્હાવાનો હુકમ કરતી એટલે હું નાહી તો લેતો, પણ સાથે વિનોદ પણ કરતો કે ઉકાને અડકવામાં ધર્મ નથી, ધર્મ હોઈ જ ન શકે. પિતૃભક્ત અને માતૃભક્ત હોવા છતાં હું કોઈ વાર ઝગડો પણ કરતો. માતાને હું કહેતો કે એમાં તમને સમજ નથી પડતી. ઉકાને અડકવામાં બાધ નથી.

નિશાળે જતો ત્યાં પણ હું અન્યજ્ઞને અડકી જતો, પણ માતાપિતાથી ધ્રુપ રાખતો નહિ. માતા મને કહેતી કે ગામમાં ઘણાંયે એમણે છે, તેમાં કોઈના અંગરખાને અડી લેવું.

હું માતૃપૂજક રહ્યો એટલે મેં એમ કરેલું પણ ખરું. પણ તે ધર્મ છે એમ માનીને નહિ; કેવળ માતાની આજ્ઞાનું પાલન કરવા કરેલું. પછી તો હું ચોરખંદર ગયો. ત્યાં સંસ્કૃત સાથેનો મારો પહેલો પરિચય થયો. તે વખતે હું અંગ્રેજ નિશાળમાં નહોતો દાખલ થયો. મને અને મારા ભાઈને એક બ્રાહ્મણને સોંપવામાં આવેલા. ત્યાં હું ‘રામરક્ષા’ અને ‘વિષ્ણુપંચક’ શીખ્યો. તેમાંનું ‘જલે વિષ્ણુઃ સ્થલે વિષ્ણુઃ’ એ વચન હું ઉગ્ર પણ ભૂલી નથી શકતો. ત્યાં મારી માતા સમાન એક ડોશી રહેતી. તે વખતે હું ધણું ડરતો. દીવો હોલવાઈ ભય ત્યારે મને ભૂતનો ભય લાગતો. એ ડોશીએ મને કહેલું કે ડરી નહોતો ત્યારે રામરક્ષાનો પાઠ કરજો; ભક્તિપૂર્વક રામરક્ષાનો પાઠ કરશો તો ભૂતો નારી નશે. હું એ પ્રમાણે પાઠ કરતો, અને ભૂતો નાસી પણ જતાં રામરક્ષામાં અન્યત્રોને અડકતાં પાપ છે એમ લખેલું છે એવું મને ન લાગતું. હું તેનો અર્થ નહોતો ન હતો, અથવા નહોતો તે છટોછવાયો.

અમારા કુટુંબમાં રામાયણ વંચાતું. લાઘા મહારાજ કરીને એક બ્રાહ્મણ તે વાંચતા. લાઘા મહારાજને રક્તપિત્ત થયેલું હતું. રામાયણ એ રક્તપિત્ત મટાડશે એવી તેમને શ્રદ્ધા હતી અને લાઘા મહારાજનું રક્તપિત્ત ગયું પણ હતું. મને એમ લાગેલું કે જે રામાયણમાં રામને નિષાદે ગંગાની પાર ઉતારી દીધા હતા તે રામાયણમાં અન્યત્રે પાપી છે એમ નહિ માની લીધેલું હોયું જોઈએ. ઇશ્વરને આપણે પ્રેમપૂર્વક ‘દાસાનુદાસ’, ‘પતિતપાવન’, ઇત્યાદિ વિશેષણોથી સંબોધીએ છીએ એ જ શીખવે છે કે દુનિયામાં હિન્દુ ભતિમાં જન્મેલાને પતિત અને અસ્પૃશ્ય ગણવા એ પાપ છે—એમ માનવું એ રાક્ષસી છે. તેથી જ હું કહેતો આવ્યો છું કે એ મોટામાં મોટું પાપ છે. એટલું બધું જ્ઞાન મને ૧૨મે વર્ષે થયેલું એમ હું નથી કહેતો, પણ તે વેળા મને આ દોષ તો જણાયેલો જ. આ વાત હું વૈષ્ણવો અને ચુસ્ત હિન્દુઓની નજી માટે કહી રહ્યો છું.

રામાયણ
અને
અસ્પૃશ્યતા

હું સનાતની હિન્દુ હોવાનો દાવો કરી રહ્યો છું. મેં શાસ્ત્રો નબળાં નથી એમ નથી. હું સંસ્કૃતનો ઉર્ડો અભ્યાસી નથી. નેદ ઉપનિષદોનો અર્થ હું વાંચી ગયો છું. એનો વિદ્વાનના જેવો અભ્યાસ નથી કર્યો. એનું માંડે જ્ઞાન ઉપરચોટીક છે. એ શાસ્ત્રોનો હિન્દુ તરીકે જેવો અભ્યાસ કરવો જોઈએ તેવો મેં કર્યો છે. ૨૨ વર્ષની ઉંમરે મેં ખીન ધર્મેતિ પણ અભ્યાસ કર્યો. એક દાળ એવો પણ હતો કે જ્યારે મારે હિન્દુ રહેવું કે ખ્રિસ્તી થવું એ વિષે મારા મનમાં ભારે મૂંઝવણ થઈ રહી હતી. જ્યારે મારો આત્મા શાન્ત થયો ત્યારે મને લાગેલું કે હિન્દુ ધર્મ એ જ મારે માટે મોક્ષનું દ્વાર છે. હિન્દુ ધર્મ પરનો મારો વિશ્વાસ જ્ઞાનપૂર્વક દૃઢ થયો. તે વખતે પણ હું એમ માનતો કે હિન્દુ ધર્મમાં મારો વિશ્વાસ જ્ઞાનપૂર્વક દૃઢ થયો. તે વખતે પણ હું એમ માનતો કે હિન્દુ ધર્મમાં અસ્પૃશ્યતાને ધર્મ માન્યો નથી, અને જો માનેલો હોય તો હિન્દુ ધર્મ મારે માટે નથી

હિન્દુ ધર્મ
અને
અસ્પૃશ્યતા

અસ્પૃશ્યતા એ હિન્દુ ધર્મમાં પાપ મનાયેલું નથી. શાસ્ત્રાર્થના ઝગડામાં હું ઉતરવા માગતો નથી. મનુસ્મૃતિ, ભાગવત વગેરેના શ્લોકમાંથી મારા મુદ્દાનું સમર્થન કરતાં મને મુશ્કેલીઓ પડે એ સંભવે, પણ હું હિન્દુ ધર્મનું રહસ્ય સમજ્યો છું. હિન્દુ ધર્મમાં અસ્પૃશ્યતા માની છે એ પાપ છે. એ પાપથી આપણે પતિત બન્યા, શાસ્ત્રાન્યમાં ભગી

અન્યત્રો પર
ભૂલમ

બન્યા. આપણા સંસર્ગથી મુસલમાનને પણ એ દોષ લાગ્યા. હિન્દુમુસલમાન સામ્રાજ્યમાં પારીઆ બન્યા. દક્ષિણ આફ્રિકામાં, પૂર્વ આફ્રિકામાં, કેનેડામાં હિન્દુ એકલા નહિ પણ મુસલમાન પણ છે, અને એ બધા ભંગી ગણાયા એટલું બધું પાપ અસ્પૃશ્યતામાંથી આવેલું છે.

મને આ સમયે મારી પ્રતિજ્ઞાનું સ્મરણ થાય છે. અસ્પૃશ્યતાને હિન્દુ સમાજ ન્યાં સુધી ધરાદાપૂર્વક ધર્મ સમજે છે, અસંખ્ય હિન્દુઓ અન્યજાને અટવામાં પાપ છે, એમ માને છે ત્યાં સુધી સ્વરાજ અશક્ય છે. યુધિષ્ઠિરે કુતરા વિના સ્વર્ગમાં જવા ના પાડેલી. એ યુધિષ્ઠિરના વંશજ હિન્દુઓ અન્યજાને મુકીને સ્વરાજ કેમ મેળવી શકે? જે ગુન્હાને માટે આપણે સદતનને રાક્ષસી માનીયે છીએ એના કયા ગુન્હો આપણે અન્યજાને પ્રત્ય નથી કર્યો?

આપણે આપણા ભાઈઓ પછડાયાથી દૂષિત થયા છીએ. આપણે એમને પેટ ચલાવીએ છીએ, આપણે એમની પાસે નાક ધસાવ્યાં છે, રેલવેમાં આંખ લાલ કરીને એમને ધક્કા મારીયે છીએ, એના કરતાં અંગ્રેજ રાજ્યે શું વધારે કર્યું છે? ડાયર આડવાયર પર જે આરોપ આપણે મુકીયે છીએ તેવા કયા આરોપ બીજા પ્રજા અથવા આપણે આપણી પર ન મુકી શકીયે એમ છે? એ મેલમાંથી આપણે નીકળી જવું જોઈએ. ન્યાં સુધી એમ ન થાય ત્યાં સુધી સ્વરાજની વાત એ કેવળ વિતંડાવાદ છે. ન્યાં સુધી દુર્ગંજની રક્ષા ન થાય, એક પણ માણસનું દિલ સ્વરાજવાદીને હાથે ટુકાય ત્યાં સુધી સ્વરાજ નથી મળવાનું એ વિષે મારા મનમાં શંકા નથી. સ્વરાજનો અર્થ જ એ છે કે કોઈ પણ હિન્દુ કે મુસલમાન ઉદ્ધતાધારી એમ ન માને કે બકરી જેવા હિન્દુ કે મુસલમાનને કચડી નાખીશું. એમ નહિ થાય તો સ્વરાજ મળશે તે જ દિવસે આપણે તેને ખોઈ બેસીશું. અન્યજાને જેવા દુર્ગંજની રક્ષા કરવાને બદલે તેમને કચરવા વગેરેના દોષોને ન્યાં સુધી આપણે કાઢી શકતા નથી ત્યાં સુધી આપણે પેટાં કરતાં, પશુ કરતાં પણ નકામું જીવન ગાળીયે છીએ.

દયાધર્મ
વધતો
બંધ છે

પણ મને શ્રદ્ધા છે. હિન્દુસ્તાનમાં ભ્રમતાં મને જણાયું છે કે જે દયા દુલસીદાસ શીખતે છે, જેનો વૈષ્ણવ ધર્મમાં હપદેશ થયો છે, જેનાથી બાગવત નીતરી રહ્યું છે, જેનાથી ગીતાજ બીજઈ રહી છે, તે દયા હિન્દુમાં વધતી જ ચાલી છે. અત્યારે પણ ઉલ્કાપાત ગઈ રહ્યા છે. અનેક અત્યાચારી હિન્દુ અને મુસલમાનો હજી પડ્યા છે. છતાં સરવાળો કરતાં હું જેટલું કે રહેમ વધી છે, દયા વધી છે, હિન્દુમુસલમાનની વૃત્તિ ઇશ્વર પ્રતિ છે. આપણે સરકારની અદાલતોનો મોહ છોડવો, વકીલાત અને સરકારી શાળાઓની શ્રમજ્ઞાનો મોહ છોડવો: એમ અનેક પ્રકારના મોહ છોડી રહ્યા છીએ. મારો અનુભવ મને કહે છે કે જો આપણે હલકા અને નિરક્ષર ગણીયે છીએ તે જ સાક્ષર છે. આપણા કરતાં તેમનામાં કેળવણી અને ધાર્મિકપણ વધારે છે. અત્યારની પ્રવૃત્તિ પરથી એ જોઈ શકાય છે કે સ્વરાજ એટલે રામરાજ્ય—ધર્મરાજ્ય એવું મનાઈ રહ્યું છે. આ પ્રવૃત્તિને જે તટસ્થપણે જોશે તેને એ માલમ પડી જશે.

અન્યજા
જન્મવાની
પ્રાર્થના

અન્યજા ભાઈઓને હું કહું છું કે હિન્દુ સમાજમાં એક વર્ષ પહેલાં આ બાબતમાં જે આઘાત થયો તે આજે નથી એ વિષે નિઃશંક રહેજો. પણ નિઃશંક કોણ રહી શકે?

જે લાયક હોય તે જ. હિન્દુઓએ તમારા પર અત્યાચાર કર્યો છે. 'વિવેકાનન્દે આપણને કહ્યું છે કે અન્યને દબાવેલા નહિ પણ દબાવેલા છે. હિન્દુ સંસાર પણ અન્યને દબાવીને પોતે દબાવે છે. નેહારમાં હું અન્યજ બાઈઓને મળ્યો હતો. ત્યાં મેં પ્રભુની પ્રાર્થના કરેલી કે હું આવતે જન્મે જન્મું તો અન્યજ જ જન્મું અને તેમને પડતાં કુખ્યા અતુલકું. હું બ્રાહ્મણ, વૈશ્ય કે શૂદ્ર પણ નહિ પણ અતિશૂદ્ર જ જન્મવા ઇચ્છું છું. આજે ૧૩મીને દિવસે મેં આખો દિવસ ઇશ્વરની પ્રાર્થના કરી કે મારાં પુરુષાર્થ, અન્યજની સેવા, હિન્દુપણ અધૂરાં રહ્યાં હોય અને મારે જન્મવાપણું રહે, તો હું અન્યજ જન્મું. આ જ જન્મે મોક્ષ મેળવવા હું મથી રહ્યો છું. પણ જો તેમાં નિષ્ફળ નહીં તો જે હોયોને માટે હિન્દુ સંસાર જવાબદાર છે તે પણ મારે કાઢ્યે જ છૂટકો છે. તે બધા હોયો જો આજે ન નીકળે તો હું તમારામાં અવતરીને કઠાવું. પાયખાનું સાફ કરવું એ મને પ્રિય છે. આશ્રમમાં અત્યારે ૧૮ વર્ષનો એક બ્રાહ્મણ બાળક પાયખાનાં સાફ કરવાનું કામ ભંગીને તાલીમ દેવાની ખાતર કરી રહ્યો છે.

હિન્દુ સંસારનો મેલ તમે કાઢી રહ્યા છો એ વાત તમે સમજ લો. તમારામાં પવિત્ર આચારને દાખલ કરો. તમે એવા પવિત્ર બનો કે કોઈને કંઈ કહેવાપણું ન રહે. સાજુ ન મળી શકે તો તમારે ખારો કે માટી વાપરીને કપડાં ઘાઈ નાખવાં. શરીર અને કપડાંમાંથી સ્વચ્છતાની સુગંધ આવવી જોઈએ. આ તો ઓછામાં ઓછું છે. બીજાં મોટાં દુષણો તો કઠાવો જ જોઈએ. તમે કેટલાક શરાબી બની ગયા છો, જુગાર ખેલી રહ્યા છો. બ્રાહ્મણો પણ જુગાર ખેલે છે, વ્યભિચાર કરે છે, શરાબી હોય છે. પણ એ કંઈ પતિત નથી ગણાતા: જ્યારે અન્યને પતિત ગણાય છે. અન્યને પોતાનો ઉદ્ધાર કંઈ હિન્દુ સંસાર પાસે મહેરબાની તરીકે નથી માગતા. હિન્દુ સંસારને ગરજ હોય તો અન્યનેનો સ્પર્શ કરે. મને વિશ્વાસ છે કે ચાર પાંચ મહિનામાં આપણે સાફ થઈ જઈશું. એમ ન થાય તો હું ભગીશ કે જોકે મારા વિચારો સાચા હતા તો પણ મારી ગણતરી ખોટી પડતી. હું પાછો કહીશ કે મેં ભૂલ કરી.

તમે હિન્દુપણનો દાવો કરો છો; તમે ભાગવત પઢી રહ્યા છો. માટે તમારા પર જો બીજા હિન્દુ અત્યાચાર કરે તો તેમાં દોષ ધર્મનો નથી, પણ બીજા હિન્દુનો છે. એમાંથી છૂટવા તમારે પોતે શુદ્ધ થવું જોઈશે, શરાબ વગેરે છોડવા પડશે.

વણકરને શું કામ અસ્પૃશ્ય માનતા હશે ? તેઓ ચામડાંનો ધંધો કરે છે માટે ? જો કોઈ ચામડાંને માટે પ્રાણીનો વધ કરે કે ગોમાંસ ખાય તો તે અધર્મ છે. પણ ચામડાંનો ધંધો કંઈ અપવિત્ર નથી. તેના વિના ખેતી ન ચાલે. જો તમારે પુરુષાર્થ કરવો હોય, જો તમે સ્વરાજ્યવાદી હો, તમારે તમારો ઉદ્ધાર કરવો હોય તો તમારે સ્વાશ્રયી થવું જોઈશે. મેં મુંબઈમાં સાંભળ્યું કે કેટલાક અન્યજ બાઈઓ અસહકારની વિરુદ્ધ છે ને અંગ્રેજ સરકાર મારફતે જ પોતાનો ઉદ્ધાર રાખ્યો માને છે. આ જામણા મરાડવા સાર

હિન્દુઓની
મહેરબાની
નહિ

સ્વાશ્રયમાં
ઉદ્ધાર

અન્યજેની ખાસ સલામાં લાવણ કરવા મને એક લાઠએ સૂચવ્યું. મેં તેમને કહ્યું કે અન્યજેને એ બાબત સમજાવવાની જરૂર હોય જ નહિ. હિન્દુ ધર્મનો અનાદર કરી કોઈની ખુશામત કરીને તમે તમારો ઉદ્ધાર નહિ કરી શકો. તમારે સ્વાશ્રયી બનવું જોઈશે. તમારો ઉદ્ધાર તમારા હાથમાં છે. તમારે સ્વરાજ તે તમારી લાયકાત વધારવામાં રહેલું છે.

આખા હિન્દુસ્તાનમાં હું અન્યજે સાથે નિકટ સંબંધમાં આવું છું. હું જોઈું છું કે અન્યજ કોમમાં જે શક્તિ રહેલી છે તે અન્યજવર્ગ પણ નથી બળતો અને બીજા હિન્દુઓ પણ નથી બળતા. અન્યજેની બુદ્ધિ કુમારિકાના જેવી નિર્દોષ છે. તમે વણવા, કાંતવા અને પોંજવાનો ધંધો શીખી લેજો. એથી તમારી ગરીબાઈ જશે. જ્યાં સુધી દરદર્શિ શરૂ થયાં પૂજન નહિ થાય ત્યાં સુધી લક્ષ્મી આવવાની નથી.

ગાંધીજીમાં કહ્યું હતું તેમ તમને કહ્યું છું કે તમે પોતે જ દેહ હંથો ને ભંગી નીચા એ ભ્રમણામાં કેમ પડ્યા છો ? દેહ અને ભંગી વચ્ચે કંઈ ફરક નથી. એમનો ધંધો સામાન્ય સમયમાં પણ વખીલાતના જેવો કે સરકારની સેવા જેવો જ ખાનદાન છે.

ગારક્ષા અને
અન્યજેઉદ્ધાર

હવે એકવાડ ન લેશો. એકવાડ ચાલે છે એમ કહે તોપણ ન લેશો. દાણા લેજો, પણ સોડલા દાણા ન લેશો. વિનય અને માનપૂર્વક કોરા દાણા આપવામાં આવે તો લેજો. હું સૂચવું છું એટલો પુરુષાર્થ જો તમે કરો તો જેટલા મહિનામાં હું કહું છું તેટલા દિવસમાં અસ્પૃશ્યતાનો દોષ નીકળી જાય. હિન્દુ સંસાર પાળી નથી પણ અજ્ઞાનમાં પડ્યો છે. આ જ વરસમાં અસ્પૃશ્યતાનો નાશ થવો જોઈશે. જે જે કારણો માટે હું આજે છવું છું તે ગાયની રક્ષા અને અન્યજેનો ઉદ્ધાર. એ બે કામ ગાય એટલે મારો મોક્ષ છે. ઇશ્વર તમને સહાય થાઓ અને પુરુષાર્થ કરવાનું બળ આપો.

પંજબમાં ગાંધીજી

[૫. ૯૮૭ થી ચાલુ]

મૌનવાર

મૌનવારમાં
વિક્ષેપ

બીજી દિવસે ગાંધીજી પાછા લાહોર આવ્યા. સોમવારનો મૌનવાર અહીં જ ગળાયો. આ મૌનવાર અત્યારે ગાંધીજીને ખૂબ બચાવી રહ્યો છે. તે ઘણો જ વેળાસર દાખલ થયો છે એમ કહેવું જોઈશે. ‘દર્શન’ તેમજ લાવણી ગાંધીજીને બચાવવા આ જ એક રામબાણ હલાજ નીવડ્યો છે. જ્યાં જ્યાં લોકો મૌનવારની હકીકત બહુી ગયા છે ત્યાં ત્યાં આ દિવસે તેઓ સમજપૂર્વક પોતાનો દર્શનનો આગ્રહ છોડી દે. આમ છતાં એકે બોલ સાંભળ્યા કે બાલ્યા વિના કેવળ ‘દર્શન’ની તૃપ્તિ ઇચ્છનારા જેટલાક તો ચડી આવે છે જ.

આમ આ મીનવાર ગાંધીજીને શારીરિક નિવૃત્તિ આપે છે. પણ સાટે માનસિક પ્રવૃત્તિ તે દિવસે બમણી વધે છે. 'યંગ ઇડિયા' તેમજ 'નવજીવન' નું સંપાદન મુખ્યત્વે ટ્રેનમાં મળતા કુરસદના વખતમાં થાય છે એ કલ્પના 'નવજીવન' ના સામાન્ય વાચકને કદાચ નહિ હોય. પણ હવે તો મીનવાર તે કાર્યમાં મોટા ભાગ લેવા લાગ્યો છે.

પણ આ વખતના મીનવારમાં એકાએક ભારે વિશ્રેષ્ઠ પડ્યો. રવિવારે રાત્રે રાવળચિંટીથી નીકળતાં નાનકાના સાહેબમાં યુજ્જ્વલા ભયંકર હલ્ત્યાકાંડનો તાર ગાંધીજીને મંળ્યો. આથી તેમને ભારે ક્લેશ થઇ પડ્યો હતો. મીન છતાં એક શીખ ભાઈને બોલાવી તેમની પાસેથી મળી તેટલી બધી હકીકત તેમણે જાણી લીધી. સાંજે મુલતાન જવાનું હતું તે મુલતવી રહ્યું અને મંગળવારનો દિવસ પણ મળી શકાયું તેટલા શીખ ભાઈઓને મળીને નાનકાનાની વિગતો મેળવવામાં વીત્યો. રૂઢીએ તો લખનૌ ખિલાફત પરિષદમાં જવાનું હતું. ત્યાં જઈ આવ્યા પછી નાનકાના જવાનું કરાવી અમૃતસર તથા લાયલપુર થઈ અમે લખનૌ ગયા. અમૃતસરમાં પણ સમાબંધીની આણું વર્તતી હતી. બાકી સ્વરાજ્ય આશ્રમમાં તો હાલેની બીટ થઈ જ અને સ્વરાજ્યનું ઉધરાણું પણ થયું.

છીની પરિષદ

લાયલપુરની સમાજો સવારના જ ઉકેલાઈ. બપોરે ૩૦ માઇલ ઉપર 'શ્રી' નામે સ્થળે શીખોની એક પરિષદ હતી. નાનકાનાના કાંડથી આખી શીખ દુનિયા ઉચ્છેદાયેલી હતી. પરિષદમાં શીખોએ ગાંધીજીની હાલતી ખાસ ઇચ્છેલી, જે ગાંધીજીએ સહી સ્વીકારી. શ્રીના 'દિવાન' કોન્ફરન્સમાંના તેમના બાપણનો સાર જ હું અહીંયાં આપું છું:

યુરુદારાનો
કળને

“હું કબૂલ કરું છું કે આપણાં પવિત્ર સ્થળોના કળને આપણા હાથમાં હોવા જોઈએ. તે કળને આપણે એક જ દિવસમાં લઈ શકીએ. પણ તે કઈ રીતે? જો એક માણસ યુરુદારામાં ન જાય અને અપવિત્ર મહાત્માના અપવિત્ર હાથમાં એક પૈસો ન આપવામાં આવે તો તમે આજે જ તેઓ પાસે તમારું કહ્યું કરાવી શકો. હમણાં જો તમે માનતા હો કે નાનકાના સાહેબના યુરુદારાનો કળને તમારા હાથમાં છે તો તમે ભૂલો છો. તે કળને તો તમને સરકારી ફોજે આપ્યો છે. હું તમારી પાસે સરકારી ફોજ વડે અપાયેલ કળને નથી ઇચ્છતો. તમને મળેલો કળને છોડી દો એ મારી કહેવાની મતલબ નથી. પણ જે રીતે એ કળને તમને મળ્યો એમાં થોડી નામોશી તો લાગે જ છે.

આ મરવાનો વખત છે

“મને શહીદોને માટે ધણું દુઃખ થાય છે. પણ હું જાણું છું કે આ રૂઢનો વખત નથી. આ મરવાનો વખત છે. અત્યારે તો છાતી ઉપર લા ખાઈ આપણે સહુ મરી શકીએ એમ ઇચ્છું છું. એવી વીરતા નાનાકાના સાહેબના શહીદોએ બતાવી જણાવે છે. પણ હું આપણો પણ દોષ જોયા વિના નથી રહી શકતો. આપણને ધમકીથી યુરુદારાનો કળને

આ મરવાનો
વખત છે

લેવાનો કરો અધિકાર ન હોય. જો મહાંતે લાયકપુરમાં આવીને લજ્જમનસિંહને કતલ કીધા હતા તો તેમ ક્યાં પછી તે એક ઘડીભર પણ કબજે ન રાખી શકતા. પણ નાનકાના સાહેબમાં તો આપણે તેને તક દીધી. ગુરુદ્વારાનો કબજો આપણે ખામોશીથી જ લઈ રાખીએ. આટલાં વર્ષો સુધી આપણે ચૂપ રહ્યા. શું એક વર્ષ વધુ રહી જવામાં દોષ છે ? ”

ગાંધીજીના લાયકપુર પછી મૌલાના અણુલ કલામ આગ્રહ બોલ્યા. મૌલાના સાહેબના લાયકપુરમાં હમેશાં રસ અને અરબી વિક્રતા રહ્યાં હોય છે. આ લાયકપુરમાં તેમણે હિન્દુસ્તાનને મોટા ગુરુદ્વારાની કબજા આપીને શીખોને કહ્યું કે “ હિન્દુસ્તાનનો જ કબજો આપણા હાથમાં નથી. તે ગુરુદ્વારાનો કબજો આપણે લઈ રાખીએ તો નાનાકાના જેવા ગુરુદ્વારાનો કબજો લેવો એ તો રમતવાત ગણાય. ”

લખનૌ

વકીલ
વિદ્યાર્થીની
પ્રતિષ્ઠા

ત્રીથી પાછા લાયકપુર આવ્યા અને લખનૌ ગયા અહીં મૌ. મહમદઅલીના પ્રમુખપણા નીચે લખનૌ જીલ્લાની ખિલાફત પરિપદ્ હતી. મુસલમાનોમાં અસહકાર હવે ચર્ચાસ્પદ વિષય તરીકે મંચી ગયો છે. અહીંયાં ગાંધીજી વકીલો તથા વિદ્યાર્થીઓ વિવે બોલ્યા: “ વકીલો તેમજ વિદ્યાર્થીઓ વિવે જરૂરી કરવાનું તેટલું આપણે કરી નુકસાન એ દિશાએ વિશેષ હાલચાલ કરવામાં આપણે જાતે હવે રોકાઈ રહેવાની અગત્ય નથી રહી. જેટલે સુધી આપણે આપણો અવાજ પહોંચાડી શક્યા છીએ તેટલાથી હું સંતુષ્ટ છું. જેઓને આપણે મનાવી નથી શક્યા તેઓને સ્વેચ્છાએ અસહકાર કરવો હોય તો કરે. વકીલાત કરતા વકીલો તેમજ સરકારી નિરાણે જતા વિદ્યાર્થીઓની પ્રતિષ્ઠા નથી રહી. તેઓમાના પણ પોતે કબજા કરે છે કે તેઓ ગુન્હો કરે છે. આટલું આપણે માટે બસ છે. જેટલે દરજ્જે વકીલોની તેમજ સરકારી નિરાણમાં જનારા વિદ્યાર્થીઓની પ્રતિષ્ઠા મદદ તેટલે દરજ્જે સરકારની પાળ આપી થઈ ”

સ્વદેશીપણાનો નમૂનો

સ્વદેશીપણા-
નો નમૂનો

આ પરિપદ્માં પાશ્ચાત્ય ઢબનો સંપૂર્ણ ત્યાગ થયો હતો. મીઠી ઉર્દુ છાત્રી અંગ્રેજમાં બોલવાનું હવે કોઈને સૂઝે પણ શાનું ? ધણુ વક્તાઓ અંગ્રેજીની કરી મદદ વિના ઉર્દુ વસ્તુત્વકળાને શિખરે પહોંચાડી શક્યા. પરિપદ્માં મેજાબુરશીનું નામનિશાન નહોતું. બધા દેશી ઢબના ગાત્રીતકીઆ હતા, જેકે ગાત્રીના ગલેદ ખાત્રીના હતા એમ તો હું નથી કહી શકતો. પ્રમુખનાં વસ્ત્રો પણ ચોગા સિવાય ખાત્રીનાં જ હતાં. મૌલાના શોકતઅલી પોતાને માટે ખાસ શીવડાવેલ બૂરા રંગની ખાત્રીના પોપાકમાં આવ્યા હતા. પં. મોતીલાલ નેહરુ તો હવે છોતીક અને ખાત્રીનાં અંગરખાં પહેરતા થયા છે! હવે તેઓ શુદ્ધકારમીરી બ્રાહ્મણ બાળ છે. પં. જવાહરલાલ નહેરુ તો આ પોપાકમાં બૂરા થઈ ગયા છે. તાળીઓનો પાશ્ચાત્ય રિવાજ પણ અહીં વર્જિત હતો. આ પ્રમાણે આ પરિપદ્ સ્વદેશીપણાનો નમૂનો હતો. મૌ. અબદુલ બારી સાહેબ આ પ્રસંગે જરા ખીમાર હતા.

નાનકાનાની યાત્રા

ખીજી સંજે પાછા ઉપડી ગાંધીજી સીધા નાનકાના સાહેબ ગયા. મો. શોકતઅલી સાથે હતા. સ્ટેશનથી ઉતરી પગપાળા ગુરુદ્વારા ગયા. એ યાત્રાનું વર્ણન તેમજ ખાલસાજી-ઓને તેઓએ આપેલી સલાહ તેઓ નતે 'નવજીવન'ને આપી ચૂક્યા છે. એટલે તેની પુનરુક્તિ અહીં નહિ કરે.

શીખો આગળ એમણે કહેલું, “દુનિયાના એક ભાગમાં એકે નિર્દોષ માણસ માર્યા નય અને હું જવતો રહું એ હું સહન નથી કરી શકતો. કેટલાંક દુઃખો હું જે જોઈ રહ્યો છું તેવાં દુઃખનું હું નિવારણ ન કરી શકું ત્યારે મને આપઘાત કરવાનું મન થાય છે. પણ તેમ કરવાથી પાપ થાય એ જાણી હું ધીરજ રાખું છું.” શીખોએ ઘણી નમ્રતા અને વિનયથી તેમનાં વચનો સાંભળ્યાં. ગાંધીજીના ભાષણ પછી તેમને ગુરુદ્વારાનો આખો પ્રદેશ ખારીકીથી દેખાડવામાં આવ્યો. સંજે ઉદ્વિગ્ન મને લાહોર પાછા ફર્યા અને ખીજે દિવસે મુલતાનનો વાયદો પૂરો કરવા ગયા. મુલતાનમાં વીસેક હબર રૂપિયાના સ્વરાજ્ય ફાળા માટે વચન મળ્યાં. તા. ૧૫મીએ સવારે લાહોર પહોંચી તે જ દિવસે જ ત્રણ કલાકમાં શિયાળકોટ જવા ઉપડ્યા.

શિયાળકોટના સન્ત

આ શહેર અત્યારે પંજબનું શિરતાજ ગણવાને લાયક છે. નેતાઓની વધારે પડતી સંખ્યા, તેમની વચ્ચે મતભેદ, દેવ તથા હરિદાસ, ખરે કામ મુકી મહત્વ વગરનાં કાંચે તરફ વધારે લક્ષ, હિન્દુમુસલમાનો વચ્ચે ઝગડા—આ આપણાં સારામાં સારાં શહેરો વિધેની સામાન્ય ફરીઆદો છે. શિયાળકોટ એ બધા દોષોથી મુક્ત છે. ગાંધીજી ત્યાં એક જ અક્તિ ઉપરની તેમની અસીમ શ્રદ્ધા તથા પ્રેમથી જવા પ્રેરાયા હતા. તે વ્યક્તિ આજા સફર. શિયાળકોટના લોકો તેમને વિષે કહે છે, ‘યે હમારે મહાત્માજી હૈ’. હિન્દુમુસલીમ વરફના સમભાવ ઉપર તેમની આખી પ્રતિષ્ઠા બંધાયેલી છે. આ શહેરમાં એક મોટી હાઈ-સ્કૂલ અને એક ખીજી પ્રાથમિક શાળા રાષ્ટ્રીય કરવામાં આવેલી છે. એ બંને મુસલમાન શાળાઓ છે. પણ હવે તેમાં હિન્દુઓને પણ પ્રાથમિક શાળામાં દાખલ કરવામાં આવે છે. વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ૧૩૦૦ છે અને ખીજીની ૮૦૦ છતાં બંને શાળાઓએ માન્યો દુગાવી રીઠી છે. અહીંથી પાછા લાહોર થઈ ગાંધીજી જલંધર ગયા. જલંધરમાં મ્યુનિસિપાલિટી તરફથી ગાંધીજીને માનપત્ર આપવામાં આવેલું. આ પગલું ઘણી મ્યુનિસિપાલિટીઓ નીડર થઈ હવે સ્વતંત્રપણે લેવા લાગી છે. અહીંથી જ મોટરમાં હોશિયારપુર જઈ આવ્યા. ત્યાંથી અંબાલા આવ્યા. હુધિયાના પણ જઈ આવ્યા. દરેકને માત્ર થોડા થોડા કલાક જ આપી શકાયેલા. દરેક જગ્યાએ સ્વરાજ્ય ફાળાનું ઉઘરાણું થયું. અંબાલાથી તા. ૮મીની રાત્રે નીકળી તા. ૧૦મીએ ગાંધીજી મુંબઈ આવ્યા અને તે જ દિવસે ત્યાંથી નીકળી ઉપરાઉપર સાત રાત્રિઓ ટ્રેનમાં બીત્યા બાદ જ દિવસના વિશ્રામ માટે આશ્રમ આવ્યા.

રામાણજી

નાનકાનાની
યાત્રા

શિયાળકોટના
સન્ત

તા. ૨૪-૪-૧૯૨૧

§ ભેદનીતિ

વિલિયમ
વિન્સેન્ટનું
ભાષણ

સર વિલિયમ વિન્સેન્ટ છેલ્લી વડી ધારાસભામાં અસહકારની પ્રવૃત્તિને લગતું જે ભાષણ કર્યું તે હરકોઇને દુઃખ પમાડે એવું છે. હું તો એવી જ ઉમેદ રાખી રહ્યા છું કે એમના આતમીદારો વસ્તુસ્થિતિ વિષે એમને સાવ અધારામાં રાખતા હશે અને તેથી એ ભાષણ એમની નફટાઈ કરતાં એમના અજાનને જ વધારે દર્શાવતું હોવું જોઈએ.

ભાષણમાં અથથી તે ઇતિ સુધી સરકારના સંસ્પૃક્તા ધારણુનો ખ્યાલ કર્યો છે. હકીકતોને મારીગચડીને પોતાને જોઈતી શકલની બનાવવા મળ્યા નથી મુઝી. નથી મળ્યા ત્યાં પાયા વગરની ભીંતો ચણી છે. લોકોને સત્વબ્રહ્મ કરવાનો અને અસહકારીઓના હેતુઓ વિષે જેરસમજ ફેલાવવાના જ એમાં પ્રયત્ન છે.

અસહકારનો
મુખ્ય હેતુ

સર વિલિયમનું કહેવું છે કે 'સરકારને અટકાવી પાડવાનો અસહકારીઓનો હેતુ તો જાહેર જ છે અને એ હેતુ બર લાવવાના પ્રયત્નમાં જ્યાં જ્યાં ક્યાંયે પ્રજાકાય અસન્તોષની તેમજ સર કૃતી જોઈ છે ત્યાં ત્યાં પોતાને માર્ગે તેને ઉપયોગ કરી લેવા તેઓ ચૂક્યા નથી.' હવે ખરું જોતાં સર વિલિયમની આ બંને વાતો માત્ર અરધી જ સાચી છે. સરકારને અટકાવી પાડવી એને અસહકારના મુખ્ય હેતુ તરીકે કોઇએ ક્યાંયે વર્ણવ્યો નથી. મુખ્ય હેતુ તો છે પ્રજાની આત્મશુદ્ધિ. અલગતા, એવી આત્મશુદ્ધિનું સાધું પરિણામ એ આવી શકે કે જે સરકાર અમારા દુર્ગુણો અને દુર્જાનતાઓ ઉપર જ નબતી હોય તે અટકી પડે. એ જ પ્રમાણે ગમે તે કારણસરનો પણ જ્યાં ક્યાંયે અસન્તોષ જોયો ત્યાં તે અમારે કામે વાપરી લેતાં અમે આંચકો નથી ખાધો એમ કહેવું એ પણ ભયંકર અર્થસત્ય દિવ્યાર્થ કહેવાય. જ્યાં વ્યાજબી કાણસર પ્રજામાં અસન્તોષ જોયો ત્યાં તેના ટકાથી અમારી અસહકારની હિમાયત અમે વધુ મજબૂત કીધી એમાં નવાઈ નથી. પણ ગમે તે કારણસર ફેલાયેલા હરકોઇ અસન્તોષનો પોતાના કાર્યને માટે ઉપયોગ કરી લેવાની લાલચમાં ન પડવા અસહકારીઓ કડક રીતે બંધરદાર રહ્યા છે. અમારા કાર્યને અમારે પોતાને હાથે નખળું ન થવા દેવાની ખાતર પણ અમે એવો રસ્તો લેતાં અચકાઇએ.

આનો દાખલો પણ શોધવા દૂર જવું પડે તેમ નથી. બીજા જ વાક્યમાં સર વિલિયમ કહે છે: ‘ન્યાં કયાંયે મજૂરો અને માલીકો વચ્ચે કંઈ ખટરાગ દેખ્યો કે એ અસતોષ અને કડવાશને કૂંટી કૂંટીને સળગાવવા આ અસહકારીઓના આડતીઆઓ જાણે દોડ્યા જ છે! આ ખોટી વાત છે, એટલું જ નહિ પણ આમાં મજૂરો અને માલીકોને અસહકારની સામે ઉડાડવાની ઉશ્કેરણી પણ રહેલી છે. અસહકારનું તો એ ધોરણ પ્રસિદ્ધ જ છે કે મજૂર અને માલીકો વચ્ચેના ઝગડાઓને રાજદ્વારી લાભ ન લેવો. અસહકારીઓ ન્યાં ન્યાં એ બે વર્ગો વચ્ચે પડ્યા છે ત્યાં ત્યાં બંનેનાં સરખાં હત જોવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. અમારી શુધ્ધ અમને છોડી ગઇ હોય તો જ અમે એમ મજૂરો અને માલીકોને એકબીજા સામે લડાવી મારવાનો પ્રયત્ન કરીયે. એમ કરવામાં તો સરકારને માલીકો અને મજૂરોને અંદર અંદર એકબીજા જોડે વઢાડી મારવાની અને પરિણામે દેશ ઉપરનો તેમનો પાંખે મજબૂત કરવાની અમે આયતી જ તક આપીયે.

મજૂર માલી-
કોના ઝગડા
અને
અસહકાર

ઝરીઆમાં જ જુઓ, એક મોટી હડતાળને વધુ ફેલાતી અટકાવનાર એક અસહકારી જ હતો. કલકત્તાની હડતાળમાં પણ નરમાશની સલાહ આપનાર અસહકારીઓ જ હતા. ન્યાં ન્યાં હડતાળીઆઓનું પગલું બાજબી હશે, ખાનદાનીને શોભતું હશે, ત્યાં ત્યાં તેઓ તેમને સહાય કરવામાં પાછી પાની નહિ કરે. ન્યાં ન્યાં ગેરવ્યાજબી કારણસર હડતાળ પડી હશે ત્યાં ત્યાં તેમણે હમેશાં મદદ આપવાની ના પાડી છે. સર વિલિયમ કહે છે, “ન્યાં બે કોમ વચ્ચે કડવાશ ઉભી થઇ છે ત્યાં આ અસહકારના એલચીઓ તેમની બદસલાહનું ખાતું લઇને પહોંચી જાય છે.” સર વિલિયમને ખબર હોવી જોઇયે કે પોતે જુઝાણું આચરી રહ્યા છે. અંગ્રેજો અને હિન્દીઓ વચ્ચે અત્યારે થોડી કડવાશ છે ? જલિયાંવાલાની યાદ અહોરાત્ર જાગતી છે. પણ ‘આ એલચીઓ’ તો ન્યાં અને ત્યાં શાન્તિ અને સુલેહના જ ફિરસ્તાઓ હોવાનું દેખાયું છે. દરેક જગાએ એમણે અવિચારી ટોળાં-ઓને ઘેલાં બનતાં રોક્યાં છે. અને હું તો એટલે સુધી કહીશ કે અસહકારની વૃત્તિ જો આજ ન વર્તતી હત તો કાલે તેટલી ડાયર-ઓડવાયરશાહીઓના દોર ચાલ્યા હોત તોપણ અત્યાર સુધીમાં કેટલાંયે વધુ નિર્દોષનાં લોહી રોડાયા વગર ન રહ્યાં હોત.

શાન્તિના
ફિરસ્તા

પણ અસહકારીઓનું સૌથી મોટામાં મોટું પાપ જ એ છે કે તેઓ જ જૂઝાએ તેમને લાતો મારી તેને ચૂમવા ના પાડી રહ્યા છે, અન્યાયી ન્યાં સુધી કરેલા

અન્યાયની ખુલા શબ્દોમાં તોઆ ન કરે ત્યાં સુધી તેમનો સહકાર કરવા ઇનકાર કરી રહ્યા છે. જોકે એક અપમાન પામેલી જાખમી પ્રજાનો અંગ્રેજ લોકો પરનો કાપ તેમની ઉપરથી કાઢીને એ અંગ્રેજોનો હાથે ચાલતા રાજ્યતંત્ર ઉપર વાળા દેવા માટે આશીર્વાદના હકદાર તો અસહકારીઓ જ છે.

કિસાનોની
હીલચાલ

પણ સર વિલિયમ 'ભેદ કરો અને ભાંગવો'ની ફૂટિલ ભેદનીતિને અણીશુદ્ધ સાંગોપાંગ ન આચરે તો બીજું આચરે કાણુ? સર વિલિયમ જખાળે છે: "જ્યાં જમીનદારો અને કિસાનો વચ્ચે ટંટા ઉડે છે—સંયુક્ત પ્રાન્તોમાં હમણાં જ આપણે ન જોયું?—ત્યાં પણ આ સંતાનના સાથીઓ અશાન્તિ પ્રવર્તાવવા અને અધાધુધી મચાવવા દોડી બંધ છે." સર વિલિયમે જાણ્યું જોઈએ કે કિસાનોની હીલચાલ પડિત જવાહરલાલ નેહરૂની દેખરેખ હેઠળ ચાલી રહી છે અને પડિત જવાહરલાલજીને સર્વોપરી હેતુ કિસાનોને સૌથી પહેલી ધીરજ અને શાન્તિ કેળવવાની તાલીમ આપવાનો છે. સર વિલિયમે આ યોલીને જમીનદારોને અસહકારની પ્રવૃત્તિની સામે ઉઠાડવાનો જ ચોખ્ખો પ્રયત્ન કર્યો છે. સદ્ભાગ્યે જમીનદારો શું, કિસાનો શું, સૌ કામ હવે સમજે છે કે જ્યાં સુધી તેમની વાત વ્યાજબી છે ત્યાં સુધી અસહકારીઓ તરફની બીક રાખવાનું તેમને કશું જ કારણ નથી.

અસહકારની
નાશકારકતા

સર વિલિયમ આગળ કહે છે: 'આ હીલચાલ દેખાતી જ નાશકારી છે. હું જ્યાં સુધી જોઈ શક્યો છું ત્યાં સુધી એમાં પ્રજાના હિતના ચણતરનો કશો મસાલો જ નથી.' કોહી ગયેલા અવયવને કાપી કાઢનાર સર્જનની પ્રતિ જોડે દરજ્જે નાશકારી કહી શકાય તેટલે દરજ્જે આ પ્રતિ પણ અલખત નાશકારી છે, પણ સર્જનના નશ્તરમાં જેમ રોગીની તંદુરસ્તીનું બીજ છપાયેલું છે તેમ આ નાશકારી પ્રવૃત્તિમાં પણ નિઃસંશય પ્રજાકીય સુધારાનું ચણતર છપાયેલું છે. દારૂનિષેધની પ્રવૃત્તિ કેવળ નાશકારી છે શું? આજ જ્યાં ત્યાં રાષ્ટ્રીય શાળાકોલેજો ઉભી થઈ રહી છે તે બધી નાશની નિશાનીઓ છે શું? પ્રજામાં ધેરધેર જે હજારો રેંટીયા રરતા થયા છે તે પ્રજાની આઆદીનું ચણતર નહિ તો પ્રજાની પાયમાલીની નિશાની છે શું? એનાથા તો પરદેશી સત્તાના પગ ભાંગવાના જ; પછી એ સના લેકેશાયરની હો કે બપાનની.

વિલિયમ
વિન્સેન્ટનાં
બીહામણાં

શ્રીમંત-સુચિક્ષિત અને આમપ્રજા વચ્ચે ભેદ પડાવવાનો પ્રયત્ન કર્યા પછી પ્રજાની નાદારીનાં, અરસપરસના કુસંપનાં અને વિદેશીઓના હુમલાનાં બીહામણાંથી બચાવી મારીને સર વિલિયમ અને વર્મને દિશ્વદ્ધ પનાની દેવા મથે છે. હિન્દુ-

મુસલમાન એકતા શું એવી મૂઠાલ વસ્તુ છે કે અંગ્રેજો તેમની તોપતલવારો સમેત હિન્દુસ્તાનનો કિનારો છોડશે તેની ધડીએ આપણે એકબીજાનાં ગળાં કાપવા બેસી જશું ? શું સાઠ વરસ પહેલાં આપણે આજે છીએ તેના કરતાં આપણું પોતાનું રક્ષણ કરવાને ઓછા સમર્થ હતા ? એટલું જ નહિ પણ પાશ્ચાત્ય હિસાબે આજે આપણે જેટલા દુર્બળ છીએ તેટલા અગાઉ કદી નહોતા એ શું સાચું નથી ? હું અનેક વેળા કહી ગયો છું કે સ્વરાજની સ્થિતિ જ આપણામાં સ્વરક્ષણની તાકાત સૂચવે છે, અને જે પ્રજા પોતાનું રક્ષણ કરવાને સમર્થ નથી તે તુરતના અને સંપૂર્ણ સ્વરાજને માટે પણ પાત્ર ન હોઈ શકે. આ એક જ વાક્યથી સર વિલિયમે પ્રિસ્ટિય રાજ્યને અળાણતાં પણ યથાર્થપણે વગોવી દોધું છે અને એ રીતે એ રાજ્યને સુધારવાની, નહિ તો તેના અન્ત આણવાની અગત્ય સિદ્ધ કરી આપી છે. મેં સૂચવેલે માર્ગે—એટલે કે આપભોગ અને આત્મબળને રસ્તે—પ્રજામાં આજે પોતાનું રક્ષણ કરી લેવાની તૈયારી છે. સર વિલિયમે સૂચવેલા માર્ગની ગણતરી મુજબ હિન્દુસ્તાનને મળેલા સુધારા હેઠળ તો મો વરસે પણ હિન્દુ દુનિયાની પ્રજાઓના સામટા સંઘ સામે પોતાનું રક્ષણ પોતે કરી લેવા જેટલું શક્તિમાન થાય એવું નથી. એ હિસાબે તો હિન્દને જરૂરનાર અને તેનામાં નાદારીની લાગણી પેદા કરાવનાર બેડીઓ સુધારા મળતાં વધુ જ મજબૂત બની છે. સર વિલિયમે હિન્દુસ્તાનમાં કરોડોની મૂડીઓ રોકીને પડેલા અનંકોનાં હિત ઉપર અસહકારને લીધે ઝૂંમી રહેલી પાયમાલી વિષે લાંબી પંડિતાઈ કરી છે. સર વિલિયમને યાદ દેવડાવવું જોઈએ કે હિન્દુનું સૌથી મોટું હિત—એનું આર્થિક સ્વાવલંબન તો આ પરદેશી રાજ્યને કારણે કેદહાડાનુંયે પાયમાલ થઈ ચુક્યું છે, અને સર વિલિયમે દેારી આપેલો આ માર્ગ તો આજે હિન્દની નિર્ધનતાને કેવળ વધારે જ.

સર વિલિયમે અસહકારીઓના હેતુઓને કાળા ચીતરવાની જેમ કમાલ કરી છે તેમ તેમની કાર્યપદ્ધતિઓને પણ તેમણે બદશકલ કરવામાં મણા નથી મુકી. કેળવણીલા લોકોને અસહકારમાં જોડવાના પ્રયત્નોમાં અમે નિષ્ફળ નીવડ્યા છીએ એ સાચું નથી. શિક્ષિતવર્ગે અસહકારને આપ્યો છે તે કરતાં વધુ પ્રમાણમાં જવાબ આપવો જોઈતો હતો એ હું કબૂલ કરું છું, પણ હું અવરય કહીશ કે તેમનો બહોળો ભાગ મનથી સંપૂર્ણ અસહકારી બની ચુક્યો છે, જેકે પ્રત્યક્ષ અઅહકારમાં પડવા જેટલું બળ અને તેટલા આપભોગની તાકાત તેમનામાં નથી આવી. આમવર્ગમાં તો અમે આરંભથી જ કામ કરવા લાગી ગયા છીએ. એમને જ અમે અમારી

અસહકારની
સંજ્ઞા

મુખ્ય પૂંછ ગણુયે છીયે, કારણકે અન્તે એમને જ સ્વરાજ મેળવવું રહ્યું છે. સ્વરાજ એકલા શ્રીમન્ત કે બહેલા વર્ગની જ જોડે નિસખત ધરાવનારી વાત નથી. એ બન્ને વર્ગે સ્વરાજની હરકોઈ યોજના આગળ પોતાના અંગત હિતસંબંધો ગોણુ માનવા રહ્યા. અને આમપ્રજ્ઞમાં ઘટતા પ્રમાણમાં સંયમ અને તાલીમ આવેલાં અમે જોઈશું તે જ ધડીએ જરૂર જણાશે તો જે સરકારે તેમના કલ્યાણ સાચું કોઈ દહાડો ખરી રીતે જોયું નથી અને જેણે તેમને હરહમેશ નીચોન્યા છે અગર એવા નીચોવવાની સામે થવાનાં ન્યારે ન્યારે પણ કશાયે ચિહ્ન પ્રજ્ઞએ ખતાવ્યાં હશે ત્યારે ત્યારે તેમને કાળો કેર વર્તાવી દાખી દીધાં છે, એવી સરકારને કશે આપતાં અટકવાની સલાહ આપતાં પણ અમે પાછી પાની કરવાના નથી.

કુટિલતાને
ભરતી

અસહકારની સામે સરકારની પ્રવૃત્તિને વર્ણવતાં તો સર વિલિયમની કુટિલતાને કેવળ ભરતી જ ચડી છે. હિન્દુસ્થાણ કાનુનનો તેઓ કોઈને નુકસાન ન કરનારા અને લોકોને ખુનામરફી કરતાં વારનારા માણસો સામે ઉપયોગ નથી કરવા માગતા. તેમની સામે તો તેઓ સામાન્ય કાયદાની કલમેનો અસામાન્ય ઉપયોગ માત્ર કરી રહ્યા છે અને આમ કાયદાની કોર્ટમાં એવી રીતે નીકળનારા હુકમોની સામે ન થવાના અસહકારીઓના નિશ્ચયથી આયતી જ મળનારી છૂટનો તેઓ ખાસો લાભ લઈ રહ્યા છે! આ ચળવળખોરોને સ્વરાજ આપીને સંતોષવા તેઓ તૈયાર નથી, કારણ તેમ કરે તો દેશ આખામાં અધાધુધી વ્યાપે ને? પંજબ અને ખિલાફતના જે બે મહાઅન્યાયોને લીધે આખા દેશભર આવડો અસન્તોષ વ્યાપ્યો અને જે આજે હિન્દના શરીરમાં બે જાલીમ વિષ તરીકે કામ કરી રહ્યા છે તે તરફ આંખ સરખી ફેરવવાની તેઓ તસ્દી નથી લેતા, ખિલાફતનાં વચનો પળાય અને પંજબનો જાખમ રૂઝવવામાં આવે તો હિન્દુસ્તાનની ઉપર કંઈ બચાનક આશત ગુજરવાની છે એ તેઓ નથી જણાવતા.

અન્તમાં ઇસ્લામ તેમજ હિન્દ માટે સંપૂર્ણ ખાનદાનીની લડત લડી રહેલા અલી ખીરાદરો ઉપર અશિષ્ટ અને બેઅપૂર્ણ હુમલો કરીને, તેમજ ‘ચાક્રાહસન નામના એક ગૃહસ્થ’ ઉપર એથી પણ વધુ શિષ્ટાચારશૂન્ય હુમલો કરીને તેમજ તેમની પત્નીની પુર્ક જાતિનો મર્યાદારહિત ઉલ્લેખ કરીને સર વિલિયમ પોતાના આ અસામાન્ય ભાષણના શિખર ઉપર કળશની શોભા ચડાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે!

હું આરંભે જ કહી ચુક્યો છું કે સર વિલિયમ વિન્સેન્ટનું ભાષણ વાચવું જ અને દુઃખદાયી હતું. એથી પણ વધુ દુઃખદાયી મારે માટે તેમના ભાષણની આ ચર્ચા

કરવાનું થઇ પડ્યું છે. વાયકને હું ખાતરી આપવા ઇચ્છું છું કે ભાષામાં સંયમને હું જાણુ તો છતાં આ ભાષણની આગળ મારી સંયમશક્તિને જેવું તેવું તણાવું નથી પડ્યું. સર વિલિયમે બજની બતાવેલી આ મહાન અદ્ભુત કૃતિનો યથાર્થ ચિતાર આપે એવાં સંખ્યાબંધ વિશેષણોને આ લેખમાં મેં પ્રયત્નપૂર્વક વપરાતાં ટાળ્યાં છે. શિવ શિવ !

§ સાચી સમજણ

જ્યારે જ્યારે મારા મિત્રોને હું અસહકારની પ્રવૃત્તિના અવળા અર્થ લેતા જોઈ છું ત્યારે ત્યારે મને એક સુપ્રસિદ્ધ અંગ્રેજી બજનની કડી યાદ આવે છે : 'જ્યારે ધ્રુમસ ઉડી જશે ને વાતાવરણ સ્વચ્છ થશે ત્યારે આપણે એકબીજાને અધિક પીછાનીશું.' એક મિત્રે 'સર્વન્ટ ઓફ ઇન્ડિયા'એ ગઇ તા. ૧૪ મીના અંકમાં અસહકાર ઉપર કરેલી ટીકાના ફકરા મોકલી આપેલા હમણાં જ મેં જોયા. કાગળ પર કરેલા ઠરાવો અને ઠરાવોના હેતુઓ કાગળ પર સમજાવવામાં પણ શો અર્થ સરે એમ છે ? જોતજોતામાં વરસ પૂરું થશે અને અમારા શબ્દોના કરતાં અમારાં કાર્યો જ અસહકારનો અર્થ વધુ સચોટપણે સમજાવશે.

અસહકારની
અવળા અર્થ

મારે હિસાબે તો અસહકાર કયાંયે અટક્યો જ નથી, અને જ્યાં સુધી સરકાર ખિલાફત અને પંજાબની સામે કરેલા અપરાધોની તોળા ન કરે અને જ્યાં સુધી હિન્દનું રાજ્યતન્ત્ર પ્રજાના અવાજનો પડલો ઝીલે એટલું ન પલટાય ત્યાં સુધી અટકવાનો પણ નથી. અલખત, ખિતાબો, અદાલતો, શાળાકોલેજો અને ધારાસભાઓની ઇન્દ્રજાળમાંથી તો પ્રજાને છોડવ્યે જ છૂટકો હતો; અને મને એમ પણ લાગે છે કે આ બાબતોમાં રાષ્ટ્રીય પક્ષે શોભાભર્યો જ જવાબ વાળ્યો છે.

અસહકારની
સફળતા

તેમણે ખિતાબો રાખ્યા નથી, વફીલાત ન છોડેલા કોઇ રાષ્ટ્રીય પક્ષના વફીલની અસહકારીઓ વચ્ચે જાહેર પ્રતિષ્ઠા રહી નથી. શાળાકોલેજોમાંથી છોકરાછોકરીઓ ઉડી મયાં છે. તેઓ અત્યારે પોતાની ઉપયોગિતા સિદ્ધ કરી આપવામાં પહોંત નથી અને કસોડીનો વખત આવશે ત્યારે પોતાના આત્મચર્યથી દુનિયાને ચાકત ક્યાં વગર રહેવાનાં નથી એ વિષે પણ મારા મનમાં શંકા નથી. જેઓ ધારાસભાઓનો બાહબકાર કરી બહાર રહ્યા છે તેઓ પણ — જો જોનારા જોવાની દરકાર કરશે તો જોઈ શકશે — ધારાસભાઓમાં રહીને પ્રજાની જે સેવા ન કરી શકત એવી સેવા બજાવી રહ્યા છે. જે થોડાઓએ ખિતાબો ત્યાગ્યા છે તેમણે જાંપો ભાંજો છે અને બીજાઓને રસ્તો બતાવ્યો છે. ખમીર રોટીમાં ફેલાય તેમ આ

અધુ પ્રજામાં ફેલાતું જાય છે. આ ખાસ વર્ગોને લક્ષ્યે તો એમનામાં હવે ભાષણો દ્વારા અસહકારનો પ્રચાર કરવાની લગીરે જરૂર નથી રહી. જેમણે ખિતાબો છોડ્યા છે, શાળાકોલેજો કે અદાલતધારાસભાઓનો ત્યાગ કર્યો છે તેમનું વર્તન અને તેમનું ચારિત્ર્ય જ ત્યાં ભાષણોના કરતાં વધુ અસંગ્રહક કામ કરશે. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણસંસ્થાઓ વધતી જાય છે. વિદ્યાર્થીઓનો શાળા લેવોનો ત્યાગ ચાલુ જ છે. આ ખાખતમાં અવારનવાર સરકાર તરફથી રજૂ - પામાં આવતા આંકડા સદંતર ચાપ ખવડાવનારા હોય છે. હમણાં જ કોમ એક ધારાસભાના સભાસદે શાળાકોલેજો છોડેલા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ત્રણ હજારથી ઓછી જણાવ્યાનું મને યાદ છે ! આમાં જે હજારો વિદ્યાર્થીઓ રાષ્ટ્રીય સંસ્થામાં ફેરવાઈ ગયેલી સંસ્થાઓમાં ભણી રહ્યા છે તેનો કશો જ હિસાબ ગણવામાં નથી આવ્યો દેખાતો. વડોલાત છોડનારા વડોલાની સંખ્યા પણ ધીમે ધીમે વધતી જાય છે. ગંધૂર જીલ્લાના ૨૮ અને ધારવાડના ૧૦ વડોલાએ વડોલાત છોડ્યાની ખબરો તાજી છે. ખિતાબો પણ હજુ છોડાતા જાય છે, અને ખીકણુ તેમજ સાવધ લોકો પણ જેમ જેમ આ પ્રવૃત્તિ પ્રજાને ગંભીર ધર્મવૃત્તિભર્યો પ્રયત્ન છે અને તે વૃત્તિ પ્રજામાં દિવસે દિવસે વર કરતી જાય છે એ સમજશે તેમ તેમ પોતાના ખિતાબો છોડશે.

દક્ષિણ
આફ્રિકાની
લડત

મને તો લાગે છે કે દક્ષિણ આફ્રિકામાં જે જ કંઈ બન્યું તે અહીંની લડતમાં પણ અને તો નવાઈ નહિ. તેમ ન અને તો જ કંઈક નવાઈ લાગે. દક્ષિણ આફ્રિકાની લડત એકમતે પસાર થયેલા ઠરાવના પાયા ઉપર શરૂ થયેલી. જ્યારે પહેલી ઝુંબેશ જામી ત્યારે મોટા ભાગ મોળો પડ્યો. માત્ર ૧૫૦ જણ જેલના કોમ્પાર્ટમાં બંધાઈ પાડાઈ રહ્યા. પછી વચમાં માંડવાળી વાત ચાલી. વળી બંધાણુ પડ્યું. વળી પાછી લડત જામી. અમે થોડા સિવાય કોઈને લાગતું નહોતું કે આ આંગળીને ટેરવે ગણાય એટલા લડવૈયાઓનો સાથ દેવા આણીને વખતે કોઈ નીકળી આવે. ખસ, લડતનો છેલ્લો આંક સોળ જેલનાં જાગણુ સ્ત્રીપુરુષોથી થયો. પણ લડતનો આરંભ થયો ન થયો એટલામાં એકાએક શું થયું ? જોતજોતામાં આખી હિન્દી કોમ સમુદ્રનો જીવાળ હડે નેમ લડી. કશી યોજના વગર, કશા પ્રયાસ વગર કે તજવીજ વગર, લગભગ ચાળીસ હજાર હિન્દીઓએ જેલ માગી. લગભગ દસ હજાર તો જેલ પ્રત્યક્ષ પામ્યા પણ ખરા. પરિણામ આવ્યું તે દુનિયા જાણે છે. હિન્દી કોમની તે ધડીની અધી માગણીઓ પૂરી કરવામાં આવી. આપભોગની કડક તાલીમના ક્ષણ રૂપે એક વગરલોહીની કાન્તિ બનવા પામી.

હિન્દની પ્રજા એથી ઓછું કરશે એમ માનવાની હું ના પાડું છું. લૉર્ડ કિનિંગના શબ્દો યાદ કરીએ તો હિન્દના આ સ્વચ્છ આકાશમાં હાથના અંગુઠા જેવું વાદળું ક્ષિતિજ ઉપર દેખાય. પણ એ કંઈ વેળાએ હમે દિશાએને ઘેરી વળાને ટૂંકી પડશે એ કોણ કહી શકશે ? આખું હિન્દુસ્તાન અસહકારની પ્રવૃત્તિમાં પ્રત્યક્ષ કાર્યથી ભળવા ક્યારે તૈયાર થશે એ હું નથી કહી શકતા. પણ એટલું હું અવશ્ય કહીશ કે જે શિક્ષિતવર્ગને મહાસભાએ પ્રવૃત્તિમાં ભળવા આમન્ત્રણ કર્યું છે તે વર્ગો એક દિવસ—અને કદાચ આ જ વરસ દરમિયાન—અવશ્ય જવાબ વાળશે અને તે પણ હિન્દુસ્તાનના નામને શોભાવે એવી રીતે.

શિક્ષિતવર્ગ
વિષે આશા

પણ આમ બંને યા ન બને, પ્રજાની પ્રગતિને કોઈ પણ એક વ્યક્તિ કે વર્ગ ન જ રોકી શકે. અગ્રણ્ય હારીગરો, સ્ત્રીઓ, રસ્તે ચાલનાર મજૂર સૌ કોઈ આ પ્રવૃત્તિમાં ભાગ લઈ રહ્યાં છે. શિક્ષિતવર્ગને કરેલા આમન્ત્રણે આ આમવર્ગને રસ્તો કરી આપ્યો છે. બકરાં અને મેદાં યુદ્ધ પડ્યાં જરૂરી હતાં જ. શિક્ષિતવર્ગોની પણ કસોટી થઈ જવાની જરૂર હતી. આરંભ પણ એ શિક્ષિતવર્ગોને હાથે અને તેમની મારફત થયો જરૂરી હતો. અસહકારની પ્રવૃત્તિ કૃશ્વરકૃપાથી અત્યાર સુધી સ્વાભાવિક માર્ગે જ વધે ગઈ છે.

પ્રમતિનો
સ્વાભાવિક
માર્ગ

સ્વદેશીની પ્રવૃત્તિ પણ એના ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ અને સર્વવ્યાપક સ્વરૂપમાં આવે જ છૂટકો હતો અને તે બરાબર યોગ્ય વખતે આવી પહોંચી છે. અસહકારના કાર્યક્રમના એક જરૂરી અંગ તરીકે એ પ્રથમથી જ હતી અને અત્યારે પણ છે. મારે હિસાબે તો અસહકારના કાર્યક્રમનો એ સૌથી સલામતીભર્યો અને અસહકારની સરળતાને સાર સૌથી ખાતરીલાયક વિભાગ છે. અત્યારના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં એ અત્યાર અગાઉ આટલા જોરથી ઉપાડી શકાય એમ નહોતું. પ્રજાના મનમાં રંગીયામાં છૂપાયેલું સત્ય ઢગી જવું જરૂરી હતું. એના અન્તરમાં ઘેર કરી બેઠેલા જૂના વહેમ અને કુચ્છકાઓ ભૂંસાવાં જરૂરી હતાં. એકલા ચિટિશ માલનો અહિંકાર અગર તો બંને પેદા કર્યા વિના બધા પરદેશી માલનો એકતો આહ્વાર કરવાના ખ્યાલમાં રહેલી નિરર્થકતા પ્રજાને ગળે ઉતરવી જરૂરી હતી. સ્વદેશી કાપડનો ઉપયોગ ત્યાગ્યાથી પ્રજાએ પોતાની સ્વાધીનતા ખોઈ અને ફરી એકવાર હાથકંતામણ અને હાથવણાટને અપનાવવાથી એ સ્વાધીનતા ઘેર કરી શકાય એ વાત પ્રજાને સૂઝવી પાડી હતી. એને એ પણ સમજવું પાડી હતું કે જે ઘડીએ એણે અગ્રણ્યતાં પણ હાથે કાંતવાનું અને વણવાનું છોડ્યું તે જ ઘડીથી તેની રસવૃત્તિ મારી

સ્વદેશી માટે
પૂરતૈયારી

ગઠ. એને સહયુગ્મ બાકી હતું કે લશ્કરી ખરચોના શોષણના કરતાં પણ આ ધરગથુ ધધો ખોદ બેસવાથી જ હિન્દુસ્તાન વધુ શોષાયું છે, વધુ નિષ્પ્રાણ બન્યું છે અને દુષ્કાળ હિન્દુસ્તાનનો રોજનો પરોણો બની રહ્યો છે. રેંટીયામાં શ્રદ્ધવાળાં માણસો દરેક પ્રાંતમાં આગળ આવવાં બાકી હતાં અને લોકોમાં પણ ખાદી પ્રત્યે પ્રીતિભાવ અને મમતા પેદા થવાં બાકી હતાં.

સ્વદેશીને
મહિમા

આ બધું હવે થયું છે. એક કરોડ સ્ત્રીપુરુષ અને એક કરોડ રૂપીયા આ રાષ્ટ્રીય ધર્મની નવેસર સ્થાપના કરવા જરૂરી છે. પાંચ પંદર રેંટીયાનો આ સવાલ નથી; આ તો હિન્દુસ્તાનનાં ૬ કરોડ ધરોમાંના દરેકમાં રેંટીયા ચાલુ કરવાનો સવાલ છે. હિન્દને જોઇતું બધું કાપડ પેદા કરવાનો અને તે આખા દેશભર સર્વ જગ્યાએ પહોંચાડવાનો આ સવાલ છે. જો હિન્દુસ્તાન ૩૦મી જૂન પહેલાં એક કરોડ રૂપીયા, એક કરોડ કાંતનારાં સ્ત્રીપુરુષ આપી શકે અને ૨૦ લાખ ધરમાં રેંટીયા ચાલુ કરાવી શકે તો સ્વરાજને માટે એ પંચાણું ટકા તૈયાર થઈ ગયું સમજવું. કારણકે એ પ્રયત્ન જ પ્રજામાં કોષ પણ પ્રજાને સદાચારી, મહાન, સ્વાઘ્રવી અને સન્તોષી બનાવનારો એકેએક સહયુગ્મ પેદા કરશે. જ્યારે પ્રજા પોતાના શુદ્ધ મરજીમાત પ્રયાસથી પરદેશી કાપડનો બહિષ્કાર પાર ઉતારશે તે દિવસે તે સ્વરાજને માટે તૈયાર જ હશે. તે દિવસે હું વચન આપું છું કે હિન્દુસ્તાનમાં પહેલી લશ્કરી છાવણી-આ અને દારૂગોળા તેમજ હથિયારોથી ભરેલા લશ્કરી કિલ્લાઓ હિન્દુસ્તાની બાળકોને ગેડીદોડે રમવાની નિર્દોષ જગ્યાઓ માત્ર બની રહેશે. તે દિવસે અંગ્રેજો અને આપણી વચ્ચેનો સંબંધ સોળે આના શુદ્ધ અને નિર્મળ હશે. તે દિવસે લૅન્કેશાયરના વેપારીઓનો મત હિન્દુસ્તાનનું રજા આહત કરી શકશે નહિ. અંગ્રેજો પણ આ દેશમાં મરજી હશે તો મિત્રો તરીકે, બરોબરીઆ તરીકે હિન્દનું હિત કરવાનો અને હિન્દને મદદ કરવાનો એકમાત્ર શુભ હેતુ હશે ધરીને રહેતા હશે. અસહકાર અંગ્રેજોને ખાનદાનીની રીતે આપણી જોડે સહકાર કરવા નોતરનારી અથવા તો આપણા દેશમાંથી રૂબસત લેવા વીનવનારી પ્રવૃત્તિ છે. એ આપણા નાતાને શુદ્ધ પાયા ઉપર ગોડવવા અને આપણા સ્વમાનને અને મોભાને ડાળે એ ઢબે એ નાતાને નક્કી કરવા ઉડાવવામાં આવેલી પ્રવ્રાત છે.

સરકાર
મોડરેટને
નોતર

પણ તમને શવે તે નામ આ પ્રવૃત્તિને તમે આપો. જોઇએ તો એને 'સ્વદેશી-દાર્શન્યોધ'ની ચળવળ કહો. માની લો કે આટલા મોહનનો બધો જ પ્રયાસ ફાકટ નીવડ્યો છે. તો એ દૃષ્ટિ ધરીબર સ્વીકારી લઇને પણ સરકારને તેમજ મોડરેટ

મિત્રોને આખા દેશભર રેંડીયા ચાલુ કરાવવાના અને દારૂ પીવાને ગુન્હો કરી મુકવાના પ્રજ્ઞના આજ્ઞના પ્રયત્નમાં ખરા દિલથી બળી જવા હું નોતડું છું. બેમાંથી એકે પક્ષે આ બે પ્રવૃત્તિઓનાં પરિણામની ચર્ચા કરવામાં વખત ગાળવામાં સાર નથી. રજાથી ઝાડની કિંમત અંકાશે.

કેટલીક શંકાઓ

પારસીઓ પ્રત્યેના મારા કાગળથી દીક ચર્ચા ઉત્પન્ન થયેલી છે. બાઈ જી. કે. નરીમાને ખુદ્દો પત્ર લખ્યો છે. તે બીજાં જાપામાં જાપાઈ મુક્યો છે. આ ચર્ચામાં રસ લેનારે તે વાંચેલો હોવો જોઈએ. તેથી તે 'નવજીવન'માં નથી જાપતો. બાઈ નરીમાને જણાવેલા વિચારો માનને પાત્ર છે ને તેમાં ઉઠાવેલી શંકાઓ બીજાં પારસી બાઈખહેનોને પણ થતી હશે. તેથી તેનો જવાબ દેવાનો હું પ્રયત્ન કરું છું.

પારસીઓ
કેમ જોડાતા
નથી?

પારસીઓએ અસહકારમાં ન જોડાવાનાં કારણો બાઈ નરીમાને નીચે પ્રમાણે આપ્યાં છે :

૧. અંગ્રેજો વિના હજી કેટલાંક વર્ષ સુધી આપણને ચાલે તેમ નથી.
૨. પારસીઓ જોડાય તેના પહેલાં ઘણા હિન્દુઓને અસહકારમાં જોડવાનો મારે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.
૩. રેંડીયાથી સ્વરાજ મેળવવું મુશ્કેળ જેવું છે.
૪. જ્યાં પડિત મદનમોહન માલવીયાજી, શાસ્ત્રીઆર, સર દિનશા વાઝ્ઝા, કૃત્યાદિ અસહકારનો વિરોધ કરે છે ત્યાં સામાન્ય પારસી શું કરે?
૫. ખિલાફતને હું સમજી શકતો નથી અથવા હિન્દુ અને મુસલમાન ધર્મ વચ્ચેનો અનિવાર્ય વિરોધ ઠાંકવા માગું છું.
૬. પાંખળ વિષેના મારા વિચારોમાં અતિશયોક્તિ છે. જીઓ લાલા હર-કિશનલાલનો દાખલો.
૭. અહિંસાનો મારો ઉપદેશ હાસ્યજનક છે, તે કેવળ જૈનને જ માન્ય છે; ને તે પ્રમાણે વર્તનારે આપઘાત જ કરવો જોઈએ. વળી મારી પ્રવૃત્તિ હડતાળાદિ તો હિંસા જ કરાવી રહ્યાં છે.

૮. દારૂનિષેધ હીક છે, પણ અશીષુ વગેરે છોડવવા પ્રથમ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. વળી વધારે બારે વસ્તુ તો ગોવધનિષેધ છે. તેમાં મેં કેટલો હિસ્સો આપ્યો છે ?

પહેલી શંકાનો જવાબ

અંગ્રેજો
વિના ન
ચાલે ?

અંગ્રેજો વિના આપણને કેટલોક કાળ ન ચાલી શકે એવો એવો ખ્યાલ એ જ આપણી દુર્દશા ને તેમાંથી આપણે નીકળવું એ સ્વરાજ. અંગ્રેજો આઠ્ઠા પહેલાં આપણી શી મારી દશા હતી ? ને તેઓ જશે કે તુરત આપણે લડવા ખેસી જઈશું એમ માનવું એ આપણને નામોશી પહોંચાડનારું છે. પણ ધારો કે તે બધા ખરો હોય તોયે આપણે અરસપરસ ઝગડાનું નંખમ વહોરીને પણ અંગ્રેજ સરદારીમાંથી મુક્તિ મેળવવી જ જોઈએ.

બીજાનો જવાબ

હિન્દુની
રાહ શી
માટે ?

પારસીઓ જોડાય તે પહેલાં ઘણા હિન્દુઓને મારે અસહકારના નેડવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, એ કથન પણ આપણી દુર્બળતા સૂચવે છે. પારસી અને હિન્દુ બન્ને હિન્દી છે. બન્નેમાંના જેઓ સમજે તેમના હિન્દુસ્તાન પ્રત્યેના ધર્મ એક જ છે. વળી હિન્દુ તો ઘણા જોડાઈ ગયા છે ને બાકીનાને નેડવાનો પ્રયત્ન ચાલુ જ છે. એકે હિન્દુ ન જોડાય અગર તો પારસી વહેલા સમજે તોપણ તેઓએ અસહકારમાં જોડાવું જોઈએ. જે સમજી ગયો છે તે બીજાની રાહ ન જુએ.

ત્રીજાનો જવાબ

રેડીફ
સ્વરાજ

રેડીયે સ્વરાજ એ જેને મૃગતૃષ્ણા જેવું લાગે તેને અસહકાર ન જ રહે એ મારે કબૂલ કરવું જ જોઈએ. ધીમે ધીમે હિન્દુસ્તાન સમજવું થયું છે ને હજી વધારે સમજશે એવો મારો વિશ્વાસ છે. જે ધર્મ છોડવાથી આપણે બાબારી બન્યા છીએ તે ધર્મના સ્વીકાર કરવાથી જ આપણે તવંગર બનીએ એ મને તો મૃગતૃષ્ણા ન જ લાગે. રેડીયા સહજ ધર્મ છે એ તો હવે દિવસે દિવસે અનુભવ પૂરવાર કરતો જાય છે. બે હજાર કે બે વર્ષ પહેલાંની સ્થિતિએ પહોંચવામાં હું પાપ માનતો નથી. આપણે બૂલથી, જાગરૂતીથી કે કાળને વશ થઈ અમુક સારી ટેવો છોડી હાથ તો પાછી ગ્રહણ કરીએ તેમાં આપણી વિવેકબુદ્ધિનો પ્રયોગ રહ્યો છે.

ચોથીનો જવાબ

નેતાઓનો
મતબેદ

પંડિતજી અને બાબા મહાન નેતાઓ આ યુદ્ધમાં નથી એ ખરેખર ખેદકારક છે. પણ જ્યારે નેતાઓ વચ્ચે મતબેદ રહે ત્યારે પ્રજાએ પોતાની પસંદગી કરવી

રહી છે. બધા એક મતના ન થાય ત્યાં લગી કંઈ જ ન કરવું એવો મત પ્રબળ રાખે તો પ્રબળની પ્રગતિ કદી ન જ થાય. સ્વરાજમાં સહુએ પોતપોતાની પસંદગી કરવી પડશે.

પાંચમીના જવાબ

ખિલાફતને હું ન સમજું એ બંને, જોકે મેં યથાશક્તિ અભ્યાસ તો કર્યો જ છે. મુસલમાન અને હિન્દુ ધર્મ વચ્ચે અનિવાર્ય વિરોધ છે એમ હું માનતો નથી. જો હોય તો તેનો અર્થ એમ થયો કે હિન્દુમુસલમાને તો હમેશના દુરમન રહેવું રહ્યું. માણસનતે હમેશાં અરસપરસ દુરમન રહેવું જોઈએ એમ હું માનતો નથી. ખલીફાએ દસ વર્ષમાં એક વખત ધર્મને ખાતર યુદ્ધ કરવું જ જોઈએ એવો નિયમ હું ગ્રહણતો નથી. કુઝેડ પછી ધર્મને ખાતર યુદ્ધ થયું મેં જાણ્યું નથી. આફ્રિકામાં મેં કંઈ એવું નથી જોયું કે જોથી જાઝીરત-ઉલ-અરબનો કબજો મુસલમાનોના ન હોવો જોઈએ એવું મને સૂઝે.

હિન્દુ ધર્મ
અને ઇસ્લામ

છઠ્ઠીના જવાબ

પંજબ વિધેના મારા વિચારોમાં અતિશયોક્તિ નથી એમ હું જાણું છું. લાલા હરકિશનલાલ પોતે જો સરકારની સાથે જોડાઈ ગયા છે તો મારે સાડ અસહકાર કરવાનું વધારે કારણ છે. લાલા હરકિશનલાલ જેવાને પણ પંજબની નામોશીનું દરદ એટલું ઓછું હોય તો આપણે પ્રણી કરવા સાડ પણ અસહકાર કરવો યોગ્ય જણાય છે.

પંજબ વિધે
અતિ-
શયોક્તિ

સાતમીના જવાબ

અહિંસાનો મારો ઉપદેશ હાસ્યજનક લાગે. તેમાં હિન્દુ ધર્મ રહેલો છે. તેના જ વત્તાઓછા પાલનમાં બધા ધર્મની જડ છે. જેટલી દયા તેટલો જ ધર્મ છે. દયાની સીમા ન હોય. હદ બાંધવી એ માઈ કામ નથી. હદ પોતપોતાની સહુ બાંધી લે છે. વૈષ્ણવ ધર્મમાં અહિંસા પ્રધાન છે. જૈન ગ્રંથોમાં તેનો સવિશેષ વિચાર છે એ મને માન્ય છે. પણ અહિંસાનો કબજો જૈન કે બીજા કોઈ મતને નથી. અહિંસા એ સર્વવ્યાપક, અચલિત નિયમ છે. જૈન દર્શનમાં અપવાસાદિના નિયમો છે તેને આત્મઘાતના પોષક કહેવા એ જૈન દર્શનને ન સમજવા જેવું મને લાગે છે. પણ અહિંસાના અન્તિમ લક્ષણની ચર્ચાની અહીં જરૂર જ નથી. તેનો સ્વીકાર ન કરાય તોયે અત્યારે આપણું કર્તવ્ય શાન્તિપૂર્વક—સહન કરીને જ યુદ્ધ કરવાનું છે એ સહુને સ્વીકાર્યા વિના ન જ યાલે.

અહિંસા
અને ધર્મ

અસહકારમાં
અહિંસા

બાઈ નરીમાને આહિંસાનું અન્તિમ લક્ષણ હસી કાઢ્યું છે ને બીજી તરફથી મારી પ્રવૃત્તિને હિંસાજનક ગણી છે એ સૂચવે છે કે અહિંસાના તત્ત્વને તેમણે પીછાન્યું નથી. અસહકારના ઉપદેશથી વેર વધે છે, હડતાળથી લોકોને નુકસાન પહોંચે છે તે હિંસા છે એમ જ બાઈ નરીમાન સૂચવતા લાગે છે. અહિંસાનો મુદ્દો એ છે કે ધાતકીનું ધાતકીપણું જાણતાં છતાં તેના પ્રત્યે દ્વેષ ન કરવો. પંચખતે અત્યાચાર કે ખિલાફતનો દગો લોકોથી છૂપાવીને હું લોકોને દ્વેષરહિત નથી બનાવી શકતાં. લોકોને એ હત્યાકાંડનું જ્ઞાન કરાવતા છતાં શાન્ત રાખવા એ માફ કર્તવ્ય છે. હડતાળ વગેરેથી કેટલાકને દુઃખ થાય તે હિંસા નથી. પોતાનું કર્તવ્ય કરતાં બીજાને દુઃખ થાય તેને સાર કરનાર જવાબદાર નથી. અશીષુની દુકાને ન જવાથી અશીષુ વેચનારને નુકસાન થાય તેનો દોષ મને ન લાગે. તેથી થતું દુઃખ એ અશીષુ વેચનારને પણ કલ્યાણકારક છે. અસહકારનો અર્થ એ છે કે પાપીને પાપ-કર્મમાં મદદ ન દેવી ને જ્યાં સુધી તે પશ્ચાત્તાપ ન કરે ત્યાં સુધી તેની મદદ ને તેનું દાન ન લેવાં.

આઈમીનો જવાબ

દારિનિષેધમાં
બેડાઓને

બાઈ નરીમાન એમ માનતા લાગે છે કે અશીષુ વગેરેના નિષેધ નથી ચાલી રહ્યાં. યધાં વ્યસનો છોડાવવાની પ્રવૃત્તિ ચાલી રહી છે. દારૂના પીડા પાસે માણસો જવા લલચાય છે તેથી તેનો પહેરો થઈ શકે છે. વળી કેટલાક પારસી બાઈઓ દારૂનો વેપાર કરે છે તેથી મારી તેમને વિનંતિ છે કે તેઓ એ વેપારને છોડે. અશીષુના વેપારીને પણ હું વીનવી રહ્યો છું. પણ અશીષુનું વ્યસન ન છૂટે તોયે દારૂનું છૂટી શકે તો છોડવું એમ હું તો દલીલ કરું.

બાઈ નરીમાને ઘણા મુદ્દા કાઢ્યા છે. મારી પ્રાર્થના એવી છે કે ભલે તેઓ ખિલાફત, પંચખ વગેરે આખતમાં વિરોધ કરે, છતાં તેમણે દારૂનિષેધનો સ્વતંત્રતાએ વિચાર કરીને નિષેધ કરવા યોગ્ય લાગે તો તેમાં મદદ કરવા પારસીઓને પ્રેરવા જોઈએ. આ આત્મચુદ્ધિની લડતમાં જે ભાગ જેને પસંદ પડે તે ભાગ પૂરતી પણ તે મદદ કરે તો પ્રજાને તેટલો લાભ પહોંચે.

ગોવધને સાર
શું કરે છે ?

દારિનિષેધ હું કરી રહ્યો છું; ગોવધને સાર શું કરું છું, તેને મેં કેટલો વખત આખ્યો છે એ બાઈ નરીમાનનું છેલ્લું તીર છે. તે મર્મભાગે પહોંચ્યું છે. ગોવધથી મારા જેવા ચુસ્ત હિન્દુને કેટલું દરદ-થાય તેનો બાઈ નરીમાનને ખ્યાલ કેમ આવી શકે ? ગોવધ થાય છે ત્યાં લગી મારો પોતાનો વધ થાય છે એમ મને

લાભાં કરે છે. ગાયને છોડવવા મારો નિરન્તર પ્રયત્ન છે. જે મેં અત્યારે ઇસ્લામને અચાવવા મારો પ્રાણુ અર્પ્યો છે તો તે ગાયને અચાવવા સારૂ. હું મુસલમાનોની જોડે વેપાર કરવા નથી ઇચ્છતો, તેથી હું ગોવધની વાત નથી કરતો. મારી પ્રાર્થના ઇશ્વર પ્રત્યે છે. મારું હૃદય તે જ જાણે છે. ખાનદાનીનો અલ્લો ઇશ્વર ખાનદાનીથી જ આપે છે. ઇસ્લામને અચાવતાં હું ગાયને અચાવી જ લખ્તશ એવી માન્યતાથી હું ખિલાફતને સારૂ મારો પ્રાણુ આપું તેમાં ગાયનો અચાવ આવી જાય છે એવો મારો વિશ્વાસ છે. જ્યાં સુધી હું મુસલમાનોનો પ્રેમ ન મેળવી શકું ત્યાં સુધી અંગ્રેજોને હાથેથી ગાયને ન અચાવી શકું. મારો સર્વ પ્રયત્ન ગોવધ અટકાવવા સારૂ છે એમ બાઈ નરીમાનને માની લેવા વીનવું છું. જે ગાયને અચાવવા ખાતર પ્રાણુ હોમવા તૈયાર નથી તે હિન્દુ નથી. જ્યાં સુધી હિન્દુસ્તાનનો શુદ્ધ અચાવ હિન્દુ, મુસલમાન અને ખ્રિસ્તી તરફથી નથી થતો ત્યાં લગી હિન્દુ નામના જ છે. પણ હું ગાયને અચાવવાની ખાતર મુસલમાનને અથવા તો ખ્રિસ્તીને ન મારું પણ તેના રક્ષણ અર્થે હું મરું, એ મને મારો અહિંસાધર્મ શીખવે છે. ઇશ્વરના દરબારમાં શુદ્ધ બલિદાન જ કામ આવે છે. હું શુદ્ધ થવા પ્રયત્ન કરી રહ્યો છું. તે શુદ્ધિમાં જોડાવા બીજા હિન્દુઓને અને હિન્દુસ્તાનનાં બધાં સંતાનોને વીનવી રહ્યો છું. બાઈ નરીમાનને પણ ગોવધ દુઃખ દે છે. તેમને હું આ આત્મશુદ્ધિના યગમાં જોડાવા નોતરું છું.

ગુજરાતના અનુભવો

મને એટલા બધા અનુભવો થયાં કરે છે કે તે બધાનો ઉતારો કરવા જેટલો વખત નથી રહી શકતો. તેથી મારે બધુંયે મુઠ્ઠી દેવું પડે છે. કાર્ય કરનારાઓનો લોભ મારી પાસેથી જેટલું થોડા કાળમાં મેળવી શકાય તેટલું મેળવી લેવાનો હોઈ, મને તેઓ લખવાની એકાન્ત કે શાન્તિ રહેવા જ હેતા નથી. તેઓની કંજુસાઈનો પાર નથી. મને પણ સેવાનો લોભ. જેટલી થઈ શકે એટલી કરી લેવી, જેટલું સમજવાય તેટલું સમજવી દેવું, એટલે મારા બધા અનુભવો હું વાંચનાર આગળ નથી મુકી શકતો.

અનુભવોનો
બંડાર

આણંદ, રાસ, ખોરસદ, હાલોલ, કાલોલ, વેજલપુર, ગોધરા, સુરત, ઓરપાડ, રાંદેર—એટલી જગ્યાઓમાં હું આ લખતાં સુધી ૧૨૧ ચુક્યો છું. દરેક જગ્યાએ લોકોના ઉત્સાહનો પાર નથી. દરેક જગ્યાએ આપુરુઓએ મોટી સંખ્યામાં હાજરી

આપી છે. દરેક જગ્યાએ રેંડીયાપ્રવૃત્તિ વધેલી જોઈ. લગભગ દરેક જગ્યાએ લોકોએ તિલક સ્વરાજ કંડમાં નાણાં આપ્યાં છે.

એક વિધવાનું દાન

એક વિધવા-
નું દાન

આણંદમાં એક વિધવા જાહેને પોતાની પાસે સોનાની પચીસેક તોલાની પાટ હતી તે જ આપી દીધી. આ દાન એક વિધવા જાહેને સારૂ થાણું કહેવાય. મેં તે આઈનું નામ પૂછ્યું. તેમણે નામ આપવાની ના પાડી. ધર્મ અર્થે આપેલા પૈસા વિશે નાંમદામ કેવાં ? વધારે પૂછવાની મારી હિંમત ન ચાલી.

શરતી દાન

શરતી દાન

ગાધરામાં મિસિસ કોઠાવાલા રિવાજ મુજબ સભામાં આવ્યાં. તેમણે મને કહ્યું, 'તમારું અધું કામ મને પસંદ પડે છે, પણ તમારો અસહકાર મને પસંદ નથી. તમે લૉર્ડ રીડિંગને તો જરૂર તક આપો.'

મેં કહ્યું, 'હું તો અવશ્ય જવાને તક આપવા માગું છું. મંત્રસાદ કરે એટલે સહકાર જ છે. તમે જ તેમને સમજાવો કે પશ્ચાત્તાપ કરે, કરેલા ગુન્હાની હિન્દની માફી માંગે તે મંત્રસાદ કરે. એટલે કંઈ તકરાર રહે જ નહિ.'

'તમે મને કહો કે તમે તક આપશો. તમે તેમને લખશો કે જો તે મંત્રસાદ આપે તો તમે અસહકાર છોડશો?'

મેં કહ્યું, 'તક મળ્યે હું જરૂર લખાશ. પણ લૉર્ડ રીડિંગ એટલું જાણે છે.'

આ બધી જાહેને આવી શરત સાથે પચાસ રૂપીયા આપ્યા. બધી જાહેને એવી જ શરત કરી એટલા રૂપીયા આપે તોયે કરોડ રૂપીયા તુરત થઈ શકે એમ હું માનું છું.

વ્યવસ્થા

બધી જગ્યાએ વધતી જતી વ્યવસ્થા હું અનુભવી રહ્યો છું. પણ સુરતમાં વધારેમાં વધારે જોઈ. જ્યાં જાઓ ત્યાં લોકોને પ્રથમથી જ સમજાવવામાં આવેલું હોવાથી એકા અવાજથી, એકી ધાંધલથી કાર્ય થઈ શકતું હતું. લોકોને પ્રથમથી જ ચેતવણી અપાયેલી હોવાથી પૈસા પણ એકદા થઈ રહેલા હતા. સુરતની જાહેનોએ હીરાની વીંટી પણ દાનમાં આપી.

રાંદેરનો અનુભવ

સુરતમાં મ્યુનિસિપાલિટીએ માનપત્ર આપ્યું, ત્યારે રાંદેરની મ્યુનિસિપાલિટીએ ના પાડી એમ જણાયું. જુવાનીઆ હિન્દુમુસલમાને તેમ છતાં માનપત્ર આપવાની હિમ્મત કરી; એક શહેરીઓનું ને બીજું બિલાકતનું. રસ્તા પણ શણગારેલા હતા. છતાં હું જોઈ શક્યો કે ત્યાંના આગેવાનો તો દૂર જ રહેલા. છેક આળકોથી યતાવાય તેટલા કત્તાહ તેઓએ યતાવેલા. મેં કાંઈ જણાવે માયી, પણ રાંદેરમાં આવી સ્થિતિમાં હું પૈસા નહીં જા બેકડા કરી શક્યો. એક મુસલમાન બાપ્તિસ્ટ મારા હાથમાં પાંચ રૂપિયાની નોટ મુકી, એક બહેને પાંચ રૂપિયા આપ્યા ને દરરોજ બે કલાક રેડીયો ચલાવવાની ને હવે પછી પરદેશી કાપડ ન પરંદેરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી. રાંદેરના જેવો લુખો અનુભવ તો મારી આખી મુસાફરીમાં ક્યાંયે નથી થયો.

રાંદેરનો
લુખો
અનુભવ

જુવાનવર્ગને નાસીપાસ ન થવા મારી ભલામણ છે. તેઓએ માનપત્રની પેરવીઓ છોડી દેવી, ઉધરાણું કરવા જરૂર મથવું. સારા, મહેનતુ. નમ્ર જુવાન બહુ કરી શકશે. મધ્યમવર્ગ તેઓને પૈસા આપશે. અશ્રદ્ધાળુને શ્રદ્ધા આવશે. જુવાન વર્ગના—મુસલમાન અને હિન્દુ—પુષ્કળ કામ એકસપંથી—એકદિલથી કરી રહ્યા છે એ મોટામાં મોટી આશાની નિશાની છે.

બે ખામી

હજુ લોકોને સ્વદેશીની પૂરી સમજ કે ચીવટ નથી એમ જોઈ હું. અત્યારે શણગારોમાં પરદેશી કાપડ, પરદેશી કાગળો વપરાવા ચાલુ છે. ને પરદેશી કાપડનો બહિષ્કાર આ જ વર્ષે કરવો હોય તો આપણે દરેક બાબતમાં વિચાર કરવો જોઈશે. જીણામાં જીણી બાબતમાં પણ ધ્યાન દેવું જોઈશે. ધર્મ સમજીને પરદેશી કાપડને તિલાંજલિ દેવામાં આવે ત્યારે જ આપણે આ મહાન છતાં સહેલું કાર્ય કરી શકવાના છીએ. તેમાં ઢીલ પણ ન થવી જોઈએ. સમજીને સારૂ આપણી મીલને માલ પણ પરદેશી જ છે. હમેશાં આપણે આપણી મીલના માલને અને પરદેશીને ઓળખી શકવાના નથી. જેઓને સ્વદેશીનો સન્દેશો જ મળ્યો નથી એવા ગરીબોને સારૂ મીલના માલ હોવો જોઈએ. ખરી સ્વદેશી એ જ કે જેમાં રૂ ઉપરની બધી ક્રિયા તે તે ગામ કે શહેરમાં થયેલી હોય. જે શહેરમાં આ પ્રમાણે થાય એ શહેરની આખાઈ વધવાની અને એ શહેર પોતાની સ્વતન્ત્રતા મેળવી લેવાનું. આવી સ્થિતિ લાવવાને સારૂ લોકોએ ખૂબ ધ્યાન દઈને પરદેશી કાપડનો બહિષ્કાર કરવાની જરૂર છે.

સ્વદેશીની
સમજ અને
ચીવટ

સૂતરના હાર

ખીજ ખામી હજી કુલોના હાર આપવાનો શોખ નથી જતો એ છે. કુલોના હાર આપવાથી હું કરી શાયદો નથી જોતો. અસંખ્ય નકામા જાય છે. અત્યારે આપણી પાસે એમ કેટલી દેવાના પૈસા જ નથી. હાર માત્ર સૂતરના જ હોય. સૂતરની ઉપર અનેક કળા કરીને હાર બનાવી શકાય; સૂતરને અનેક રીતે ગુથી શકાય. સૂતરની ઝીણી સાંકળાઓ કરી શકાય. કેવળ એમ ને એમ ઝીણું સૂતર કાંતી તેની આંટીને હાર આપવો એમાં બહુ પ્રેમ અને વિચાર છે. જેને સૂતરના હાર મળે એ તેનો સદુપયોગ કરી શકે છે. એવો સમય આવી રહ્યો છે કે જ્યારે સૂતરના હાર ગરીબોને આપી દીધા હશે તો તેઓ તેના ઉપયોગ કરી લેશે. પુષ્પમાળાનો ઉપયોગ કોઈને નથી, અને નકામાં કુલો બગાડવાં એ તો નુકસાન જ ગણાય.

કામ, કામ ને કામ

કામ, કામ
ને કામ

નું આપણે આ જ વર્ષમાં સ્વરાજ લેવું હોય તો આપણે માત્ર કામમાં જ રોકાઈ જવું જોઈએ. તમાશા, સરથંસો વગેરે જેટલે દરજ્જે લોકોમાં ચૈતન્ય રેડવાને સાર જોઈએ તેટલું દરજ્જે ઠીક છે. પણ જ્યાં ચૈતન્ય આવી ગયું છે ત્યાં તો મૂંઝે મૂંઝે કામ જ કરવાનું છે. હમેશાં પૈસા એકઠા કરવા, હમેશાં સૂતર કંતાવવું, રેંટીયા નવા તૈયાર કરાવવા, જે ઘરમાં ન હોય ત્યાં દાખલ કરવા, ખાદી સંઘરવી, જેઓએ ઉપયોગ શરૂ ન કર્યો હોય તેમને વીનવવા; દારૂનિષેધના કામમાં ઉત્સાહને પરાવવા, આમ કોઈ ને કોઈ સ્વરાજના કાર્યમાં જ પોતે રોકાઈ પ્રજાને પરાવવી જોઈએ.

મેંધ

‘નવજીવન’ની ભાષા

નવજીવન’ની
ભાષા

એક પારસી બહેને, એક પારસી બાઈએ અને બીજાઓએ ‘નવજીવન’ની ભાષા ઉપર ટીકા મોકલી છે. ‘નવજીવન’ની ભાષા સાદી રાખવા હમેશાં પ્રયત્ન થાય છે. હું માનું છું કે ‘નવજીવન’નું ક્ષેત્ર ભાષા સુધારવાનું કે તેમાં કઠિન શબ્દો દાખલ કરવાનું નથી, પણ સાદામાં સાદી, વધુમાં વધુ માણસો સમજી શકે તેવી ભાષામાં વિચારોનો પ્રચાર કરવાનું છે. એમ છતાં બધા લેખકો એ જ ઉદ્દેશથી નથી લખતા. બધાને પોતપોતાના શબ્દો વાપરવાની ટેવ પડે છે. તેથી હમેશાં સાદી ભાષા ‘નવજીવન’માં નથી વપરાતી એ હું પણ જોઈ છું. ઇરાદાપૂર્વક ભાષા કઠણ કરવાનો પ્રયત્ન નથી હોતો એટલી હું ટીકાકારોને ખાતરી

આપવા ઈચ્છું છું. ઇશાનો તો ભાષા સાદી રાખવાનો જ રહેશે. દીકારાનો દીકાને સાથે આભાર માનું છું. સંસ્કૃત શબ્દો ઓછા વપરાય એવો પ્રયત્ન જરૂર કરીશ. મને ખબર છે કે ઘણા મુસલમાન ભાઈઓ ને પારસીઓ 'નવજીવન' વાંચે છે. ઘણી બહેનો જ અધરા શબ્દો ન સમજે તેવી વાંચે છે. તેમને સાથે 'નવજીવન'નું વાચન સહેલું કરવું મારો ધર્મ સમજું છું.

તા. ૧-૫-૧૯૨૧

ગુજરાતીઓને—

મહાન સિન્ધુ નદીના તટ પર સવારના પહોરમાં એક ઝાડ તળે હું એકાન્તમાં બેઠો છું. ઝાડામાં પક્ષીઓ ગુંગરવ કરી રહ્યાં છે. બે ત્રણ સ્વયંસેવકો સિવાય કોઈ નજરે નથી આવતું. દરથી કોટરીનો પૂલ એક તરફ નજરે પડે છે. બીજી તરફ પાણી સિવાય કંઈ જ જોતો નથી. સામે કાંઈ ઝાડો અને છૂટાંછવાયાં ઘરો જોઈ છે. નદીમાં બે ચાર નાનાં હોડકાં કામ વિનાનાં સામે કાંઈ પડ્યાં છે. મધુર પવન ચાલી રહ્યો છે ને તે પવનને લઇને પાણી ધીમું ધીમું વહીતું મંદ ગાન કર્યાં કરે છે. તડકાથી પાણી અને રેતી સુવર્ણ સમાં દીપી રહ્યાં છે. પ્રેમના પાશથી સિન્ધી ભાઈઓએ મને ચોમેરથી બાંધી લીધો છે.

સિન્ધુ નદીના
તટ પર

આજ સોમવારનો દિવસ છે એટલે મારે સાથે તેઓએ એકાન્ત ને શીતળ સ્થાન શોધી મને ત્યાં મુક્યો છે. મને કોઈ કંઈ છે કે મેં બહુ ત્યાગ કર્યો છે ત્યારે હસવું આવે છે. જે સુખ, શાન્તિ અને આનંદ હું અનુભવી રહ્યો છું તે ભાગ્યે કોઈ ચક્રવર્તીને મળતાં હોય. મારી માન્યતા છે કે ચક્રવર્તીને એ શાન્તિ સંભવે જ નહિ. રાજપાટનો બોળે જ તેને કચરી નાંખે. મન એ જ બન્ધ અને મોક્ષનું કારણ છે એનો હું પૂર્ણ અનુભવ લઈ રહ્યો છું.

આ પ્રેમની સાથે હું ગુજરાતનો તાજાં પ્રેમ સરખાવું છું ત્યારે મને એમ જ જણાય છે કે મને તો બન્ને સરખા છે. જ્યાં જાડે ત્યાં હું કેમ જાણે ગુજરાત જેટલો જ પ્રેમ અનુભવતો હોઈ નહિ! કેમકે હું સિન્ધને પણ મારો જ દેશ માની શકું છું, સિન્ધીના સુખદુઃખમાં પણ તેટલો જ ભાગ લઈ શકું છું. સિન્ધને બોલે ગુજરાતનો લાભ સ્વપ્ને પણ નથી ઇચ્છતો. પણ ગુજરાતના દોષો સિન્ધ ન ગ્રહણ કરે એવી કાળજી મારો દેશપ્રેમ અને મારો ધર્મ મારી પાસે રખાવે છે. જેમ

સ્વદેશાભિ-
માનની
મીમાંસા

ગુજરાતને અર્થે સિન્ધને નુકસાન પહોંચે એ હું કદી પસંદ ન કરું તેમ જ મને પરદેશને વિશે રહે છે. પરદેશને નુકસાન પહોંચાડીને હું હિન્દુસ્તાનને લાભ પહોંચાડવાને દોષ ન કરું. આ ભાવનાને જ હું ખરું સ્વદેશાભિમાન માનું છું.

પણુ માઈ સ્વદેશાભિમાન જેટલું વિશાળ છે તેટલું જ સંકુચિત છે. આખા દુનિયાના કલ્યાણને વળગવામાં મને રસ આવતો જ નથી. મને તો મારા દેશના કલ્યાણમાં જ રસ આવે છે. દેશના ભક્ષમાં હું જગતનું ભલું જોઈું છું. મારે વળીશ્રમધર્મ મને શીખવે છે કે હું યુરોપમાં જન્મવાને અહલે ભારતવર્ષમાં જન્મ્યો એમાં કંઈક અર્થ હોય. જ્ઞાપે. પ્રત્યેક માણસ દેવાદાર જન્મે છે. તેનું લેણું હોય તો તેનું તેને બાન પણુ નથી હોતું, ન હોતું જ્ઞાપે. જો વેપારી પોતાનું ઉધાર ખાતું તપાસી લે છે તેને જન્મે પાસાની ઝીકર જ નથી કરવી પડતી. જો પોતાની કરજ શીખે છે તેને તેના દર પોતાની મેળે જ મળી રહે છે.

માઈ સ્વદેશાભિમાન મારા દેશની કરજ શી છે તે તરફ જ માઈ ધ્યાન ખેંચે છે. માઈ ગુજરાતી તરીકેનું અભિમાન ગુજરાતીની હિન્દુસ્તાન પ્રત્યે શી ધરજ છે તે જ સૂચવે છે. જો આ વિચાર ખરો હોય, જો ગુજરાતી બાળખહેતો તે કખૂસ રાખતાં હોય તો ગુજરાતીઓને પોતાની કરજ તો જાણમાં જ છે.

જ્ઞાનાથી
વધારે
આપે

ગુજરાત એકવું આ જ વર્ષમાં સ્વરાજ મેળવી શકે છે. દરેક માણસ પોત પોતાનું સ્વરાજ મેળવી શકે છે. ગુજરાતનું દરેક ગામ પોતાનું સ્વરાજ મેળવી શકે છે. તે સહુ પોતપોતાનું મેળવતાં હિન્દુસ્વાજ મેળવવામાં પોતાને પૂરો ફાળો ભરી દે છે.

જો આ પોતાને બાળે આવતું જ આપીને ખેસશે તે કંઈનું ગણાશે. સ્વરાજની શરત એ છે કે સહુ પોતાને બાળે પડતું આપે એ ખસ નથી, પણુ સહુ પોતાનાથી બનતું આપે એ ખસ છે. જ્યારે સહુ સર્વનો બોળે ઉપાડવા તૈયાર થાય ત્યારે જ અધાનો બોળે શાળે પડતો વહેંચાઈ જાય, કેમકે સહુની શક્તિ સરખી નથી હોતી. અને આવી સ્થિતિમાં સહુ હિસાબે આવતું જ કરીને ખેસી રહે તો ગરીબ કચરાઈ જાય તે શાહુકાર કચરી નાંખે.

હિન્દુસ્તાનની વસ્તી બત્રીસ કરોડની છે. એક કરોડ રૂપિયા આપવા—એકદા કરવા—એટલે જરૂર દોઢ બે પૈસા આપવા. જો કરોડપતિ બે જ પૈસા આપીને ખેસી રહે તો કંગાળની વતી, આગકાની વતી, લૂણાંપાંગળાંની વતી, ડાંડની વતી કેણુ આપે ?

સીધો હિસાબ જ એ છે કે કરોડપતિએ અથા બેઝન ઉપાડવાની વૃત્તિ રાખવી. જેને વાજાં મળ્યું તે વાજાં આપે.

હિસાબ ગણવાની આ રીત પ્રમાણે ગુજરાતે પોતાનો હિસાબ કરવો જોઈએ. ગુજરાત દસ લાખ રૂપીયા ગુજરાતમાં જ એકઠા કરે તો તે વધારે પડતું નથી જ. આ ગણતરીમાંથી હું અહાર વસતા ગુજરાતીઓને અલગ રાખું છું. ગંગાળામાં વસતા ગુજરાતીઓ ભલે ગુજરાતને ધન મોકલે, પણ તેમણે ગંગાળાને પોતાનો ફાળો આપવો જ જોઈએ. મદ્રાસમાં વસતા ગુજરાતીઓએ મદ્રાસની સેવા કરવી જ જોઈએ. ન્યાંથી ગુજરાતીઓ ધન મેળાવે ત્યાં તેમણે પોતાની કમાણીનો સારો ભાગ ખરચવો એ તેમની ને હિન્દુસ્તાનની સમ્બતાને શોભા છે. આ પ્રમાણે વિચાર કરીને જ હું ગુજરાતને સાડ દસ લાખ રૂપીયા ગણું છું.

ગુજરાતમાંથી
દસ લાખ

આ ગણતરીમાં મેં મુ'અઘને પણ અલગ ગણ્યું છે. મુ'અઘમાં વસનારા ગુજરાતી ઓએ મુ'અઘમાં બારે ફાળો આપવો જ રહ્યો છે. મુ'અઘ માટેની મારી આશાને વિષે હું હવે પછી લખવા ઘાડું છું. અત્યારે તો ગુજરાતમાં વસતા ગુજરાતીઓમાંથી દસ લાખની ગણતરી કરી રહ્યો.

આટલી રકમ કે એથી વધારે કે ઓછી એકઠી કરવાનું વહેવાર પગલું એ છે કે દરેક જાહાનના તે દરેક દેશી રાજ્યના કામદારોએ યથાશક્તિ ણાળોનો બેઝન માથે ઉપાડી લેવો.

એ જ પ્રમાણે મહાસભાના સભાસદોનું છે. ન્યાં વધારે જગૃતિ ત્યા વધારે સભાસદોની આશા હોવી જોઈએ. સુરત નડિયાદ જેવાં બારે જગૃત શહેર પોતાનો માત્ર હિસાબે આવતો જ ભરીને સન્તુષ્ટ રહે તો હાથ આવેલી આજી બોઈ બેસીયે. જે ગામેમાં બારે જગૃતિ થયેલી છે ત્યાંને સાડ તો હું જરૂર એવી આશા રાખું કે ત્યાંનાં દરેક ૨૧ વર્ષની ઉપરનાં સ્ત્રી, પુરુષ, ઢેડ, બંગી, હિન્દુ, મુસલમાન, મહાસભાને ચોપડે ચડે. જે કોઈ ગરીબ માણસ પાસે ચાર આના ન હોય તો તેનો પડોશી તેને તેટલા પૈસા આપે ને નામ નોંધાવે.

સભાસદો
અને રે'ડીયા

જે હિસાબ નામનો તે દામનો છે, તે જ રે'ડીયાનો છે. ન્યાં વધારે કાર્યદક્ષતા, વધારે સમજ, ત્યાં વધારે રે'ડીયા દાખલ થવા જ જોઈએ. એમ એકબીજાને પૂરી સહાય કરવાથી જ આપણે જૂન માસ સુધીમાં આપણી નાનકડી, સરળ ને અધાને સમજી શકાય એવી યોજના અમલમાં મુકી શકશું.

સ્વરાજની
પ્રાથમિક
કેળવણી

એકે યોજના સંઘેલી છે, છતાં આપણે આગસમાં રહીયે તો જરાયે પાર પડે તેવી નથી. બધા કાર્ય કરનારા પ્રામાણિકપણે હમેશાં યથાશક્તિ કામ કરે તો જ યોજના પાર પડે. આ યોજના આપણી પરીક્ષા છે, કસોટી છે, સ્વરાજની લાયકાત મેળવવાની પ્રાથમિક કેળવણી છે. પણ તે કેળવણી આપણને એટલે લગી પહોંચાડે છે કે જો આપણે આ પરીક્ષામાં પસાર થઈએ તો બાકીની કેળવણીને સારૂ બાંધે જ ત્રણ માસ જોઈએ. કેમકે આ પરીક્ષા આપણને આત્મવિશ્વાસ, હિંમત ને બળ આપનારી છે.

ગુજરાત પોતાનો ધર્મ પૂરેપૂરો બજાવે એવી મારી ઉમેદ છે.

ગુજરાતની બહેનોમાં આવેલી જાગૃતિથી હું ચકિત થયો છું. તેઓના હાથમાં બહુ સત્તા છે. સ્વરાજ મેળવવાની યોજનામાં બહેનોનો ભાગ મરદોના જેટલો જ બંધે તેથી વધારે છે. બહેનો પોતાનો ભાગ પૂરો બજાવીને પોતાનાં, ગુજરાતનાં ને હિન્દના કીર્તિ ને ધર્મ ઉદ્ધારણ કરે એવી મારી પ્રભુ પ્રત્યે પ્રાર્થના.

મારી નોંધ

હડતાળોનું સોંધારત

હડતાળોનું
સોંધારત

હડતાળોનો રાફડો ફાટ્યો જણાય છે. તેમાંયે કરાંચીએ હદ વાળી છે. એક માસમાં પાંચ હડતાળો. કોઈ જોઈ નય તો હડતાળ, કોઈ જોઈ માંથી છૂટે તોયે હડતાળ, અવર્નર આવતાંયે હડતાળ ! આમ હડતાળો પાળવાથી હડતાળની કિંમત તદ્દન જતી રહે છે. મારે મન હડતાળ એક પવિત્ર અને બળવાન સાધન છે. મારે ધાર્મિક પ્રસંગે હડતાળ હોય, અથવા પ્રભુની લાગણી ધણી તીવ્ર હોય ત્યારે તે ફરિયાદ હડતાળ પળાય. દરેક પ્રસંગને ધાર્મિક સમજી અથવા દરેક વખતે લાગણી તીવ્ર બનાવી હડતાળ પાળીયે તો ધાર્મિકતાને ને લાગણીની તીવ્રતાનો આંક હલકો જ થાય. સત્યાગ્રહ સપ્તાહની હડતાળ વિના તો ન જ ચલાવી શકાય એવું મને ન જણાયું હત તો હું આ હડતાળના સોંધારતની મોસમમાં તેનો ભાવ વધારે ઉતારવામાં સાધનભૂત ન જ થાત. મારી ઉમેદ છે કે હિન્દુસ્તાનમાં દરેક જગ્યાએ હવે હડતાળ જવડે જ પાળવામાં આવશે. સારામાં સારો ઉપાય એ છે કે મહાસભા અને ખિલાફત કમિટીએ મસલત કરી બહેનોનામું ન દાદયું હોય ત્યાં લગી હડતાળ પાળવી જ નહિ.

જેલ મહેલ

વળી કોઈ જેલ જય ત્યારે હડતાળ પાળવી એ તો આપણી નળળાઈની નિશાની છે. જ્યોતે તો આપણે ભરી દેવી છે. હબરો જેલ જય ત્યારે જ ફટકારો થવાનો સંભવ છે. જુલમી રાજ્ય તણે સારા માણસને સારું જેલ એ જ ધણે ભાગે પવિત્ર રચળ છે. જેલ એ આપણી સ્વતંત્રતાનું રચળ છે. કેવળ નિર્દોષ માણસો જ્યારે જેલમાં ધણી પ્રાંચ્યામાં જશે ત્યારે સ્વરાજ નહીં જ સમજવું. આ રાજ્યની અંદર જેલને તો આપણે આપણું સ્વાભાવિક ધર બનાવવા માગતા હોઈએ તો તેને પ્રસંગે હડતાળનો કરો અર્થ જ નથી રહેતો. જ્યારે આપણે ખરેખર જેલનો ભય છાડ્યો હશે ત્યારે સરકાર જેલમાં મોકલવાનું બંધી જશે જ્યારે આપણે ધાર અત્યાચારને પણ હસતે રહેડે સહન કરશું છતાં જેલ નહિ ચાલીયે, 'યુનિયન જેક'ની પરાણે સલામી નહિ કરીયે, નાકો નહિ ધસડીયે ને ડાયરસાહીની સામે હભા રહી ગોળીઓના ધા પોંડે નહિ પણ છાતીમાં ઝીલશું તે જ દહારે સ્વરાજ છે; કેમકે એમાં ખરી વીરતા છે, એ જ ક્ષત્રિયતા છે. ક્ષત્રિયતા કેળવવા સારું પુષ્ટ શરીરની જરૂર નથી, પણ મજબૂત, નીડર હિલની જરૂર છે. કૂરતા, કોરતા એ ક્ષત્રિયતાનો ગુણ નથી, પણ સહનશીલતા, ક્ષમા, દયા, કદારતા, અપલાયનમ (યુદ્ધમાંથી ન નાસવું) અને ગોળીના વરસાદ વરસતા હોય ત્યારે પણ અડગ રહી નિર્ભયપણે હભા રહેવાની શક્તિમાં ક્ષત્રિયતા છે. શુદ્ધ ક્ષત્રિય મારતો નથી, પણ પ્રહાર પોતાની ઉપર ઝીલે છે. નાનકાનાને મહાન ક્ષત્રિય ન ગણાવ; તે ખૂબી વખાય. લક્ષમસિંહ ને દર્બીપસિંહ શુદ્ધ ક્ષત્રિય હતા. આ ક્ષત્રિયતા એક દુર્બળ અપંગ બાળકમાંયે હોઈ શકે. શાન્તિમય અસહકાર એ ક્ષત્રિયતાનો ગુણ કેળવવાનું સાધન છે. ઇમામ હુસેન અને હસન ક્ષત્રિય હતા. તેઓની ઉપર જુલમ કરનાર બલીમ હતો. બાળ પ્રહાર ક્ષત્રિય હતા. હિરણ્યકશિપુ રાક્ષસ હતો. ક્ષત્રિયતા અન્ય વર્ણોમાં હોય જ નહિ એવો વર્ણોદ્ધમનો અર્થ નથી. ચાર વર્ણોમાં તે ગુણ હોવો જોઈએ, પણ ક્ષત્રિયભૂતિમાં તે પ્રધાનપદ ભાગવે અને તે ગુણ કેળવવાનો તેનો ખાસ ધંધો રહ્યો. પણ જે ક્ષત્રિયગુણમાં જન્મી પોતાનું પશુબળ નિર્બળ ઉપર વાપરે તે ક્ષત્રિય નહિ પણ અક્ષત્રિય, રાક્ષસ કહેવાય. હિન્દમાંથી ક્ષત્રિયવર્ગનો લગભગ લોપ થયો છે, તેને ફરી કેળવવી એ શાન્તિમય અસહકારનો હેતુ છે.

અસહકાર

કરાઓમાં જે પત્રિકા ના. ગવર્નરની મુલાકાતને વખતે છાપવામાં આવી હતી તે મને મળી છે. તેમાં આ વાક્યો છે: 'સવારને રોજ ગવર્નર આવવાનો છે; તેના સરખસમાં સામેલ થાઓ નહિ. પૂજ્ય કૉન્ગ્રેસનું ફરમાન છે કે હમણાંની સરકાર સાથે કોઈ પણ હિન્દવાસીએ સામેલ થવું નહિ. સોમવાર ને રામી તારીખને રોજ હડતાળ કરી સરકારને બતાવી આપો કે અમારે સ્વરાજ જોઈએ છે. બધો કામધંધો બંધ કરી પ્રાર્થના કરો કે આપણને એક વર્ષની અંદર સ્વરાજ જોઈએ છે.' અસહકારી અસહકાર ન થાય. હોદાને

સાચી
ક્ષત્રિયતા

અસહકાર
અને સહકાર

જે માન આપણે હવે પછી પણ આપવા માગીએ છીએ તે માનના સખ્તો આપણે ન જ છાડીએ. આપણને મુંબઈના ગવર્નરની ભત સામે કે એના હોદ્દા સામે અસહકાર નથી. આપણો અસહકાર આખી રાજ્યનીતિની સાથે છે. જ્યારે અમુક સૂચો પોતાનો સૂચો ભેવા આવે ત્યારે તેની સામે આપણને કંઈ ખાસ કહેવાનું ન હોય તોપણ આપણે હડતાળ પાળીએ એ નિર્ણય છે; તેને વિષે તોછડાપણે લખીએ તે અસંભવતા છે. આપણે જલિયાંવાલા બાગની કતલ ચલાવનારને પણ તેને પૂરે નામે ઓળખીએ છીએ; ‘જનરલ’ ડાયર કહેતાં ફોલ નથી માપતા, પામવાનું કારણ નથી. ભાષાની રૂઢ સભ્યતા છેડે તે અસહકારી પોતાના શાન્તિના નિયમનો ભંગ કરે છે.

બતાવણું કેને ?

દેખાવાથી
શું વળે ?

મહાસભાનો હુકમ દરેક પ્રસંગે હડતાળ પાડવાનો નથી. છતાં ઉપરના બહેરનામામાં આજ્ઞાસ એવો અપાયો છે કે મહાસભાનો તેવો હુકમ છે. હડતાળ પાળી આપણે સરકારને શું બતાવણું હોય ? આપણે તો સ્વરાજ આપણી શક્તિ વડે મેળવણું છે. આપણે હડતાળ પાળીને શક્તિ મેળવી શકીએ તો જરૂર પાળીએ. આ પ્રસંગે તો બહેરનામું જ સૂચવે છે કે આપણી હડતાળ સરકારને કંઈક બતાવવાની હતી. સરકારને બતાવવાનું આપણને ઓછામાં ઓછું છે. અથવા જે બતાવવાનું છે તે તો આપણું સાંખીન કાર્ય. તે શું છે એ મહાસભાએ સૂચવ્યું છે.

મારી પ્રાર્થના

અન્યથા
જન્મવાની
પ્રાર્થના

અન્યથા પરિવર્તને સમયે મેં જે પ્રાર્થના કરી તે વિષે લખતાં એક સમજાવ લખે છે કે તેનું રહસ્ય તે નથી સમજી શકેલ. મારું જાણુ બરાબર છપાયેલું છે કે નહિ તે હું નથી બાજીતો. મારી પ્રાર્થના આ છે: મને મોક્ષ જ પ્રિય છે. મારો બધો પ્રયાસ આ જ જન્મ-મારે મોક્ષ મેળવવાનો છે. હું અસહકારની જાંબીર ચળવળમાં પણ તે જ કારણે પડ્યો છું. છતાં જો હું મારો મનોરથ આ જન્મે ન સાધી શકું ને આપણે અસ્પૃશ્યતાના પાપમાંથી હલ્તીએ મુક્ત ન થયા હોઈએ તો હું પ્રભુ પાસે બીજો જન્મ અન્યથાને ઘેર ધમ્મું કે જેથી હું તેમનાં દુઃખોનો પરા અનુભવ લઈ ને તે બોલાં કરવા ભારે તપશ્ચર્યા કરું. હું આનું હું કે જે દયાધર્મ હું વૈષ્ણવ તરીકે શીખ્યો છું, જેનું પાન મેં તુલસીરામાયણમાંથી કર્યું છે તે મને એ જ પ્રાર્થના શીખવે છે. અન્યથાની ઉપર હિન્દુ ધર્મને નામે થતો અત્યાચાર મને અસહ્ય છે, દરેક હિન્દુને તે અસહ્ય હોવા જોઈએ.

૧ ગાંધીજી ગુજરાતમાં

નૂનો જીલ્લો

સાબરમતીથી તા. ૧૫મી ને શુક્રવારે નીકળ્યા. બોરસદ જવા માટે ખંભાત લાઇનમાં જઇ પડે એટલે આણંદ સ્ટેશને થોડો વખત મળ્યો. તે દરમિયાન આણંદમાં એક નહેરુ સભા કરી. તેનો અનુભવ ગાંધીજીએ પોતે આપ્યો છે. ત્યાંથી બોરસદ થઇ અમે અથડાતા ફરતા રાસ ગયા કારણ ગાડાને રસ્તે અમે મોટર લઈ ગયા હતા. રાસની આ ગાંધીજીની પહેલી મુલાકાત ન હતી. ખેડા જીલ્લાની સત્યાગ્રહની લડતમાં આ રાસ ગામે ખડુ આગળ પડતો ભાગ લીધો હતો. તે વખતે ગાંધીજી બેએક વાર ત્યાં ગયેલા. સત્યાગ્રહની લડત પૂરી થયા પછી જ્યારે ગાંધીજીએ સૈન્યબરતીનું કામ ઉપાડ્યું ત્યારે રાસ ગામ તરફથી ઘણી આશા રાખીને તેઓ ત્યાં ફરી ગયેલા, પણ તે વખતે તેમને ત્યાંથી નિરાશ થઇ પાછા જઇ પડેલું. આ પ્રસંગને ઉદ્દેશીને તેઓ બાલ્યા તે ટાંકવા એવું છે :

નૂનો જીલ્લો

ખાનદાનીની તાકાત

“સરકારને તેની મુશ્કેલીને વખતે મદદ આપવાની મેં પ્રબળે એક વખત સલાહ આપી હતી, સસ્તનતની નીચે આપણે હકો મેળવવા હોય તો આપણે આપણી ફરજ પહેલી અદા કરવી જોઈએ એમ મેં કહ્યું હતું. અને તેથી ખેડા જીલ્લાની લડત પૂરી થઇ કે તરત લોકોને સૈન્યમાં ભરતી થવા સમજવવા હું આગ્યો હતો. હું સિપાહીગીરી કરવા તૈયાર થયો હતો. તે માટે મને અત્યારે જરાયે પશ્ચાત્તાપ થતો નથી. તેથી તો હું કોમને ફાયદો જ થયેલો જોઈ હું. સિપાહીગીરી કરવાના આપણા કરાવથી આપણે આપણી ખાનદાની ખતાવી. તે માટે મને દિલગીરી નથી થતી. દિલગીરી માત્ર એટલી જ થાય છે કે ખેડા જીલ્લાના હિંમતવાન અને દૃઢ પાટીદારો તથા કાકોરો પાસે હું જ્યારે ચાલ્યો ગયો ત્યારે સિપાહી બનવા માટે થોડા જ તૈયાર હતા. તેનું કારણ સરકાર તરફની તેમની ઈતસાહ કે અણવિશ્વાસ ન હતું, પણ તમારી ઓછી હિંમત એ હતું. તમે મરવા-તૈયાર નહોતા. તમને કોઈને સાથે કે સરકારને સાથે મરવું નહોતું ગમતું. પરંતુ અત્યારે તો યુગ બદલાયો છે. હું અત્યારે સરકારની સામે થયો છું, એ સરકારની સિપાહીગીરી કરવામાં હું અધર્મ સમજું છું; તેના પ્રત્યે મને સંપૂર્ણ અવિશ્વાસ આવી ગયો છે. તે વખતે હું આ સરકારને રાક્ષસી નહોતો કહેતો, પણ આજે હું આ રાજ્યને રાક્ષસી રાજ્ય અથવા રાવણરાજ્ય કહું છું. જે અનન્ય ભક્તિથી હું ખેડા જીલ્લામાં પેદલ પૂરી રહ્યો હતો અને મારી તાકાત સરકાર માટે ખર્ચતો હતો તે જ મારી તાકાત—મારી ખાનદાનીમાં મેળવેલી તાકાત—હું અત્યારે તે સરકાર સામે વાપરતો રહ્યો છું, કારણ જે સત્ય હોય તે કરવું તેનું જ નામ સત્યાગ્રહ છે.”

ખાનદાનીની તાકાત

તાલીમની કસમત

તાલીમની
કસમત

રાસમાં સભા પૂરી થયા બાદ તિલક સ્વરાજ કાળા માટિ ઉધરાણું થયું તે લઈ અમે તરત બોરસદ પાછા વળ્યા. ગાંધીજી બોરસદમાં તે રાત ગાળશે એમ ધારી ત્યાંના લોકોએ પણ સભાઓ ગોઠવી હતી, પરંતુ રાતે જ ગાંધરા પહોંચવું એમ નક્કી કરેલું એટલે એક જ સભામાં બહુ પતવી નાંખવાનું હતું. રાસ જતી વખતે બોરસદથી પસાર થયેલા તે વખતે રસ્તા ઉપર લોકોને ઉભવા કરવાની ઠીક વ્યવસ્થા ભેવામાં આવી ન હતી. વળી સભામાં પણ બરાબર શાન્તિ અને વ્યવસ્થા ન હતી. ગાંધીજીએ તેને ઉદેશીને કહ્યું:

“બોરસદમાં હું પહેલાં (ખંડા જીલ્લાની લડત વખતે) આવ્યો, ત્યારે મને સરૂળતા નહોતી મળી, પણ હવે બોરસદમાં જનૃતિ આવી છે. જનૃતિની પહેલી નિશાની એ છે કે આપણામાં સભાઓ યજ્ઞાવવાની, સરખસોની વ્યવસ્થા રાખવાની શક્તિ આવે. તેને સાર તાલીમ જોઈએ. અગ્નિ અથવા પાણીના ધોધનો કાંઈ કસમત કર્યા વિના જેમ ઉપયોગ ન થાય તેમ તાલીમ વિતાની જનૃતિ પણ નકામી છે. જનૃતિની પ્રથમ શરત એ છે કે જ્યાં જે વખતે દોષાયે તે સ્થળ અને સમયનો ધર્મ આપણે સમજી લઈએ.”

હાલોલ પરિપદ

રેશમી
કાથળીની ભેટ

રાત્રે બાર વાગે અમે ગાંધરા પહોંચ્યા અને બીજા દિવસે હાલોલમાં તાલુકા પરિપદ હતી તે માટે સવારે હાલોલ જવા નીકળ્યા. ગાંધીજી આ પરિપદના પ્રમુખ હતા. હાલોલની વ્યવસ્થા બોરસદ અને રાસને મુકાબલે સારી ગણાય. સ્વાગત મંડળના પ્રમુખનું ભાષણ બહુ જ ટુંકું હતું. દોટ કે જે મિનિટ ચાલ્યું હશે. એ પણ સાંચે જ ગણાય, કારણ વાદયુગ ગયો છે એની એ નિશાનીરૂપ હતું. પરિપદના પ્રમુખને ચાંદ આપવાનો શિરસ્તો છે, પરંતુ ગાંધીજી ભવાને ચાંદ આપવા કરતાં બિડાની કાથળી આપવી એ ત્યાંના વ્યવસ્થાપકોએ દુરસ્ત ધાર્યું.

ભેટમાં ભૂલ

કાથળી આપવાનો વિચાર તો સારો જ ગણાય, પણ કેવી કાથળી આપવી જોઈએ એ ભેવામાં વ્યવસ્થાપકો આતરી ગયા. ખાસી મુરતની સાદીનની એક કાથળી તૈયાર કરાવી હતી. તે ઉપર રંદીયાનું ચિત્ર તથા સ્વરાજ એવા અક્ષરો કસબથી ભરેલા હતા. અંદરનું અસ્તર જ ખાદીનું હોવાનું કહેનામાં આવ્યું હતું પણ તેજ ખીલના સતરના વણાટનું નીકળ્યું! તેના ઉપર ઠીક કરતાં ગાંધીજીએ જણાવ્યું:

“મને તો ખાદીના શણગાર, ખાદીની જ ભેટ અને ખાદીના ચાંદ હોય. પરંતુ જે વસ્તુ મને આપવામાં આવી છે તે સ્વરાજની નિશાની નથી. આપણને આવે જ સ્વરાજ નથી મળતું તેનું કારણ આમાં જોઈ શકાય છે. પોતાને એક ખેડૂત તરીકે, એક વણકર તરીકે અને અત્યારે એક ભંજી તરીકે ઓળખાવતા માણસને તમે પ્રમુખ નીમ્યો છે, અને તેને આપી છે આવી કાથળી! તેમાં નથી કાગળીઓનો ભાગ, નથી ચાંદીનો ભાર કે નથી

સેનાનો બાર. તમે તો મને ખાલી કાઢળી આપી છે. અને તેમાં વિરોધ ગ્રન્હો તો એ છે કે તેની તમામ વસ્તુ પરદેશી છે.” સભામાંથી એક બાઈએ તે સ્વદેશી છે એવો બચાવ કર્યો તેના જવાબમાં ગાંધીજીએ જણાવ્યું: “તેનો રંગ પરદેશી છે, તેનું સૂતર પરદેશી છે, રેશમનો ધાગો પરદેશી છે. પછી સ્વદેશી શું છે? હું સ્વદેશીનો નાચક હોવાનો દાવો કરું છું, એટલે તેની પરીક્ષા કરવાનો ગુણ મારામાં હોવો જોઈએ. મારી સ્વદેશીની વ્યાખ્યા તો એવી સુન્દર છે કે તેમાં આપણને કોઈ જ પછાડી ન શકે. હાલોલનું સ્વદેશી એટલે હાલોલ-માં જ બનેલું. હિન્દુસ્તાનના બાઈના બાગનું હાથોલને હરામ હોયું જોઈએ. આપણે સદૃશ સ્વાત્રથી બનવાનાં છે, સદૃશ સર્વોપરી બનવાનો પ્રયત્ન કરવાનો છે. આપણે એકબીજા સાથે આ બાબતમાં વધારે ને વધારે બેસાથી હરિદાઈ કરશું ત્યારે આપણને સ્વરાજ મળશે. એ જ સ્વરાજની ચાવી છે.”

મહેમાનગતમાં વિવેક

શહેરમાં કરેલા શણગાર વિષે બાલતાં તેમણે જણાવ્યું:

“આ શહેરના શણગાર મારાથી સલા નથી જતા. શણગારમાં એક તસુ પણ પરદેશી કાપડ ન હોયું જોઈએ. તેને બદલે અહીં તો ઠેર ઠેર પરદેશી કાપડો લટકાવેલાં છે. બધી ધન્યપતાકાઓ પરદેશી છે. તેના રંગ બધા પરદેશી છે. માટે આ શણગારને ચોંચરા સમાન સમજજો. આપણે શણગાર તો મહેમાનને ખાતર કરીએ છીએ, તો પછી વિવેકની ખાતર, મારી મર્યાદાની ખાતર પણ મને જે જમે તે તમારે કરવું જોઈયું હતું. ફરક વસ્તુ સમજીને વિચારપૂર્વક કરશું તો જ સ્વરાજ આગળ આવશે. અહીં સ્વયંસેવકો ફરતા દેખાય છે તેમણે જીનનાં અંગ્રેજી કટનાં કોટપાટલન પહેર્યાં છે. સ્વરાજના સ્વયંસેવકો પાસે જીન કેયું? તમે નથી ખાલીનું ખચ” ન કરી શકતા હો તો તમારા આ જીનને બદલે ખાલી આપવા હું તૈયાર છું. મારી પાસેથી ખાલી કેમ લેવાય એમ તમને લાગતું હોય તો હું તો તમને લગોટ પહેરીને સ્વયંસેવા કરવાનું કહેવા તૈયાર છું. અંગ્રેજ જેવાં વસ્ત્રો પહેરીને જ સેવા થઈ શકે એવું નથી. લોકો ઉપર તમારે પ્રેમથી, સદૃવર્તનથી અસર પાડવાની છે. જો વિલાયતી પાટલનથી લોકો ઉપર અસર પાડવાની હોય તો તેનો ત્યાગ કરો. સ્વરાજ મેળવવા નીકળેલા હિન્દી તરીકેના આપણા મરતબા ખાતર પણ એ પોષાકનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. હું તો સ્વયંસેવકોને દરરોજ બે કલાક રેંદીથી ચલાવવાની સલાહ આપું. તમારા કાંતેલા સૂતરનાં કપડાં વણાવીને તમે પહેરો ત્યારે જ તમે સાચા સ્વયંસેવક બનો.”

નિર્દોષતા કેળવો

સ્વદેશી સંબંધે વિરોધ બાલતાં તેઓએ જણાવ્યું હતું:

આપણી સ્વરાજની સેનામાં જોઈએ કામ બાળકબાળકીઓ કરશે તેટલું પુરેલો નથી કરી શકવાના. તેમનામાં ધર્મીજ, પાખંડ, મદ ભરેલાં છે. તે બધાં તો આજે જ સ્વરાજ છે. વધે મોટા હોવા છતાં આપણામાં નિર્દોષતા હોવી જોઈએ, મી. શોકતઅલીના જેવી. એ

સ્વયંસેવકો-
ના પોષાક

નિર્દોષતા
કેળવો

માણસનું મન બાળક જેટલું સ્વચ્છ, કોમળ છે. તે કોઈનું ખૂંડે નથી ઈચ્છતા. તેમને ડર માત્ર ઈશ્વરનો, ખુદાનો છે. તેમની પાસેથી નિર્દોષતા શીખો. મેં નિર્દોષતા અભ્યાસથી કેળવી છે. મેં કાંકરે કાંકરે પાળ બાંધી છે. મારું સરોવર ટીપે ટીપે ભરાયલું છે, છતાં તે અખૂંડ છે. મો. શૈક્તઅલીએ તો અનેક મોજરોબ મોજાવ્યા છતાં તેનામાં તાકાત છે કે તે અત્યારે શુભાંતે ચડી શકે. ખાદી એ મારો તો ભોગવિલાસ છે. રેશમ મારે શરીરે અડકાયલું એ મારા શરીર ઉપર અત્યાચાર કરવા સમાન છે, જ્યારે મલમલ અને રેશમ શૈક્તઅલીને તો બહુ પસંદ છે. છતાં તે જ્યારે ખાદી પહેરે ત્યારે ચમત્કાર સમજવો જોઈયે. તેમણે ઇસ્લામ ખાતર ફકીરી ગ્રહણ કરી છે.”

જેડૂત બાદશાહ

જેડૂત
બાદશાહ

તાલુકા પરિષદમાં સાત આઠ હજાર માણસ આવ્યાં હશે, પરંતુ મેટા જેડૂતવર્મ તો બહાર જ રહ્યો હતો. તેમને માટે સાંકે ખાસ સભા રાખી હતી. જેડૂતોને દારૂ, તાડી, બાંગ, અફીણ વગેરે વ્યસનો છોડવાનો, અન્યજીને અસ્પૃશ્ય નહિ માનવાનો, ચોરી, લૂંટ વગેરે છોડવાનો તથા સ્વદેશીનો સન્દેશો ગાંધીજીએ સંભાળ્યા. તેમાંથી ચોડું જ ઉતારવાનો લોક રાખીરા:

“તમારે તો ખાતર લઈને ધાન ઉગાડવાનું રહ્યું. પછી તમે ભંજીઓનો કેમ તિરસ્કાર કરી શકો? આપણે સત્યયુગ દુનિયામાં લાવવો છે. તે કાંઈ આકાશમાંથી પડવાનો નથી. આપણે આપણાં સત્કર્મોથી તે મેળવવાનો છે. તે માટે બધાં ખરાબ વ્યસનો છોડવાં જોઈયે. દારૂ, તાડી, ગાંજે, અફીણ એવી વસ્તુનું સેવન કરીને જે માણસ બાન બૂલે તે ખેતર જેવી અમૂલ્ય વસ્તુ કેમ સંભાળી શકે? તમે તો જમીનનું રક્ષણ કરનારા છો, દુનિયાને અન્ન પૂરું પાડનારા છો. હમણાં હું સરકારને માટે લૂંટારા, રાક્ષસ એવાં વિશેષણ વાપરું છું, પણ તમે જેડૂતો જ પ્રજાને લૂંટો તો તમને કેવા કહેવા? તમે તમારી ખાનદાની છોડી દો, વીરતા છોડી દો, સચ્ચાઈ છોડી દો અને જગતના તાલુ કહેવાતા તમે પ્રજાને પીડો એ તો દરીઆમાં આગતા જેવું થયું. વકીલાત અપ્રિય થઈ પડવાથી ચોતાને જેડૂત, વણકર અને ભંજી ગણનાર મારા જેવાને પછી કયાં જવું? પણ મારો વિશ્વાસ છે કે તમે સારા છો, અને તેથી જ હું જેડૂત બન્યો છું. જેડૂતનો તકીઓ મોત છે. જેડૂત મોતને માથા તળે રાખીને સૂનારો છે. એને કોણ ડરાવી શકનારું હવું? તમે તો બાદશાહ છો, અને બાદશાહ રહો એ જ મારી માગણી છે. જે બાદશાહ પ્રજાને લૂંટ છે તે પાપી છે. માટે તમે સદાચરણી થાઓ.

ગાંધી જેડૂત-
નો સન્દેશો

“આ ગાંધી જેડૂતનો બીજા જેડૂતોનો જઈને સન્દેશો દેને કે તેણે ચોરી કરવા ના કહી છે, જુગાર રમવા ના કહી છે. તમારે તો અનાજ પકાવીને વાળખી દામે તે વેચવાનું છે. તમે એણે દામે ન આપો, પણ કંજુસ વાણીઆની ચેટ અનાજના ભાવ આવનારો પણ જેડૂતનો ધર્મ નથી. એથી બચો તો જ તમને બરકત દેખાશે.

“તમારે વેઠ કરવાની નથી. તમે તે ખેતરની વેઠ કરશો કે સરકારની અને હુઆ અમલદારોની વેઠ કરશો ? કહેલે તેમને કે અમે વેડીયા નથી, અમે તો ખેડૂત છીએ.

“તમે નિર્વ્યસની થાઓ, સંયમી થાઓ. સવારે ઉઠીને પ્રભુનું નામ લઈ પછી કામે ચડવું. સાંજે ઢળ છોડયા પછી ગાળો ભાંડવી કે ગાળોનાં ગીત ગાવાં એ બરાબર નથી. રાતે બનન ગાઓ, હરિકીર્તન કરો. અત્યારે વરસાદ નથી વરસતો, કારણ રાત પાપી બન્યો છે, પ્રભ પાપી બની છે. ઇશ્વર આપણો સમૂળો નાશ નથી કરતો, કારણ તેને આપણી વધુ પરીક્ષા કરવી છે. માટે સદાચારી બનો, વ્યસનો છોડો, બનનકીર્તન કરો, પછી જોશો કે માવ્યા મેહ વરસશે.”

શ્રી. વલ્લભભાઈ પટેલ

ગુજરાતની આખી મુસાફરીમાં શ્રી. વલ્લભભાઈ ગાંધીજીની સાથે જ હતા. ગાંધીજીને દર્શનનો રસ

દર્શન માટે લોકો બહુ હેરાન કરતા તે ઉપર ટીકા કરતાં તેમણે જણાવ્યું:
“આપણા હિન્દુસ્તાનના લોકોને બે વાતનો શોખ છે. બધા લોકો દર્શનના ભોખી છે અને કથા સાંભળવાના રસીયા છે, પણ એટલાથી આપણા ઉદ્ધાર થવાનો નથી. કેવળ દર્શન એ તો ફાંસ છે. ઇશ્વર એવા ભોળો નથી કે માત્ર દર્શનથી આપણા ઉદ્ધાર કરે. તે જ પ્રમાણે ભાષણ સાંભળીએ અને તે ત્યાં જ ખંખેરી નાંખીને જઈએ તોપણ કાંઈ વળવાનું નથી. આપણે કામ કરતા થઈ જવાનું છે. અત્યારે જે દેશ પ્રભ ભોખે છે તે પોતાનાં કર્મનું જ ફળ છે. માટે કર્તવ્ય કર્મ કરતા થઈ જાઓ. આ જમાનો કર્મનો છે અને કર્મ કરીને જ આપણે તેને બદલી શકીશું.”

કાલોલ અને અનંત્યજી

કાલોલથી રવિવારે સવારે વેળવપુર થઈને કાલોલ ગયા. કાલોલમાં જાહેર સભામાં અનંત્યજી ન આવે અને તેમની સભા એક બીજી સ્થળે અલગ ભરતી એવી ગોઠવણ કરી રાખી હતી. ગાંધીજીને તો આ વાત માયાનો ધા થઈ પડી. વ્યવસ્થાપકોએ કહ્યું કે અનંત્યજીની બાબતમાં આગ્રહ કરીશું તો મહાજન છેડાઈ પડશે અને આજે જ નહિ પણ પછીથી પણ અમે ગામમાં કંઈ કામ કરી શકીશું નહિ. ગાંધીજીએ મહાજન સાથે દલીલ કરી અને તેઓએ થોડીક આનાકાની કર્યા પછી તેમની વાત સ્વીકારી. ગામલોકની જાહેર સભામાં કેટલાક અનંત્યજી આવ્યા અને પછી એકલા અનંત્યજીની સભા પણ જે મંડપમાં જાહેર સભા હતી તેમાં જ રાખવાનું કરાવ્યું. પણ દૂરના રહેઠાણથી તેઓ આવે એટલો વખત ન હોવાથી તેમના વાસમાં જ જઈને ગાંધીજી તેમને મળી આવ્યા.

ગોધરાના અનંત્યજી

કાલોલથી સાંજે ગોધરા જવા નીકળ્યા. બીજે દિવસે ગાંધીજીનો મોનવાર હતો. કાલોલથી નીકળ્યા ત્યારથી જ મોન રાત્રે થઈ ગયું. ગોધરામાં અમે અનંત્યજી સાળા—અથવા વધારે ખર્ચે કહીએ તો ભંજીની સાળામાં ઉતર્યા હતા. કારણ ભંજીનાં છોકરાં એ સાળામાં

કાલોલના
અનંત્યજી

અનંત્યજીને
દીન દરા

આવે તેથી દેડનાં છાકરાં તેમાં નથી આવતાં । બંગીઓને આપણાથી અળગા રાખીને આપણે તેમની કેવી ખાનાખરાખી કરી છે તેનું અમને અહીં ભાન થયું. ગાંધીજીનું તો મૌન હતું એટલે વહીવટમાંથી ત્યાં હું બંગી વિદ્યાર્થીઓ સાથે વાતે વળગ્યા. ખીડી તો લગભગ દરેક છાકરાં પીચે જ, પણ દારૂ જેણે ન ચાખ્યો હોય એવા પણ વીસ છાકરાના વર્ગમાંથી અમને એ જ મળ્યા. માંસ તો બધા જ છાકરાઓને ખાણું પડે, અને તેય હલાલ કરેલું નહિ પણ ખરદાલ. માંસ ખાવાની છાકરાઓના પાંદે તો તેમને તેમનાં માળાપ મારે. બેએક છાકરાઓએ ભૂખ્યા રહેવાનો અખતરો ચલાવેલો, પણ રોજ ભૂખ્યાયે કેમ રહેવાય ? ખીનું ખાવાનું તે પણ એકવાડ. સાંજે આ લોકે માત્રવા નીકળે તે ખાખ માગીને રાતે દસ સારાદસ વાગ્યે ઘર આવે ત્યારે છાકરાઓને વાળુ કરવાનું મળે, અને ઘર રહે તેટલી ઘડી દારૂ પીને પુરો અને કેટલીક સ્ત્રીઓ મહોલ્લામાં આવી હોય તેમની ગાળાગાળી સાંભળવાની. હિન્દુ સમાજના જ એક અગત્યના અંગની આ દશા છે. સમાજશરીરનો આ સંડો આપણે કાઢીયે નહિ ત્યાં સુધી આપણી ઉન્નતિ કેમ થાય ?

સોમવારે સાંજે મૌન છોડ્યા પછી ગાંધીજી ત્યાંનું રાષ્ટ્રીય વિનયમન્દિર જોવા ગયા અને ત્યાંથી બંગીઓનો એક વાસ જોવા ગયા. વાસના મ્હોં આગળ જ ગામમાંથી કચરાની ગાડીઓ એ લોકો ભરી લાવે તેના મોટા ઢગલા પડેલા. પાણીને મઠે એક ફેલો—જેને ફેલાનું નામ પણ ન અપાય, કારણ તે ફેલો ન હતો પણ એક મોટા ખારો જ ખોદેલો હતો—તેમાં હતરી વાડકે વાડકે અથવા પવાલે પવાલે પાણી ભરવાનું અને ખીનું કે તીજે ઉપરની માટીથી પૂરાઇ બંધ એટલે ફરીથી ખોદવો પડે. અમને કહેવામાં આવ્યું કે આ વાસમાં તો આટલો પણ ફેલો છે, પણ ખીન વાસવાળા બંગીઓને તો નદીએથી પાણી લાવવું પડે અથવા કોઇને પૈસા આપીને ઘડો બે ઘડા પાણી લેવું પડે ! ગ્રામધરાની નદીમાં વળી પાણી ન મળે એટલે વીરડા ખોદીને તેમાંથી પાણી કાઢે. જ સમાજની તેઓ અનન્ય સેવા કરે છે તે સમાજ તેમને પોતાનું પાણી પણ ન વાપરવા દે પછી ચાકખાતે તેઓ શી રીતે રહી શકે ? આ બધું જોઇને ગાંધીજીનું હૃદય ચચળી રહ્યું હતું, એટલે ગ્રામધરાના બાપણમાં અનન્ય સંબંધે જ તેઓ વધારે ખોદ્યા. તેમણે બાપણ સર કરતાં જ જણાવ્યું :

અશાસ્ત્ર શાસ્ત્ર

અશાસ્ત્ર શાસ્ત્ર

“ આપણું આ સલ્તનતના, સામ્રાજ્યના, સરકારના બંગી જેવા થઈ રહ્યા છીએ તેનું મુખ્ય કારણ એ જ છે કે આપણા વૈજ્ઞાનિકો, શૈલો, પોતાને ચુસ્ત સનાતની હિન્દુ કહેવડાવનારાઓ બંગીઓ તરફ પશુની રીતે વર્તે છે, તેમના ઉપર સિતમ મુન્દરે છે. બંગીઓ આપણા સહોદર છે, સગા ભાઈઓ છે. તેમની આપણે સેવા લઇએ છીએ અને પેટપૂરતો પગાર પણ નથી આપતા એટલે તેમને એકવાડમાંથી નિર્વાહ ચલાવવો પડે છે, સડકું માંસ ખાણું પડે છે. સેવાનો વિચાર કરતાં મને લાગે છે કે વકીલ, ડાક્ટર કે કલેક્ટર બંગી કરતાં સમાજની જરાયે વધારે સેવા કરતા નથી. તેમના કરતાં તો બંગીની સેવા ક્યાંયે ચડી નય. બંગી પોતાની સેવા કરવી મુકી દે તો સમાજની શી દશા થાય ? આપણા ઉપર

દુઃખ આવી પડયું છે તે આપણે અન્યને તરફ કરેલા પાપનો બદલો છે. આપણા પાપનું દુઃખ મુસલમાનો પણ આપણી સાથે રહ્યા એટલે તેમને બોજવું પડે છે. બંગીઓને અડવામાં કેટલાક હિન્દુઓ શાસ્ત્રનો બાધ લાવે છે. પણ હું કહું છું કે કોઈ શાસ્ત્ર બંગીઓને અડતું એ પાપ છે એમ કહેવું હોય તો તે અશાસ્ત્ર છે. શાસ્ત્ર એવું હોય જ ન શકે કે જે અક્ષતની બહાર હોય, જે સત્ય ન હોય. બાકી શાસ્ત્રના અર્થ તો અને તેવા થઈ શકે. આપણે શાસ્ત્રને નામે શું નથી કરતા ? શાસ્ત્રને નામે બાવાઓ ભાંગી પાડે છે અને ગાંઠે ફૂટે છે, શાસ્ત્રને નામે દેવીભક્તો માંસમદિરાનું સેવન કરે છે, શાસ્ત્રને નામે અનેક માણસો અભિચાર કરે છે, શાસ્ત્રને નામે મદ્રાસ છલાકામાં કુમળી બાળાઓને વેચાઓ બનાવવામાં આવે છે. આતા કરતાં શાસ્ત્રનો બીજો શો અનર્થ હોઈ શકે ? હું મને પોતાને ચુસ્ત વેશીવ માનું છું, હું વર્ણાશ્રમધર્મને માનનારો છું. પણ હું કહું છું કે બંગીને સ્પર્શ કરવામાં અમરડાનું એ તો વર્ણાશ્રમધર્મની અતિશયતા છે, તેની ઉપર ચરેલો મેલ છે. ”

અપૂર્ણ ।

નરહરિ પરીખ

તા. ૫-૫-૧૯૨૧

પારસીઓની આશા કેમ રાખું છું ?

પારસીઓ જ્યારથી હિન્દુસ્તાનમાં વસ્યા છે ત્યારની જ તેઓએ પોતા હિન્દુઓ સાથે કરેલી શરતો ખાનદાનીપૂર્વક પાળી છે.

પારસીઓની
ખાનદાની

જ્યારે મુંબઈમાં બધા મૂંગા હતા ત્યારે પારસીઓએ મુંબઈનું મ્હોં ખોલ્યું. .

પારસીઓએ ગુજરાતની સેવા કરી છે તે હમેશાં યાદ રહેશે.

ખખરદાર, મલબારી જેવા પારસીઓએ ગુજરાતી બાપાની પણ સેવા કંઈ ઓછી કરી નથી.

પારસીઓએ કદી ધર્મનો ઝગડો કર્યો જ નથી અને પોતાનો ધર્મ સ્વતન્ત્ર પણે પાળી શક્યા છે તેથી તેમણે પૂર્ણ સન્તોષ માન્યો છે.

પારસી સખાવતને તો કોઇની સખાવત જગતમાં પહોંચતી જ નથી.

પારસીમાં સાઈ જેવાની ને ઝીલવાની શક્તિ ઓછી નથી.

પારસી જેટલી નાની છતાં તેટલી જ પ્રખ્યાતિ પામેલી બીજી એકે કોમ દુનિયામાં નથી. તે ઉપરથી હું અનુમાન કરું છું કે તેમનાં ધર્મશાસ્ત્રો જંગી કોટિનાં છે; તે સરળ છે, અચ્ચુ પણ સમજી શકે તેવાં છે.

પણુ જો પારસી કોમ પોતાની પ્રાચીન મહત્તાની મૂઠી ઉપર નબવા ને ઝૂઝવા ઇચ્છે તો મોટી બૂલ કરે.

પશ્ચિમી
પવનનની
અસર

જેમ બીજાઓ તેમજ પારસી અત્યારે પશ્ચિમના ઝેરી પવનમાં સપડાયા છે. તેમણે પ્રાચીન સાદગીનો ત્યાગ કરવો શરૂ કર્યો છે. તેમનામાં મોજશોખ વધતાં જાય છે. કોમની પાસે પુષ્કળ પૈસા હોવાથી કંઇક બેદરકારી આવી જણાય છે. નાની કોમ જેમ નીતિને પગલે ચાલતાં તુરંત ચડી શકે તેમ જ જો અનીતિનું પગલું ભરે તો તુરંત પડે પણ. ને જો પડે તો તેનો નાશ થતાં ચાર ન જ લાગે.

પારસીઓ
વિશે વિશ્વાસ

મારા પિતાની પાસે એક પારસી ગૃહસ્થ આવતા. તેમનો સંયન્ધ ઘણો નિકટ હતો. હું તે વેળા બાળક હતો. એદલજી શેઠને કેમ બૂલું? બ્યારે મારા પિતાને મળવા આવે ત્યારે સાદાઈની જ વાત કરે. તેમની પોતાની સાદાઈનો પાર ન હતો. તેમને રાજકોટના માજી ઠાકોર સાથે પણ સંયન્ધ હતો, તેમને પણ નકામાં અર્થ સામે કે ડોળ સામે વાત કરતાં એદલજી શેઠ અચકાય નહિ. જેવી તેમની સાદાઈ તેવી જ તેમની હિમ્મત હતી ને તેવી જ તેમની ખાનદાની હતી. ત્યારથી હું સમજતો આવ્યો છું કે પારસી કોમ ધારે તો ધણું કરી શકે, ધણું આપી શકે, મારો વિશ્વાસ છે કે પારસી કોમ આ ઝેરી પવનમાંથી બચી જશે; તેનું સાદસ, તેનો ધર્મ તેને બચાવશે. હિન્દુસ્તાનમાં હિન્દુસ્તાનના વતની તરીકે જેવી સેવા પહેલાં કરી છે તેવી કરશે એમ મારો ભરોસો છે. ઇશ્વર તેમને વિવેક, સદ્બુદ્ધિ ને હિમ્મત બક્ષે. આ ધર્મયુદ્ધમાં પારસીનો ગમે તે ભાગ હો, તેમની ખાનદાની હિન્દુસ્તાનથી બૂલાય તેમ નથી.

એક પારસી બહેનનું ઇનામ

પારસી
બહેનનું
ઇનામ

જાપાનના રાજનગર થોકોહામાંથી એક બહેન મહેરબાઈ બેસાનીઆએ અતિ પ્રેમાળ કાગળ લખ્યો છે. તે કેટલોક વખત મારી સાથે જ પડી રહ્યો. આને સારું તે બહેનની હું મારી માણું છું. એ કાગળ કેટલીક મુદત પછી મેં વાંચ્યો. પછી ઢાપવો કે નહિ એ વિચારમાં ને બીજા વ્યવસાયમાં રહી હું નિશ્ચય ન કરી શક્યો.

ઇનામ કાઢવાથી સારાં રાષ્ટ્રીય ગીત મળી શકે કે નહિ એ વિચારવા જેવું મને લાગ્યું. છતાં છેવટે એ નિર્ણય ઉપર આવ્યો કે અતિ શુદ્ધ ભાવના વાળો એક બહેનનો કાગળ મારે ન ઢાપવો એ યોગ્ય નહિ. તે બહેને વિચારેલું ઇનામ મહેર

ન કરવું એ પણ મને ઠીક ન લાગ્યું. તેથી તે કાગળ નીચે આપું છું. તેમાંના કેટલોક ભાગ મને જ લગતો હતો તે કાઢી નાખ્યો છે. કેટલાક શબ્દો જ સુધાર્યા છે ને અંગ્રેજી રકરાઓનો તરજુમો કર્યો છે. બાકીનો કાગળ જેવો ને તેવો જ આપું છું. દૂર ખેડેલી એક બહેન આટલો રસ આ ધર્મયુદ્ધમાં લે છે એ હર્ષ પામવા યોગ્ય છે.

ધનામની લાલચે તો નહિ પણ એક બહેને આટલે દૂરથી ઇચ્છા કરી છે એ કૃત્તિને માન આપવા ખાતર કોઈને સરસ્વતી દેવી ગ્રેરે ને ગુજરાતના કવિઓ પ્રયત્ન કરશે તો હું આભારી થઈશ. અધાં કાળ્યો છેવટે ૩૦મી જૂન સુધીમાં મળી જવાં જોઈએ. એક જ વિષયને લગતું ભારે કાવ્ય હશે તો અધું ધનામ એક જ કવિને જશે. જો એકે કાવ્ય અમુક શ્રેણીનું નહિ હોય તો ધનામ આપવામાં નહિ આવે. પરીક્ષકનું નામ હવે પછી જાહેર કરીશ.

શ્રીમતી મહેરબાઈનો કાગળ

“આપનું ‘નવજીવન’ સાત સાગર ઓળંગવું મારે માટે પ્રેમ, શીખ, ધમ અને ફરજના સંદેશા ચાલુ લાવે છે, પણ મારે અફસોસ સાથ જોડે પડે છે કે ‘જુનાંજીવન’ ને આપણા હીંદી ભાઈઓ એવી ચુસ્તતાથી ચાહે છે કે ‘નવજીવન’ પર આડી નજર કરવી એથી તેઓને મન ‘જુનાંજીવન’ ને એવડા યત્ન બરાબર છે.

મહેરબાઈ
સેસાબીઆનો
કાગળ

આપના ‘નવજીવન’ માં તમે દિવાળી વિશે વેપારી ભાઈઓને સુચના આપે છે. તે અતરે કેટલી મોડી આવી તેનો ખ્યાલ કરું છું ત્યારે અફસોસ છૂટે છે. અતરે હીંદી પહેડીએ કુલપાન લાઇટ પછવાડે ૫૦૦૦ થી ૬૦૦૦ યનનો ધુમાડો ઠરાયો છે.

અસહકાર હાંસ્થમભક્તનું પગઠું ઓળંગી ગયું છે એ ખુસખબરથી ધણીક ફીકરો ટળી ગઈ છે ન્યારે ધણીક આંખ સાચું તરી આવે છે. અને તેનો હું ગંભીરાઈથી વીચાર કરતી હતી તેટલાં સહકારીઓનો મેનીફેસ્ટો નજરે પડ્યો અને બાઇબલ સાંભરી આવ્યું.

મોઝીસ ન્યારે ઇસરાયેલોને ઇજીપ્તની શુલામગીરીમાંથી ખુદાઈ બસારતે હોડવવા મથે છે ત્યારે શુલામગીરીમાં જમાનોભર દબાયલાં એ બીચારાઓ પણ ઇજીપ્તીઅન લશ્કરને પડે આવવું જોઈને મોઝીસને એમજ કહે છે:

‘અમે આ જંગલમાં મરી ફીટીએ તેના કરતાં તો ઇજીપ્તની સરકારની શુલામી કીચે એ વધારે સારું છે !!!’

શુલામગીરીમાં મળતાં સાંતી અને એસઆરામનો મોહ છોડી કોર્ટો અને સ્કુલો વગરના જંગલી હીંદમાં ભટકવું એઓને કેમ ગમે ? એ પશ્ચીમની મોહીનીને વશ જીવોને મોઝીસના જેવો કીરતારપરનો વિશ્વાસ ક્યાંથીજ હોય ?

મોઝીસે કહેલું:

‘જહોવા (ધર્મર) તમારે ખાતર જૂઝરો. તમે શાંત રહેજો.’

ક્રારતારની સાથે વજર આપણા ગમે એવાં બળવાન બળ અને ઈચ્છા છતાં મહાન કાર્યો કરી થયાં નથી તો પછી સત્યતા અને ઇતિહાસની આ લડતનું પોલીતીક સ્વરૂપને ધર્મનાં સ્વરૂપમાં ફેરવી નાખવાને હરકત શું છે ?

જુદા અને ધર્મના નામ પર મરવાવાવાળી હિંદની પ્રજાને આ પશ્ચિમનો નવો વાણી કઈ ધ્યાનમાં આવવાનો છે ? વળી ભાષણો સાંભળીને ધર ગયા પછી પોલીતીકસની ઇતિહાસ કોટલીકવાર ટકી રહેશે ?

ધર્મ અને દેશ ભક્તીના ગાયનો એઓની જીંદગીમાં આનંદ અને મીઠાસ લાવી શકે એમ ધારી અને નવજીવનમાં પણ તમેજી અનેકવાર મેળાવડાઓમાં થતી ગડબડ લોકપ્રીય ગાયનોથી અટકાવી શકાય એવી સુચના પ્રીધી હતી તે ધ્યાનમાં લઈ આ સાથે ૨૨૫) રૂ. ની મુંડી ખીંટું છું. નીચલી સરતોએ દર રૂ. ૫૫) નાં ત્રણ ઈનામ આપવાનું ‘નવજીવન’માં પ્રગટ કરવાને જો તમે એકમત થસો તો હું ખુસી થઈશ. પણ જો એ રકમ ખીલ’ વધારે ઉપયોગી કામ માટે આપ વાપરી શકો એમ હોય તો મારા જીવને વધારે ખુસાલી થશે.

ગીત ૧૭—જુદાની સ્તુતી. બનતાં સૂઝી દરેક ધર્મનાં જુદાનાં નામે આમેજ કરવાં;

બાઈબલ, અવસ્તા, ગીતા અને કુરાનની સાદ્દતોગી જુદા સદા ઇન્સાફ અને સત્યતાની પક્ષમાં લડનારને સાથ થાય છે તે બતાવવું;

ધર્મને આધારે આ હિંદના કતોકતીના વખતમાં હિંદપૂત્રને અપીલ;

જુદાની લહેરમાં બનનીસાર કરવા તઈઆર થયલી પ્રજાની ભગવાનને સાક્ષતા માટે અપીલ;

એ બાબદો આપવી નેઈએ.

ગીત ૨૭—લોકમાન્યની જીંદગી પરથી મળતો ભાષ, અને હિંદપ્રજા હાલ એ મરહુમ રૂસીનેજ પગલે ચાલવા બનસાદકે કરવા ખી તઈઆર થસે એવો હિંદી પ્રજા તરફથી લોકમાન્યને સંદેશ;

ગીત ૩૭—સહકારીઓની અરજીના સાથ સરખામણી અને અરજીનાને સંબોધીને પ્રીણાએ કહેલા શબ્દોમાં સહકારીઓને અપીલ:

‘તારા હૃદયનું દૌર્બલ્ય

છાડીને હે પરંતપ ! ઇહ.’

મારાં અશુદ્ધ અને કંગાલ મુજરાતી માટે તમારે દયાહું જીવર કહ્યા નહી મગર મોટાં મનથીજ ભેરી એવી આસા છે. હિંદી બની અંગ્રેજ લખવા કરતાં જેવું તેવું પણ મુજરાતીજ લખેલું આપને પ્રીય થઈ પડસે એવી આસાથી લખું છે.

અને છેલ્લે હબરો માઇલ દૂરથી પણ મારા હબરો નમસ્કાર. અંજાહો અકબર ! બંદેમાતરમ ! હિન્દુ ખુસલમાન પારસીશી જય ! તમારી સત્યતા અને ધનસાફની લડતનો જય ! ખુદા હાફેઝ !

મહેરબાઈ ક. લેસાનીબા

નવસારીના પારસીઓ આગળ

મહેનો અને બાઇઓ,

નવસારીમાં આ મારી પહેલી મુલાકાત નથી. સને ૧૯૧૫ની સાલમાં હું ધૂમટો હતો ત્યારે એક દિવસ અહીં આવી ગયેલો. પરંતુ તે સમય જુદો હતો અને આજનો સમય જુદો છે. બંનેમાં બહુ મોટો ભેદ છે. આજે તો નવો યુગ વર્તી રહ્યો છે. એ યુગની પ્રવૃત્તિનું કેવું પરિણામ આવશે તથા જન્મતની અંદર આપણી કેવી કસોટી થશે તે તો ઇશ્વર જાણે. આપણે ધારીએ ગમે તે, પણ તે પાર પાડવું કે નહિ એ ઇશ્વરના હાથની બાજ છે. તેથી જ કહેવાય છે કે માણસ ધારે ગમે તેટલું પણ કરનારો તો ઇશ્વર છે.

કરનારો
ઇશ્વર છે

ધર્મરાજ્ય કે અધર્મરાજ્ય

મારા જેવો માણસ પ્રજામાં દેખાતા જુરસાથી, પ્રજાની પ્રતિજ્ઞાઓથી ભોળવાઈ જઈ વિશ્વાસ રાખે કે એક વર્ષની અંદર ધર્મરાજ્ય સ્થાપશે, સ્વરાજ્ય સ્થાપશે; પણ કોને ખબર છે કે આપણે જે સ્થાપીશું તે ધર્મરાજ્ય હશે કે અધર્મરાજ્ય હશે? આપણું સ્વરાજ્ય તે રાક્ષસી રાજ્ય હશે કે રામરાજ્ય હશે તે અત્યારે કોને ખબર છે? પરંતુ મારો આત્મા તો સાક્ષી પૂરે છે કે આપણી ગતિ ધર્મ તરફ છે. હિસાબ કાઢતાં એવો જવાબ આવે છે કે છેલ્લા પાંચ અથવા છ મહિનામાં જે વેગથી આપણે કામ કર્યું છે તે જ વેગથી કામ કરીશું તો બાકીના છ મહિનામાં જરૂર ધર્મરાજ્ય સ્થાપી શકીશું.

ધર્મરાજ્યની
સ્થાપના

મહારાજા ગાયકવાડની હદમાં

મને લાગ છે કે અત્યારે હું બ્રિટિશ હદમાં નથી. હું મહારાજા ગાયકવાડની હદમાં બેઠો રહીને બોલું છું. પણ હું જે દીકાઓ કરવાનો છું તે સામાન્ય છે. મારે કાર્ય બ્રિટિશ અને દેશી બંને રાજ્યને સાફ સરખું છે. બંને જગાએ ધાર્મિક ભાવના દાખલ કરવી, બંને જગાએથી મેલ હોય તે કાઢી નાંખવો એ તો ઈષ્ટ જ છે.

મેલ કાઢવાનું
કામ

પરંતુ બ્રિટિશ હદમાં મારે જે કેટલીક દીકાઓ કરવી પડે છે, કેટલાંક કાર્યો કરવાની સલાહ આપવી પડે છે તે હું બોલું છું કે અહીં પ્રસ્તુત ન હોય. એટલે મારે જે સામાન્યપણે કહેવાનું છે તે જ કહીશ.

પારસીઓનું ધામ

પારસીઓનું
અરંધ ધામ

નવસારી આવવાનો મારો હેતુ ખાસ કરીને તો પારસીઓના આ મથકમાં આવીને પારસી બહેનો અને બાઈઓનાં દર્શન કરે અને તેમને બે શબ્દ કહું એ છે. નવસારી પારસીઓનું મોટું મથક છે. મુંબઈ પારસીઓનું મથક છે. પણ મુંબઈ એટલા પારસીઓનું નહિ કહેવાય. મુંબઈ તો અંગ્રેજીમાં જેને 'હૉસ્તોપોલિટન' કહે છે એવું શહેર છે. મુંબઈ જનનાથપુરી જેવું છે, જેકે જનનાથપુરી તો તે પવિત્ર હોય તો જ તેને કહી શકાય; અને હું મુંબઈને પવિત્ર માનવા તૈયાર નથી. પારસીઓનું અરંધ ધામ નવસારી જ છે.

પારસીઓ પ્રત્યે મારું ઝણુ

પારસીઓ
પ્રત્યેનું ઝણુ

મહુર્મ દાદાબાઈ નવરોછીની આ જન્મભૂમિ છે. હું તેમના ઘરમાં જઈ આવ્યાં. મારે માટે તો એ જગ્યાનું સ્થાન છે. પણ તેમના ઉપરાંત મારો સંબંધ પારસી બહેનો અને બાઈઓ સાથે કેટલો નિકટ છે તે મેં મારા પારસી પ્રત્યેના બહેર પત્રમાં થોડું જણાવ્યું છે. તેમાં મેં મારાં બધાં સુન્દર સ્મરણો નથી આપ્યાં. તેને માટે તેમાં જગ્યા ન હતી. તેમનાં સ્મરણો એવાં સુન્દર છે અને તેમની સાથેનો મારો સંબંધ એવો નિકટ છે કે હું તેમના ઝણુ નીચે—કરજ નીચે છું. મેં એ મારું કરજ બરવા એ કાગળ લખ્યો હતો. જે પ્રેમ પારસીઓએ મારા ઉપર હિન્દુસ્તાનમાં, વિલાયતમાં, દક્ષિણ આફ્રિકામાં, ઝાંઝીબારમાં, એડનમાં બતાવેલો છે એ હું વિસરી શકું એમ નથી. મારા પોતા વિષે હું એટલું તો ખાતરીથી કહું છું કે હું નમણો નથી. મારા ઉપર કરેલા ઉપકારની હું કિંમત આંખી શકું છું, અને તેથી જ આ જગ્યા પ્રવૃત્તિ ચાલી રહી છે તેમાં પારસીઓ અલગ રહે તો અથવા તટસ્થ રહે તોપણ મને દુઃખ થાય.

મને પારસીઓને વિષે પ્રેમ છે, તેમની શક્તિને વિષે માન છે, તેમની બુદ્ધિનો મને અનુભવ છે, તેમની કાર્યદક્ષતાનું મને જ્ઞાન છે. તે ઉપરથી હું માનું છું કે આ પ્રવૃત્તિથી તેઓ યુક્ત ન રહી શકે. પારસીઓ આ પ્રવૃત્તિથી અલગ રહે અથવા અસહકારી ન થાય તો મને જરૂર દુઃખ થાય.

પારસીઓનાં સાહસ અને ઉદારતા

પારસીઓની
સખાવતો

પારસીઓમાં વણિકવૃત્તિ છે. આખી દુનિયાના વ્યાપારીઓમાં કોઈથી વ્યાપારની હરિદાશમાં તેઓ ઉતરે એમ નથી. પારસી કોમ બારે સાહસી છે. એંશી હબર અથવા લાખ માણસની તમારી કોમની છીતિ આખા જગતમાં તમારા સાહસથી ફેલાયેલી છે. તમે જ્યાં જ્યાં ગયા ત્યાં ત્યાં તમારી બુદ્ધિ અને શક્તિનો ચમત્કાર તમે દાખવ્યો છે. ઉદારતામાં પારસી કોમનો કોઈ યુક્તબલો કરી શકે એમ નથી. પારસી કોમે જેટલું ધન જતવના બલ ખાતર આપ્યું છે તેટલું બીજા કોઈએ નથી આપ્યું. એનું દેવો આખા જગતમાં કોમના સખાવતના આંકડા કાઢી બતાવી આપ્યું છે કે વસ્તીના પ્રમાણમાં પારસીઓની સખાવત

રાહુથી વધે એમ છે. હિન્દુ કામે બહુ આપ્યું છે, પણ હિન્દુ કામ તો મહાસાગર છે અને તેમની સખાવત એ મહાસાગરમાં બિન્દુ સમાન ગણાય. મુસલમાનોએ પણ સખાવતો કરેલી છે, ખ્રિસ્તીઓની સખાવતો પણ પ્રસિદ્ધ છે; છતાં કંઈ પણ સરખામણી વહુદીઓની સખાવત સાથે જ થઈ શકે એમ છે, અને તેમાં પારસીઓ ચડે છે. વળી પારસીઓની સખાવતો સહુને માટે છે. એવી કામ એ ચોતાની સક્તિને સદુપયોગ કરે તો દુનિયાનું બહું જ કરી શકે.

હિન્દ સાથેનું સખપણ

પણ હિન્દુસ્તાન સાથે તો તેમનો ખાસ સંબંધ છે. હિન્દુસ્તાને પારસીઓને ઘટાઘટીને વખતે સંધ્યા છે. તેના હિન્દે કંઈ ખોયું નથી. તેમને સ્થાન આપીને હિન્દુ કામે અને હિન્દુસ્તાને લાભ જ ઠાઠાવ્યો છે. પારસીઓએ પણ લાભ ઠાઠાવ્યો છે. હિન્દુસ્તાનમાં હિન્દી કહેવડાવીને તેઓ અભિમાન લઇ શકે છે. પારસીઓએ અહીં આવીને લીધું છે અને દીધું છે. મેં તેમની તરફથી મોટી આરાજો રાખી છે. તેઓ આ નવા યુગની પ્રવૃત્તિમાં તેમની ઉદારતાથી થોડો ફાળો નહિ આપે એવી મારી ખાતરી છે. હું તેમની પાસેથી માત્ર પૈસાની અથવા બુદ્ધિની મદદનો ફાળો નથી માગતો. તે ફાળો તો તેઓ આપશે જ; પણ હું તો તેમની ખરા દિલની લાગણીનો ફાળો માગું છું, ધાર્મિક લાગણીનો ફાળો માગું છું. તમે જ પચગમ્બરને માનો છો તેના ફરમાનને યાદ કરો. મેં તમારાં ધર્મપુસ્તકો ગુજરાતીમાં તથા અંગ્રેજીમાં મળી શકે એટલાં વાંચ્યાં છે. હું વેદ કે ઉપનિષદ વાંચતો હોઉં અથવા ગીતાજી વાંચતો હોઉં એમ મને લાગેલું છે. કેટલાક પારસી લોકોએ ઝરથોસ્તનાં કથનોની ઉપનિષદ સાથે સરખામણી કરેલી છે. ઝરથોસ્તનાં ફરમાનોમાં અને બીજા ધર્મનાં ફરમાનોમાં ઘણું સરખાપણું છે. તેથી મારી ખાતરી છે કે પારસીઓ ધાર્મિક ફાળો દેશે.

પારસીઓની લાગણીનો ફાળો

બુદ્ધિવાદથી જગત નહિ ચાલે

જગત કંઈ બુદ્ધિથી ચાલતું નથી, હૃદયથી ચાલે છે. આ જગતમાં બુદ્ધિ રાજ્ય નહિ કરે પણ આત્મા રાજ્ય કરશે. આત્મા રાજ્ય કરશે એટલે સદાચાર રાજ્ય કરશે. અત્યારે સદાચાર નથી એમ હું નથી કહેવા માગતો, પણ અહીં હું સદાચાર ખાસ અર્થમાં વાપરું છું. સદાચાર એટલે ધર્માચાર.

આત્માનું રાજ્ય

પૂર્વ અને પશ્ચિમનો મુકાબલો

જરાન પૂર્વનો મુલક છે. અત્યારે પૂર્વ અને પશ્ચિમ વચ્ચે મુકાબલો ચાલી રહ્યો છે. પશ્ચિમમાંથી આપણા ઉપર બારે વંટાળીઆનો ધસારો આવ્યો છે. આપણે કાં તો તેમાં ધસડાઈએ કાં તો ફૂટતાથી સામે થઈ આપણે તેને પાછો વાળીએ. એ વંટાળીઆનું નામ છે જડવાદ, અથવા પૈસાને પરમેશ્વર માનવાનો વાદ. આપણે એની સામે નહિ કંઈએ અને નકલ કરવામાં ફસાઈશું તો જડવાદી બનીશું. પૈસાને પરમેશ્વર માનીશું તો નારા પામીશું.

પશ્ચિમનો વંટાળીઓ

પારસીઓને ચેતવણી

પારસી અને
ગુજરાતી

તમારી આટલી સ્તુતિ કર્યા પછી મને લાગે છે કે તમને ચેતવણીના બે બોલ કહેવાની મારી ફરજ છે. તમારી કોમ અંગ્રેજ બહુતરથી છેતરાઈને કદાચ પશ્ચિમના વાયુમાં ઘસ-રાઈ બચે તે તે અસંભવિત નથી. પારસીઓની માફરી જળાન ગુજરાતી છે. તેમની વસ્તી મુખ્યત્વે ગુજરાતમાં છે એટલે તેઓ ગુજરાતી જ છે. છતાં એક પારસી બહેને મને ઘોડા દિવસ ઉપર લખ્યું છે કે અમારા પારસી ભાઈઓ પોતાને અંગ્રેજ નથી આવડતું એમ કહેવામાં મોટાઈ માને છે. ગુજરાતી હું બૂલી ગયો છું એમ કહેવામાં મોટાઈ માને છે. એટલું જ નહિ પણ અંગ્રેજ ટોપા વગેરે માટે તેઓ ખાસ ચાકસાઈ રાખવામાં ધણી કળ ગુમાવે છે. કેટલીક પારસી બહેનો મને આ કામમાં બહુ મદદ કરે છે. તેમને હું ગુજરાતીમાં લખવાનું કહું છું ત્યારે તેઓ મારાથી શરમાય છે અને કહે છે કે અમે ગુજરાતીમાં નથી લખી શકી. આ કોમની દીન દશા સૂચવે છે.

અંગ્રેજ ભાષા

અંગ્રેજનું
સ્થાન

અંગ્રેજ ભાષા આજકાલનો વાયુ છે. મારો તેના પ્રત્યે તિરસ્કાર નથી. પણ એ ભાષા શીખવી એ જુદી વસ્તુ છે અને તેને માફરી જળાન બનાવવી એ જુદી વસ્તુ છે. રાજકારણી ભાષા અથવા વ્યાપારની ભાષા ઉપરાંત અંગ્રેજનું જીવનું સ્થાન નથી. પણ પારસીઓ જો તેને પોતાની માફરી જળાન કરે તો તેમનું અને હિન્દુસ્તાનનું દુર્ભાગ્ય છે. જો તમે તેને વળગશો તો પશ્ચિમના ગુલામ થઈને જ રહેશો, તમારા પ્રાચીન પવનખંડનું ચમત્કારી શિક્ષણ ભૂલશો.

યુરોપ જસસને બૂલ્યું છે

યુરોપની
મોહિનીમાં
ન ફસારો

યુરોપની પ્રવંચો ખ્રિસ્તી કહેવાય છે, પણ ખ્રિસ્તનું ફરમાન તેઓ બૂલ્યા છે. ભલે તેઓ બાઈબલ વાંચે, ભલે હિંદુનો અભ્યાસ કરે, પણ તેનાં ફરમાનો પ્રમાણે તેઓ આચરણ કરતા નથી. પશ્ચિમનો વાયુ જસસનાં ફરમાનોનો વિરોધી છે. તેઓ જસસને પણ બૂલ્યા છે.

પારસીઓને સન્દેશો

પારસી ભાઈઓને આ મારો સન્દેશો છે. અહીં ઘણા પારસીઓ ન આવ્યા હોય તો જ આવ્યા છે તેમને મારી વિનંતિ છે કે આવતી કાલે મારો આ સન્દેશો તેઓ ઘેરઘેર પહોંચાડે : તમે ખાખા જેટલા છો તેથી તમારે કોઈ પામવાનું કારણ નથી. સંખ્યા મહત્વની વસ્તુ નથી. ગુણ સંખ્યામાં નથી, પણ માણસાઈમાં છે, બહાદુરીમાં છે, હિંમતમાં છે. પચાસ હજાર ખોટા સીકા હશે તો તેની કાંઈ હિંમત નથી. પણ એક ખરા સીકાની હિંમત મને તેટલા ખોટા સીકાથી વધારે છે. માટે જો પારસીઓ ખરા સીકા હોય તો તેઓ દુનિયાને પોતાનો હિસાબ આપી શકે છે. તેમની પાસેથી હું આશા રાખું છું કે તેઓ ખરા સીકા નીવડશે.

તમે પશ્ચિમના પવનમાં ઘસડાશો, મોજશોખના લીખારી બનશો, એશઆરામમાં મરાશુલ થશો, પૈસાના પૂભરી બનશો તો ખુદાઇને બૂલશો; અને જો જરથોસ્તના ઉપદેશને બૂલશો તો જે વસ્તુ માટે તમે પંકાયા છે તે ખોશો, મણિને ખોઈને કાંદરા લઇ બેસશો."

પારસીઓમાં ઘણા અબજપતિઓ થઇ ગયાં છે. તેઓ આટલાટું કમાયા છતાં સાદાઈને તેમણે નહોતી છોડી, તેમણે તેમનાં હૃદય સાદે રાખ્યાં હતાં, તેઓ ખુદાને નહોતા બૂલ્યા. પરંતુ આધુનિક જમાનાનાં પારસી બહેનો અને બાઇઓને વિધે મને કાંઈક શંકા થાય છે. મને ભય રહે છે કે રખે તેઓ યૂરોપની મોહિનીમાં લુપ્થ થઈ પ્રાચીન વારસો ખોઈ બેસે.

શરાબખાનાં તોડો

મેં તમને બહુ કહ્યું. અત્યારે તમે આખા અસહકારમાં દાખલ ન થાઓ તો કંઈ નહિ, પણ એક વસ્તુમાં હું તમારી ખાસ મદદ માગું છું. શરાબખાનામાંથી પૈસા કમાવાનો વિચાર તમે છોડી દો તો તમારો મોટો ઉપકાર થશે. એકલા પારસીઓ જ શરાબખાનાં ચલાવે છે એમ નથી. હિન્દુ પણ ચલાવે છે, અનાવલા બ્રાહ્મણો પણ ચલાવે છે, મુસલમાનો પણ તેમાં પડેલા છે. પંજાબમાં બહાદુર શુક ગોવિન્દસિંહના અનુયાયી શીખ લોકોના હાથમાં પણ દારૂનાં કારખાના છે. તે સહુને હું વીનવી રહ્યા છું. પણ પારસી કોમ નાની હોઈ તેમને માટે આ કામ કરવું સહેલું છે. હિન્દુસ્તાનમાં દરેક ઉકાળે પારસી બાઇઓના હાથમાં શરાબખાનાં છે. સ્વરાજ્ય પહેલું કામ એ છે કે દેશમાં શરાબખાનાં ન હોય, દારૂ ગળવાનાં મોટાં કારખાનાં ન હોય. કોઈ કોઈ જગ્યાએ દવાને માટે દારૂનાં નાનાં કારખાનાં ભલે હોય. પણ તે અરીણ કે સોમલની જેમ રહે. સોમલની દુકાનો ઉકેકાળે નથી હોતી. તે મેળવવું અઘરું છે છતાં કેમિસ્ટની દુકાને તે મળી શકે છે. તેમ દારૂ પણ મળવો અઘરો હોવો જોઈએ.

શરાબખાનાં તોડો

પારસી બહેનો અને સ્વદેશી

હું સ્વદેશીની જગી અળવળમાં પારસીઓની મદદ માગું છું. તમે જાણીને રાજ થશો કે એક પારસી બહેને શુદ્ધ સ્વદેશી ચાળીસ સાડીઓના ઑર્ડર આપ્યા છે. મદ્રાસમાં હાથના કાંતેલા સૂતરની ઝીળી સાડીઓ વણાઇ શકે છે. પારસી બહેનોને થોડો શોખ પણ જોઈએ તો તેમને પોસાય એવી સાડીઓ બેઝવાડમાં બની શકે છે.

પારસીઓ અને સ્વદેશી

કેટલીક પારસી બહેનોએ સ્વદેશી ધારણ કર્યું છે. પરંતુ હું તો લોભી રહ્યો, કંબુસ રહ્યો. એટલે એ નાની આખી કોમમાં ઉજ્જવળતા જોવામાં ન આવે ત્યાં સુધી મને આનંદ ન થાય. તમે દેશમી વસ્ત્રમાં રોબા માનો છો, પણ તમે પોતાને અને હિન્દુસ્તાનને ખંડખર તો ખાદી પહેરીને જ શોભાવી રાકશો. ઘણા હિન્દુઓ હજી ખાદી નથી પહેરતા, મુસલમાનો નથી પહેરતા. પણ ખીજનો દાખલો તમે ન લેજો. ખીજ ખૂરા થાય તેથી આપણે ખૂરા થવાની જરૂર નથી. તમારી કોમ કરેડો હિન્દુમુસલમાનને દાખલો આપી

મકે છે. જ્યારે સુરતના એક હાથવણાટના કારખાનામાં હું ગયો ત્યારે મને આનન્દ થયો કે એક પારસી બાઈ સ્વદેશીમાં કાંઈક મદદ આપી રહ્યા છે. પણ હું તેટલાથી રાજ થાઉં એમ નથી. તમે તમારા દરેક ઘરમાં રેડીયાને સ્થાન આપો. તમે પારસી બહેનો ધણું બારીક માંત્રી રહે એમ ઈ. તમે તમારી કર્તીઓ માટે બારીક ધન કાતો છો. એ તમારી શક્તિ હિન્દુસ્તાનને વર્ધમાન કરશે.

ગાંધીજી ગુજરાતમાં

[પ. ૧૦૩૩થી ચાલુ]

ઝીણા ઝીણા અધિવેક

ઝીણા ઝી
અધિવેક

ગાંધીજી રાત્રે પાંચમી મેલમાં નીકળી મંગળવારે સવારે સુરત પહોંચ્યા. ખેડા અને પાંચમદાલ જીલ્લાને મુકામલે સુરતની વ્યવસ્થા બહુ બારે ગણાય. સ્વયંસેવકોની તાલીમ બારી હતી. શાળાગરમાં જોકે શુદ્ધ સ્વદેશીના શાળાગર તો ન જ હતા છતાં ગાંધીજી નહોતી રેખાતી. અહીં મને કાલોલના શાળાગરની એક મૂર્ખાઈ યાદ આવે છે. કાલોલમાં લોકોના બુદ્ધી બુદ્ધી વસ્તુઓનાં તોરણ બાંધેલાં. તેમાં એક જગે સીંગરની સીંગારેટની ટબ્બીઓનું જ તોરણ કરેલું ! અને મૂર્ખાઈની હદ તો ત્યાં વળી કે કાલોલના કોઈ કવિએ દુર્વ્યસનોની અટકાયત રાખ્યે કંઈ કાવ્યસંગ્રહ છપાવેલો તેની નહેરખખર બરાબર આ તોરણ નીચે ! જેને માન આપવા સારૂ આપણે આટલા ઉત્કર્ષે ઉછળીએ છીએ તેને શું ગમશે શું નહિ તેનો પણ વિચાર કરવા આપણે શકાતા નથી ! સુરતની પણ આટલી સુંદર વ્યવસ્થા હોવા છતાં તેમાં એક શરતચૂક તો અમારૂં ધ્યાન ખેંચી જ રહી હતી. સ્થળે સ્થળે ગાંધીજીને માન આપવાની ગોઠવણો હતી, તેમાં કેટલીક જગાએ વિલાયતી વાનું પણ રાખેલાં હતાં. અને તેમાંનાં ધણાંખરાં 'ગ્રાંડ સેવ ધ કિંગ' જ વગાડી રહ્યાં હતાં ! છેક ઝીણી ઝીણી બાબતોમાં પણ કેટલું પરદેશી તત્ત્વ આપણામાં ધુસી ગયું છે તેનો આ પુરાવો છે અને તે કાઢવા સારૂ આપણે કેટલા નજાતા રહેવાની જરૂર છે તેનો એ પ્રમાણ આપે છે.

સુરત મ્યુનિસિપાલિટીનું માનપત્ર

મારો
પ્રકાર્ય
સામાં છે ?

સુરતમાં ઉતર્યા કે તરત મ્યુનિસિપાલિટી તરફના માનપત્રના મેળાવડામાં મ્યુનિસિપલ હોલમાં જવાનું હતું. ગાંધીજીને આપવાનું માનપત્ર સુંદર ત્રાંબાના પતરા ઉપર ફોટોરેલું અને ધાટદાર બેકમાં ગોઠવેલું હતું. પતરાની એક બાજુએ રેડીયાનું ચિત્ર હતું અને બીજી બાજુએ બુદ્ધ ભગવાનનું ચિત્ર હતું. શરૂઆત 'અક્ષરેણ જિને ક્રોધમ્' વાળા પ્રખ્યાત શ્લોકથી કરવામાં આવી હતી. માનપત્રનો જવાબ વાળતાં ગાંધીજીએ જણાવ્યું:

“મારે કહેવું જોઈયે કે જેમ પૌષ્ટિક પદાર્થ દરેક માણસ આઈ કે હજમ નથી કરી શકતો તેમ જ મારે માટે વાપરેલાં પૌષ્ટિક વિશેષણો હું હજમ કરી શકું કે નહિ તેની મને ખબર નથી પડતી. કોઈક દિવસ તેને માટે લાયક થાઉં ખરો. મારો એ દિશામાં પ્રયત્ન છે. હું પ્રયત્ન કરી રહ્યો છું કે કોંઈને આકોષથી છડું, અસત્યને સત્યથી છડું અને એમ કરતો કરતો મરી જઈ. પણ અત્યારે તો તમે વાપર્યાં છે તે વિશેષણોનો મારે માટે ઉપયોગ ન થઈ શકે. આ વિશેષણો સાંભળીને હું ખેદરકાર બનું કે ઉદ્ધત થાઉં અને એમ માની લઉં કે પ્રભુએ મને એવો કહ્યો એટલે હું લાયક થઈ ગયો તો તે જ દિવસથી મારો અધઃપાત શરૂ થાય. મારો પુરુષાર્થ મારી નબળાઈમાં છે, મર્યાદાનું ઉદ્ધેધન ન કરવામાં છે. આટલી જનશ્રુતિ રાખીને હું મારું કાર્ય કરું તો જ મારે સાર અને હિન્દુસ્તાનને સાર હુશળ છે.

હળવો અસહકાર

“તમે મને માનપત્ર આપો છો એ દેશની ચમત્કારી જનશ્રુતિ સૂચવે છે. એનો અર્થ એ જ છે કે મ્યુનિસિપાલિટી પોતાનો હોદ્દો સમજી છે. મ્યુનિસિપાલિટીઓ મારદંત દેશનું ઘણું કાર્ય કરવાની મેં આશા રાખી છે. છેલ્લી બે મહાસભાના ઠરાવોમાં મ્યુનિસિપાલિટીને અસહકારમાં નથી મેળવી તેનું કારણ એ જ છે. તેમાં સરકારનો ગન્ધ છે, સ્પર્શ છે; પણ અત્યારે આપણી પાસે તો એક વસ્તુ પણ એવી નથી જેમાં સહકારનો સ્પર્શ ન હોય. એક ઘડેનો દાણો ખાવામાં પણ સહકાર છે. અત્યારે આપણે તો એક બાળક પણ ઉચકી શકે એવો અસહકાર કરીયે જીયે. જો આપણે તીવ્ર અસહકાર કરી શકીયે તો એ વસ્તુ તો એવી ચમત્કારી છે કે એક દિવસમાં સ્વરાજ મેળવી શકીયે. પણ મેં તો દેશ જીતી શકું તેટલો જ હળવો અસહકાર દેરા આગળ મુક્યો છે અને તેમાં દરેક મ્યુનિસિપાલિટી ભળી શકે છે. દેશની દરેક મ્યુનિસિપાલિટી આ વસ્તુ સમજી જાય અને પોતાની સક્તિ પ્રમાણે કાર્યની રચના કરી લે તો તે મારદંત સ્વરાજ સ્થેજે મેળવી શકાય એમ છે.

હળવો
અસહકાર

પરમથીયે પરમ પુરુષાર્થ

“મ્યુનિસિપાલિટી શું કરી શકે તે બાબત મારે એટલું જ કહેવાનું છે કે મહાસભાની સલાહ પ્રમાણે ચાલવાનો પ્રયત્ન કરવાનું તમે જે વચન આપ્યું છે તે પાળો. અસ્પૃશ્યતાને દૂર કરવા માટે કમર કરીને તૈયાર થાઓ. રેડીયાને મુકીને આ વાત મેં પહેલી કરી. રેડીયા એ આપણો પરમ પુરુષાર્થ છે, પરંતુ અસ્પૃશ્યતાની ગન્ધ પણ ન રહેવા દેવી એ તો હિન્દુઓને માટે પરમથીયે પરમ પુરુષાર્થ છે. રેડીયાપ્રવૃત્તિમાં કાર્ય કરવાનું છે, ન્યારે આમાં તો ભાવના જ બદલવાની છે.

પરમથીયે
પરમ
પુરુષાર્થ

પીક ઉપરનું પાકું

“કાલે રાત્રે ગોધરામાં હું ભંગીવાટામાં ગયો હતો. ત્યાંની સ્થિતિ જોઈ મારું કંઈયે બળવા લાગ્યું. જે વસ્તુ નરી આંખે દેખી શકાય એવી છે તે હિન્દુઓ તેમની બીજી આંખે

અન્યત્રેની
દુર્દશા

પણ કેમ નથી જોઈ શકતા, તેમની પીઠ ઉપર પાકું પડયું છે તેની તેમને કેમ ખબર નથી પડતી એ મને નવાઈ લાગે છે.

“ તમે શહેરનો કચરો કાઢવા, લોકનું આરોગ્ય સંભાળવા, બાળકોને કેળવણી આપવા, રોગ અટકાવવા નીમાયલા છો. આ કામ બંગાળીઓનો તમે ઉદ્ધાર કરશો તો જ તમારાથી બની શકશે. ઇંગ્લેન્ડે બેલજીયમ જેવાં નાનાં રાજ્યોને માટે લડાઈ ઉપારવાનું બહાનું બતાવી જેમ પોતાનો સ્વાર્થ સાધ્યો તેમ આપણે પણ આપણાં ખીસાં ભરવાનો વિચાર રાખીશું તો આપણા સ્વરાજનો કાંઈ અર્થ નથી.

“ આ સરકારને હું રાક્ષસી શું કામ કહું છું ? તેણે નબળાના રક્ષણ માટે તલવાર નહોતી ખેંચી, પણ તેના ભક્ષણ માટે ખેંચી હતી. આપણા સ્વરાજ્યમાં અથવા ધર્મરાજ્યમાં તો નબળાની સેવા કરવાની જ ભાવના રહેશે. આપણે શીતળતામંચ શુદ્ધ સ્વરાજ્ય મેળવવા તપશ્ચર્યા કરીએ ત્યારે જ ખરા સ્વરાજ્યવાદી કહેવાઈએ.

બંગાળીવાડા આપણે રહેવા લાયક કરે.

“ એટલે બંગાળીઓ ઉદ્ધાર એ તમારું પ્રથમ કર્તવ્ય છે. તેમનો વાસ સ્વચ્છ હોવા જોઈએ, તેમનાં ઘર સાફ હોવાં જોઈએ, તેમને માટે પાણીની સગવડ હોવી જોઈએ. હું હવે મને બંગાળી તરીકે ઓળખાવું છું. હું તો બંગાળીવાડામાં રહેવામાં મોજ માણુનારો રહ્યો. એ મારો ખરો વિલાસ છે. તેમનાં બાળકોને રમાડવામાં મારો આનન્દ છે. એટલે મારા જેવા માણસ બંગાળીવાડામાં રહી શકે, સ્વાસ્થ્યના નિયમો જાળવી શકે એવી તેની સ્થિતિ ન થાય ત્યાં સુધી મ્યુનિસિપાલિટીએ પોતાની ફરજ બજાવી ન ગણાય. ”

સુવર્ણમય યોજના

રેંડીયા દ્વારા
કેળવણી

ત્યારપછી રેંડીયા અને રાષ્ટ્રીય શાળા વિષે બોલતાં તેમણે જણાવ્યું હતું કે “રાષ્ટ્રીય શાળા એટલે રેંડીયાશાળા એમ જ આપણે અત્યારે સમજવું જોઈએ. કારણ કેળવણી તો એવી હોવી જોઈએ કે જેથી આપણને પોષણ મળે, આપણે સ્વતંત્ર થઈએ, તેજસ્વી બનીએ. કેળવણીના સંબંધમાં મારી ભૂલ હવે હું સુધારું છું. જેવી સરકાર કેળવણી આપે છે તેવી જ આપણે આપવા પ્રયત્ન કરીશું તો આપણે પછડાઈ પડીશું. આપણે તો જો આપણી પ્રજામાં રાષ્ટ્રીય રહેવા ઇચ્છતા હોઈએ તો રેંડીયા એ જ એક રામબાણુ છે. રેંડીયા એ કેળવણીને માટે સુવર્ણમય યોજના છે. શાળામાં તમે રેંડીયા દાખલ કર્યો એટલે શાળા સાથે તમારે મિલ્કા નહિ માગવી પડે. ”

ત્યારપછી મ્યુનિસિપાલિટીના કામદારો, નોકરો તથા શિક્ષકોને પગાર સાચું ન ભેટતાં પ્રામાણિકપણે પોતાનાં કાર્યો કરી તે રીતે સ્વરાજ ફાળામાં મદદ કરવાનો બોધ આપ્યો.

શ્રીઓનો ઉત્સાહ

સુરતમાં બપોરે પ્રાન્તિક સમિતિની સભા હતી અને ત્યારપછી શ્રીઓની સભા હતી. શ્રીઓની સભામાં બંગાળીઓ અને વીંટીઓનો વરસાદ વરસ્યો. એક બાઇએ આવીને કહ્યું કે મારા બે છોકરા છે તેમને આજથી હું દેશસેવામાં અર્પણ કરીશ. સુરતમાં શ્રીમતી સરોજિની નાયડુ અમારી સાથે જોડાયાં હતાં.

સુરતી
શ્રીઓનો
ઉત્સાહ

શ્રીઓની સભા પછી અમે ગ્રાંડપાડ અને રાંદેર જઈ આવ્યા. ગ્રાંડપાડની સભા લગભગ ચાર વાગ્યે થઈ હતી. લોકોને તડકામાં જ બેસવાનું હતું અને ગામપરગામથી ઘણા લોક આવ્યા હતા છતાં શાન્તિ અદ્ભુત જળવાઈ હતી અને સ્વરાજ ફાળામાં ઉધરાણું પણ ઠીક થયું હતું. રાંદેરના લખા અનુભવ વિષે ગાંધીજી લખી ચુક્યા છે.

વાવટા પર માનપત્ર

રાતે સુરતમાં તિલક મેદાનમાં જાહેરસભા હતી. લગભગ ૨૦ થી ૨૫ હજાર માણસ હશે. પણ વ્યવસ્થા એટલી સુંદર હતી કે બધા સારી રીતે સાંભળી શકે. વચમાં વ્યાખ્યાન માટે માંચડા ઉભો કરવામાં આવ્યો હતો અને ચોતરફ જવા આવવાના રસ્તા રાખેલા હતા. સ્વયંસેવકો પોતાનાં નાકાં બરાબર સાચવીને ઉભેલા હતા. આ સભામાં સુરતના સ્વયંસેવક સૈન્ય તરફથી ગાંધીજીને એક માનપત્ર એનાયત કરવામાં આવ્યું. માનપત્ર એક વાવટામાં ગોઠવવામાં આવેલું હતું. સ્વયંસેવક સૈન્યના સેનાપતિ માનપત્ર લઈને વાંચવા ઉભા થયા કે રંગબેરંગી સાડીન અને કસબી ભરતકામનો વાવટો જોઈ મારા મનમાં તો તુરત જ થયું કે હાલોલની કોયળીવાળી દશા આ વાવટાની થનારી છે. પરંતુ વાવટો નજીક લઈને જાયો ત્યારે તેમાં અર્થ રહેલો લાગ્યો. સુરતમાં જોઈલી જાતનું સ્વદેશી યા પરદેશી ધાગાનું કપડું બને છે તેના નમૂના સુરોમિત રીતે ગોઠવી તેનો આ વાવટો બનાવેલો હતો અને વચમાં માનપત્ર ખાસા બડા ખાદીના કટકા ઉપર છપાવેલું હતું ! પોતાના બાપણમાં ગાંધીજીએ આ માનપત્રનો યોગ્ય ઉત્તર વાળ્યો અને સેનાપતિના તથા સૈનિકના ધર્મ સમજાવી સ્વયંસેવકોને બોધ દીધો. તિલક સ્વરાજ ફાળાની ભિક્ષામાં પણ સુરતી લાલાઓએ ઠીક ઉદારતા બતાવી ગણાયા. તેમણે સત્યાગ્રહ સમાહમાં ઉધરાણાનું કામ કર્યું હતું છતાં સુરતમાંથી આઠ નવ હજાર રૂપિયા શ્રીઓની સભામાં તથા આ જાહેર સભામાં થઈને થયા હશે.

વાવટા પર
માનપત્ર

વસસાડ—પારડી

૨૦મીની સવારે વસસાડ ગયા. ત્યાંની મ્યુનિસિપાલિટી તરફથી પણ ગાંધીજીને માનપત્ર આપવામાં આવ્યું. બપોરે પારડી ગયા. વસસાડમાં મીલાના શૌકતઅલી અમારી સાથે હતા.

સ્વરાજ્ય અને પારસી કોમનું હિત

વસસાડની જાહેર સભામાં એક પારસી બાઇએ વસસાડની પારસી કોમ તરફથી કહ્યું કે 'આ સ્વરાજની લડતમાં પારસીઓ હિન્દુમુસલમાનની સાથે જ છે. પરંતુ સ્વરાજમાં

નાની કોમો-
નું હિત

પારસી કોમનું હિત સચવાશે કે કેમ એનો વિચાર કરવામાં જ પારસીઓ સ્થેજ વિલંબ કરે છે.' આના જવાબમાં ગાંધીજી બોલ્યા કે

“આ પારસી ભાઈએ મધુર ગુજરાતીમાં જે શબ્દો કહ્યા તે યાદ રાખવા જેવા છે. હિન્દુમુસલમાનની એકતાનો અર્થ એ જ છે કે હિન્દુસ્તાનની એકેએક નાનીમોટી કોમ પોતપોતાના સ્વધર્મનું પાલન કરતી છતી સ્વતંત્રતાપૂર્વક રહી શકે. હિન્દુમુસલમાનની એકતામાં ત્રીસ કરોડ માનવજાતિનું બળ રહેલું છે. પણ યુરોપની મોટી પ્રજાઓ નાની પ્રજાઓને બચાવવાને બદલે તેમને ગળી ગઈ એવો જો અર્થ થતો હોય તો બાવન વર્ષની ઉમરે હું આમ સખડવા ન નીકળું. મારે નથી જોઈતું રાજ્ય કે નથી જોઈતા વૈભવ. મેં તે પેટ ભરીને ખાણી લીધા છે. મારો આત્મા તો મને કહે છે કે હિન્દુસ્તાનમાં નાનામાં નાની કોમ પણ નિર્ભયતાથી રહી શકે એવી મારી પ્રવૃત્તિ છે. પારસી, શીખ, યહુદી, ખ્રિસ્તી, કોઈને રંગની ન શકાય, એક અબળા ઉપર પણ કુદૃષ્ટિ ન થઈ શકે એ સ્વરાજનો અર્થ છે. એ સ્વરાજ કોઈ આપવાનું નથી. એ નથી ઉપરથી પડવાનું કે નથી નીચેથી ભૂંડીયે ઉઠવાનું; આપણે તે સ્થાપવાનું છે. પારસી ભાઈઓને વખત લેવાનો અધિકાર છે. બે કોમ શું કરે છે તે તેઓ ભલે શેરો વખત જુએ; પણ મારા મનમાં તો ખાતરી થઈ છે કે તેઓ નિર્ભય છે. એટલે જ મેં તેમને આ સ્વરાજના યજ્ઞમાં બલિદાન દેવા બોલાવ્યા છે.”

પારસીની સભામાં ગાંધીજીએ હિન્દુમુસલમાને દિલ સાફ કરી એક થવાની જરૂર ઉપર ખાસ ભાર મુક્યો હતો.

હિન્દુઓને
ખાતરી

મૌ. શૌકતઅલીએ તેમના ભાઈ મહમદઅલીનાં વચ્ચેના ટાંકાં જણાવ્યું હતું કે “અંગ્રેજ સરકાર પાસે ત્રણ ચાર માઇલ સુધી ગોળો ફેંકી શકાય એવી તોપો છે. પણ આપણા મહાત્માજીએ તો એવી તોપ શોધી કાઢી છે કે પારસીમાં તમારા ઓરડામાં બેઠાં તે ચલાવે અને તેનો ગોળો સાત હજાર ગાજ દૂર પડેલાં મૅગિસ્ટર અને લેંકેશાયરના મીલ-માલીકોને લાગે.”

હિન્દુમુસલમાનની એકતા વિષે બોલતાં તેમણે જણાવ્યું હતું કે

“દુસ્મનેા હિન્દુમુસલમાનમાં બેઠ પાડવા માગે છે. હિન્દુઓને સમજાવે છે કે ખિલાફત-નું પતી જરી એટલે મુસલમાનો તમને દગો દેશે. પરંતુ હું મારા હિન્દુ ભાઈઓને એટલું જ કહું છું કે જે હિન્દુ બિનશરતે અમારા ધર્મ માટે પોતાનું માથું આપવા તૈયાર થયો છે, જે હિન્દુ અમારી કોમ ઉપર મહોબ્બત વર્ધાવી રહ્યો છે અને જે હિન્દુ અમને માન્યા. ભાઈ ગણે છે, તેને દગો દઈયે એટલા નાપાક અમે નથી જ.”

વલસાડથી બીજાં દિવસે ચીખલી અને બીલીમોરા થઈ અમે નવસારી ઉતર્યાં. સ્ટેશનથી ઉતરીને તરત જલાલપુર જઈ આવ્યા. ત્યાંથી આવી નવસારીમાં સ્ત્રીઓની જલ્દેર સભા કરી, સ્વ. દાદાભાઈના ધરની જત્રા કરી, અને ત્યાંથી સીસોદરા ગયા.

સીસોદરાના શણગાર

સીસોદરા ગામ સુરત જીલ્લામાં સહુથી વધારે ઉત્સાહી ગણાય છે. આ ગામનાં વખાણ અમે અગાઉથી ખૂબ સાંભળ્યાં હતાં અને નજરે જોયું ત્યારે વખાણ અમને ઓછાં જ લાગ્યાં. આ ગામના શણગારમાં ગાંધીજી જેવા કટ્ટા સ્વદેશી પણ ખામી કાઢી શકે તેમ ન હતું. કેવળ વિશુદ્ધ ખાદી અને વનસ્પતિના શણગાર હતા, છતાં સૌન્દર્યમાં ખીલ કોઈ ગામથી કતરે તેવા નહોતા. ખાદીનાં કપડાંને વિધવિધ રીતે બાંધીને તેની જુદા જુદા ઘાટની ઝાલરો બનાવેલી હતી. કેળના થાંભલા તથા નાળિયેરીની મોટી મોટી ટાળોની સુંદર કમાનો બનાવેલી હતી અને તેમાં સ્થળે સ્થળે સૂતરના હાર જુદી જુદી રીતે ગુંથીને ગાંઠવેલા હતા !

સીસોદરાના
શણગાર

૫૦ મણ સૂતરનો પહાડ !

આ ગામમાં તેમજ આસપાસનાં ગામોમાં રેંદીયાપ્રવૃત્તિ પણ ધર્મધાહાર ચાલે છે. અમને એક ઓરડો બતાવવામાં આવ્યો. ત્યાં લગભગ પચાસેક મણ સૂતરનો પહાડ પડેલો હતો ! અહીં વણકરો પણ સારી સંખ્યામાં છે અને તેઓ સુરત જીલ્લામાં હોશિયાર ગણાય છે, એટલે સૂતરની વણવાની વ્યવસ્થા ગામમાં જ થાય છે. પણ આ બધાનંથ બૂલાવે એવો એક બનાવ તો સીસોદરાની બહાર સભામાં બન્યો. અન્યજ સ્ત્રીપુરુષો સભામાં બીજાઓથી જરા છેટે ઉભાં રહેલાં હતાં. માંચડા આગળ સારા સારા માણસોને બેસવાની જગા રાખેલી રાખાલી હતી. શ્રી વલ્લભભાઈની નજર પેલાં અન્યજને ઉપર પડી. તેમણે ગાંધીજીને વાત કરી અને તેમણે તો સહુને બાલાવીને પેલી આગળની જગાઓ પર બેસાડ્યાં ! સભામાંથી કોઈ કોઈને ચાલ્યું ન ગયું, એટલું જ નહિ પણ કોઈ સ્ત્રી કે પુરુષના ચહેરા ઉપર નાખુશીનું ચિહ્ન પણ ન જણાયું. શ્રી. વલ્લભભાઈએ તો આ વાત પાકી કરવા પોતાના ભાણે દરમિયાન જોયો અન્યજને સ્પર્શ કરવા રાજ હોય તેમના હાથ ઉંચા કરાવ્યા. ત્યાં તો ગણ્યા ગણાય નહિ એટલા ઉંચા થયા ! ગાંધીજીનું સીસોદરાનું ભાણ મુખ્યત્વે અન્યજને સ્પર્શ કરવા વિષે જ થયું. તેમણે જણાવ્યું કે

સૂતરનો
પહાડ

ધર્મ સમજને કર્મ કરો

“આજે તમે તમારા સહોદર ભાઈઓને તમારી વચ્ચે સ્થાન આપીને પવિત્ર થયા છો, પરંતુ એ પવિત્રતા હંમેશાને માટે રાખજો. દ્વંષ્ટી ગાયને પાટુ કયાં મારીયે એમ ધારી મારી સેવા લેવા માટે, મને રાજ કરવા માટે આ તમે ન કરશો, પણ ધર્મ સમજને કરજો. હું જે કંઈ સેવા કરું છું તે ધર્મ સમજને જ કરું છું. મારે તમારી પાસેથી એ સેવાનો બદલો નથી લેવો. ધર્મને બદલા સાથે સંબંધ નથી. એને તો ઇશ્વર સાથે સંબંધ છે. મારે પ્રભુનો પગાર નથી લેવો. પગાર અને બદલો મને ઇશ્વર આપશે. હિન્દુ ધર્મ તો શીખવે છે કે માણસ જે કંઈ કરે તે કૃષ્ણાર્પણ કરે તો જ તેની સેવા ફળે. માટે આજે તમે અન્યજને અડવાનું જે પુણ્યકાર્ય કર્યું છે તે મારી સેવાના બદલા તરીકે કર્યું હોય

ધર્મ
સમજને
કર્મ કરો

તો તેમાં તમારે કે મારે ભલું નથી થવાનું, પણ જ્ઞાનપૂર્વક કંઈ હશે તો જ તે શોભશે.” શ્રી. વલ્લભભાઈએ તો આરપાડમાંથી વિદાયતી દાખીઓની હોળી દરેક સભામાં કરાવવાનું શરૂ કરી દીધેલું અને આ સભામાં તો તે હોળી મોટામાં મોટી થઈ. અહીં તિલક સ્વરાજ ફાળો પણ બીજા ગામોના પ્રમાણમાં વધારે થયો હતો. આ બધી પ્રવૃત્તિ એટલા જ ભેરથી કાયમ રાખવાનું કહેતાં શ્રી. વલ્લભભાઈએ જણાવ્યું કે

સ્વરાજ્યની મનૂરી!

સ્વરાજ્યની
મનૂરી

“આપણને મહાત્માજી કે બીજા કોઈ સ્વરાજ અપાવી શકવાના નથી. તેમને તમે પૈસા કરી આપ્યા તે હીક છે, પણ એમ ન માનતા કે ગાંધીજી હીક સ્વરાજ ઉપાડી લાવવા સાટે મનૂર મળ્યા છે, તેમને ચાર પૈસા આપી છૂટ્યા એટલે પરવાયાં! એમ ગાંધીજીને મનૂરી આપીને છૂટી ગયે સ્વરાજ નથી મળવાનું. સ્વરાજ્યની જે શરતો ગાંધીજીએ તમને સમજાવી છે તે જીવંતોડ મહેનત કરીને પાળશો તો જ તમને સ્વરાજ મળશે.”

રાતે અમે નવસારી પાછા આવ્યા. નવસારી તો પારસીઓનું મોટામાં મોટું મથક રહ્યું, એટલે ત્યાંનું બાપણ વિશેષે પારસીઓને ઉદ્દેશીને જ હતું. તે આજે બીજે છપાયું છે.* અહીં તો હિન્દુને ઉદ્દેશીને તેઓએ એ બાપણમાં જે કંઈ હતું તેટલો જ ભાગ ઉતારીશ :

હિન્દુઓની મોક્ષભૂમિ

હિન્દુઓની
મોક્ષભૂમિ

“તમારો તો આ જ એક દેશ છે. આ દેશ છોડીને બીજા કોઈ દેશમાં તમને જગા તમે તમારી કદી શકો એમ નથી. આપણાં શાસ્ત્રોમાં તો કહ્યું છે કે હિન્દુઓ મટિ આ ભારતવર્ષને છોડીને બીજા મોક્ષ મેળવવાનું એક પણ સ્થાન નથી. તમારે સાહે તો સદ્ગુણોને કેળવવાનું અને તમારા સદ્ગુણો દર્શાવવાનું આ જ સ્થાન છે. તમે હિન્દુસ્થાનને ઉત્તમવળ બનાવો, વીર પુરુષોની ભૂમિ બનાવો.

ફળિયે ફળિયે થર્મોપિલી

પ્રાચીન
વીરતા
જગવે

“હિન્દુઓના આ જગતના ઇતિહાસમાંના ફાળા વિષે હું શું કહું? આપણા ઇતિહાસ ગૌરવવાળો છે. પરંતુ આપણે આપણા પ્રાચીન વારસા ઉપર જ ઝૂંઝીશું તો હારીશું. આપણા પૂર્વજો જેવા હતા તેવા આપણે થઈને બતાવવું જોઈએ. આપણા ઋષિમુનિઓએ આપણા ધર્મને બચાવવા સાટે પોતાના અંગઅંગના ટુકડા થવા દીધેલા છે. ઠોડ આપણને કહે છે કે ‘યૂરોપમાં તો એક થર્મોપિલી છે, પરંતુ હિન્દુસ્તાનમાં તો ફળિયે ફળિયે થર્મોપિલી જોવામાં આવે છે.’ હિન્દુસ્તાનમાં કેવા વીર પુરુષો થઈ ગયા એને સાહે હું તમને ઇતિહાસ શું બતાવું? હું તો તમને આટલું જ કહું છું કે હૃદય ઉપર હાથ મુકી તમે તપાસી લો કે એ વીરતા અત્યારે આપણામાં છે?”

નિઃસ્વાર્થ લોભ

નવસારીથી રરમીએ સવારે બારડોલી પહોંચ્યા. અહીં પણ ઉત્સાહ બારે હતો. અમારા ઉતારા આગળ મોટું જોગાન હતું અને ત્યાં લોક એકઠા થઈ ગયેલા તે ગાંધીજીના દર્શન વિના વેરાય જ નહિ. છેવટે કંઠરામાં આવી દર્શન આપી વેરાઈ જવાનું તેમને સમજાવ્યું. પણ આમાંથી સ્ત્રીઓને સમજાવી શકાય તેમ ન હતું. તેમને તો દર્શન સાથે ગાંધીજીને ભેટ પણ ધરવી હતી. ગુજરાત કરતાં ખીજ પ્રાંતોમાં ગાંધીજી પ્રત્યે ભક્તિભાવ વિશેષ છે એવો મને ભાસ થયેલો, પણ સુરત જિલ્લામાં ગાંધીજી પ્રત્યે જે ભાવ જોયો તે ઉપરથી તો મારા મનને એમ જ થયું કે ગુજરાતનો આ એક જિલ્લો તો ભક્તિભાવમાં ખીજ પ્રાંતો કરતાં કોઈ પણ વાતે ઉતરે એમ નથી. ભેટની વાત આવી એટલે ગાંધીજી પણ ના કેમ પાડે? તેમને કાગળપત્ર લખવાનું કેટલુંક કામ કરી લેવું હતું એટલે તેમના ખંડમાં થોડી સ્ત્રીઓ આવે અને તે જય એટલે ખીજ દાખલ થાય એમ શાન્તિથી સહુ આવીને દર્શન કરી જય એવી ગાંઠવણ રાખી. તેમની ગાદી આગળ ભેટ મુકવા માટે એક મોટો થાળ મુકી દીધો. આમ બેએક કલાક ચાલ્યું અને ત્રાંખાનાણું, રૂપાનાણું તથા ઘરેણાંઓથી થાળ છલકાવા માંડ્યો. પણ અનંતે તો પ્રવાસના શ્રમથી બહુ થાકેલા એટલે ગાંધીજી ઉપર નિદ્રાદેવીએ અમલ ચલાવવા માંડ્યો. અમે કહ્યું કે હવે સ્ત્રીઓને આવવાનું બંધ કરીએ, પણ ગાંધીજીને તો પેલી ભેટનો લોભ લાગેલો. તેઓ કહે કે 'એ બહેનો અહીં આવીને ગુપચુપ ચાલી જાય છે તેમાં શી હરકત છે? તેઓ આવશે તોપણ હું તો નિરાંતે ઉંઘી શકીશ. તેઓ અહીં ઘોંઘાટ ન કરે એટલી જરા તેમને સૂચના આપને.'

આ નિઃસ્વાર્થ લોભ સ્વરાજની લોભી પ્રજાને બહારોય થઈ પડ્યો છે. લોકો ગાંધીજીને મૂર્તિમાન સ્વરાજ માનવા લાગ્યા છે અને તેમના દર્શનમાં સ્વરાજની આ મહાન પ્રવૃત્તિનાં દર્શન કરી તેઓ પોતાને કૃતાર્થ થયેલા માને છે.

બારડોલીની જાહેર સભા ત્રણ વાગે ખરા તાપમાં હતી! લોકોને તડકામાં જ બેસવાનું હતું એટલે ગાંધીજીએ પોતાનું ભાષણ ટુંકમાં પતવી નાંખ્યું.

ત્યાંથી રાતે સુરત થઈ ગાંધીજી સિન્ધ જવા ઉપડયા. આમ એક અઠવાડિયાની અંદર ગાંધીજીએ ગુજરાતનાં લગભગ ૧૬ ગામની મુલાકાત લીધી અને તિલક સ્વરાજ ફાળામાં લગભગ પચીસ હજાર ઉપર રૂપિયા એકઠા કર્યા. દાખીના તો જુદા.

અપૂર્ણ]

નરહરિ પરીખ

તા. ૮-૫-૧૯૨૧

માલેગાંવનો ગુન્હો

માલેગાંવનું
પાપ

માલેગાંવના અસહકારીઓએ જે પાપ કર્યાં જણાય છે તેનાથી દરેક અસહકારીને લાન્નિજત થવાનું કારણ છે. માલેગાંવના લોકોએ પોતાનો ધર્મ છોડ્યો, કર્મ છોડ્યું ને દેશને અને લડતને ભારે નુકસાન પહોંચાડ્યું છે. આપણે શાહુકાર—ખાનદાન હોવાનો દાવો ન કરીએ ને ગુન્હા કરીએ એ એક વાત છે, ને ખાનદાન હોવાનો દાવો કરીને ગુન્હા કરીએ તે બીજી વાત છે. કાળામાં કાળું નથી દેખાતું પણ દૂધમાં કાળું તુરત દેખાય; તેમ જ જ્યારે આપણે ચોકખા હોવાનો દાવો કરીને મેલા થઇએ ત્યારે આપણી ઉપર જગત યુકે. ‘આપણે તો ધર્મયુદ્ધમાં મર્યા છીએ,’ ‘આપણે શાન્તિથી જ કામ કરવું છે,’ ‘આપણે જાતે જ મરવું છે, આપણે કોઇને મારવા નથી,’ આવી આવી પ્રતિજ્ઞાઓ કરીને પછી આપણે મારીએ તો આપણે જગતને, પોતાને અને પરમેશ્વરને છેતરીએ. માલેગાંવના લોકોએ આવું જ કર્યું જણાય છે.

સ્વરાજને
ધક્કો

આ અકાર્યથી લડતને જરૂર ધક્કો પહોંચ્યો છે. સ્વરાજ તેથી મોડું તો થશે જ. કોણ જાણે છે કે આપણે મહિનામાસમાં સ્વરાજ લઇને ન બેસીએ ? આપણે શરૂ કર્યું ત્યારે જે વેગ હતો તેના કરતાં અત્યારે આપણો વેગ એટલો બધો વધ્યો છે કે આપણે ક્યારે પોતાનું પાશુ દેવાની શક્તિ મેળવીએ તેનું માપ કોઇથી કઠાય જ નહિ. પણ આપણે ભૂલો કરીએ તેટલું મોડું તો થાય જ, એટલું એક બાળક પણ કહી શકે. હિસાબ કરનારને ભૂલે ત્યાંથી ફરી ગણવું પડે છે. તેમ આપણે પણ કરવું રહ્યું.

આપણી પ્રતિજ્ઞા એવી છે કે અમલદારો આપણને ગમે તેટલા ગુસ્સામાં લાવે તોપણ આપણે તો સામે થવું જ નથી. આપણે માર ખાશું પણ સામે હાથ ઉપાડશું નહિ તેમ નમશું પણ નહિ. એમ છતાં માલેગાંવના અસહકારીઓએ એક સખ-ઇન્સ્પેક્ટર તથા બીજાઓને ઘાતકી રીતે મારી નાંખ્યા જણાય છે.

કેટલાક અસહકારીઓએ કાયદાનો ભંગ કર્યો; તેમને સજા થઇ—તેમણે સજા વહોરી લીધી, તેમ છતાં તેઓને લોકોએ બળાકારે છોડવ્યા. આમ કંઈ ખિલાફતનો અવાવ થાય નહિ, સ્વરાજ મળે નહિ.

શાન્તિની
સખત શરત

અસહકારનું મુખ્ય ને મોટું પદ શાન્તિ—અહિંસા—અમન છે. જેઓ શાન્તિને ભંગ કરે છે તેઓ જ ખરા સહકારી છે. વિનીત પક્ષની મદદના કરતાં અશાન્તિ કરનારાની જ સરકારને વધુ મદદ મળે છે. જે ચાર અમલદારોને ગુમાવીને જે અસહકારને તોડી શકે તો સરકાર તેટલા અમલદારોને રહેજે જતા કરે તેમ છે.

હું ઘણી વેળા લખી ચુક્યો છું કે શાન્તિ વિના સ્વરાજ કે ખિલાફતને શક્યો અસંભવિત છે. વફાલ વફાલાત ન છોડે, વિદ્યાર્થીઓ નિશાળ ન છોડે, ખીજા લોક પોતપોતાને લગતો અસહકાર ન કરે તો ચાલે. પણ કોઈ શાન્તિને ભંગ કરે તે તો ન જ ચાલે. હિન્દુમુસલમાનની મિત્રતા, શાન્તિ અને સ્વદેશી એટલે રેડીયો એ ત્રણ તો અનિવાર્ય શરતો છે, પણ તેમાં શાન્તિ મુખ્ય વસ્તુ છે. રજાખજા માણસ ખાદી ન પહેરનારા રહે છતાં ઘણા પહેરતા થઈ જાય તોપણ ચાલે, થોડા હિન્દુમુસલમાન વટે તે પણ સહન કરી શકાય; પણ શાન્તિને તો એક માણસ પણ ભંગ કરીને ખુનખરાખી કરે તે અસહ્ય છે, તેથી દેશને ભારે નુકસાન થાય જ. શાન્તિની શરત એવી સખત છે.

પણ આખા હિન્દુસ્તાનને સાર કાણ જવાબદાર થઈ શકે ? આ સવાલમાં આપણી નિર્ભલ્યતા છે. જે લોકો લૂંટફાટ કરે તો જેમ સરકારમાં તેને દબાવવાની શક્તિ છે તેમ લોકોને અશાન્તિ કરતા અટકાવવાની શક્તિ મેળવવામાં જ સ્વરાજનો સંભવ રહ્યો છે. આપણામાં લોકો પર શાન્તિ જાળવવા જેટલી અસર ઉપજાવવાની શક્તિ ન હોય તો આપણે સ્વરાજનો ખ્યાલ જ છોડવો જોઈએ. લોકોની ઉપર આપણે અસર પાડી શકીએ છીએ એ શ્રદ્ધા ઉપર જ આપણી લડતનું આખું ચણુતર છે. જે આપણે લોકોને શાન્તિ જાળવવાનું ન શીખવી શકીએ તો આપણે કબૂલ કરવું જ પડે કે આપણે સ્વરાજ મેળવવા લાયક નથી બન્યા. તેથી સર્વ સ્વયંસેવકોએ આ વાત ઉપર પૂરો ભાર મુકવાની જરૂર છે.

શરાખી ભલે શરાખ ન છોડે, ખિતાખી ભલે ખિતાખને વળગી રહે, અમલદાર ભલે હુકતાઈ વાપરે, સિપાહી ભલે આપણને મારે, તેમ છતાં આપણે મૂંગે મ્હોંડે એ બધું સહન કરીએ અને શાન્તિ ન છોડીએ.

ત્યારે આપણે શું કરીએ ? માલેગાંવને સાર આપણે શું પ્રાયશ્ચિત્ત કરીએ ? પ્રથમ તો માલેગાંવના ગુન્હેગારોને શોધી કાઢીને તેઓને સમજાવીએ કે જેઓએ ગુન્હેગારો છે તેઓએ તે કબૂલ કરવો ને ધરાદાપૂર્વક ફાંસીએ ચડવું. આપણે દરેકે

માલેગાંવનું
પ્રાયશ્ચિત્ત

આપણી જગ્યાન ઉપર કામુ મેળવવો ને બીજાની પાસે મેળવાવવો. આપણે ત્રીખાં બાપણો છોડવાં; દરેક પ્રસંગે સલામો કરવાની અને હડતાળો પાળવાની આદત છોડવી; સરકારના દોષોનો જ વિચાર કરવાને બદલે આપણા દોષો જોતાં—આપણી નબળાઈઓ તપાસતાં શીખવું ને તે કાઢવાના ઉપાયો યોજવા. પંડિત અરજુનલાલ શેઠી પકડાયા. લોકોનાં ટાળાં એકઠાં થયાં ને ધાંધલ મચાવી. આને હું નામદાંધનું લક્ષણ ગણું છું. તેઓ જેલમાં જવા માગતા નથી; તેઓ શેઠીજીને જેલમાં જવા દેવા મનજીતા નથી; તેથી ન્યારે ન્યારે કોઈ પકડાય ત્યારે માત્ર ધાંધલ કરી મુકવામાં જ તેઓ મહત્ત્વ સમજતા જણાય છે. જે શેઠીજીના જેલ જવાથી ખરેખર શ્રીય યશું હોય તો લોકો પોતાનું કર્તવ્ય વધારે સમજે, પોતાને કરવાનો અસહકાર પૂરો કરે ને સ્વરાજ મેળવીને બેસી જાય. પોતે દુર્વ્યસનો છોડે, પોતે પરદેશી કાપડ પહેરતા હોય તે ફેંકી દે, રેંટીયો ચલાવતા ન હોય તો ચલાવવાનું શરૂ કરી દે. શેઠીજી પકડાતાં જેઓએ ધાંધલ મચાવી તેમાંના કેટલા શરાબી હતા, કેટલા પરદેશી કપડાં પહેરનારા હતા, કેટલા રેંટીયા ચલાવનારા હતા એ જાણવા જેવું છે. બાપના જીવતાં જે પુત્ર બાપના સહયુજોની નકલ ઓછી કરતો હોય તોપણ બાપ મર્યે તો સંપૂર્ણતાએ તેમ કરે તે સપૂત છે; નહિ કે જે ખૂબ રોકકળ કરી મુકે અથવા ખૂબ ન્યાતવરા કરવામાં મગ્ની જાય. ધાંધલ કરવાથી, શેઠીજીને ધાંધલથી છોડવાથી, સ્વરાજ મળે તેમ નથી. તેથી તો સ્વરાજ મળતાં કંઈક ઢીલ જ થશે. પણ આપણું કર્તવ્ય કરવામાં આપણે વધારે તેજ બનશું તો સ્વરાજ વહેલું મળશે જ અને આપણે શેઠીજીને પણ આપણી વચ્ચે વહેલા પાછા વધાવવાની તાકાત મેળવીશું. એટલે માલેગાંવનું એક પ્રાયશ્ચિત્ત તો એ જ છે કે આપણે પોતે આપણા મન પર, આપણા ગુસ્સા પર વધારે કામુ મેળવી લેવો, આપણે અસન છોડવાં અને રેંટીયો ચલાવતા ને કેવળ ખાદી પહેરતા થઈ જવું.

૧ ગાંધીજી ગુજરાતમાં

[પૃ. ૧૦૪૯થી ચાલુ]

દયાધર્મ

સિન્ધમાંથી પાછા ફર્યા બાદ ગઈ તા. ૪થીએ ગાંધીજીએ કપડવંજ, કઠલાલ તથા નરિયાદની મુલાકાત લીધી. અમદાવાદના સ્ટેશને જ એક નોંધવા જેવો કિસ્સો બન્યો. એક અપંગ બાવો સ્તલામથી અમદાવાદ આવેલો. તેનું શરીર કેવળ ઢાડપિંજર હતું અને તેના હાથપગ અશક્તિથી ભૂંડા થઈ ગયેલા હતા. તે રાત્રે અમદાવાદ આવ્યો હતો અને પોર્ટરોએ ગાડીમાંથી ઉપાડી તેને સ્ટેશનના પ્લેટફોર્મ ઉપર મુકી દીધેલો. આખી રાત ત્યાં જ પડ્યો રહ્યો ! સવારે કેટલાયે મુસાફરો ત્યાં થઈ પસાર થઈ ગયા અને કેટલાય રેલવેના કામદારોએ આ બાવાને જોયો, પણ કોઈનું તેના પર ધ્યાન ન ખેંચાયું. તે બાવાના સદ્બાળ્યે ગાંધીજી પોતાના નિયમ વિરુદ્ધ તે દિવસે ગાડી ઉપડવાના વખત કરતાં દસેક મિનિટ વહેલા સ્ટેશન ઉપર આવ્યા. તેમણે આ બાવાને જોયો અને તેમનું દયાભીનું કંઈક દુઃખી થયું. તેમણે પોતાના પીવાના દૂધમાંથી તેને દૂધ પીવડાવવાનું કહ્યું અને મહીપતરામના અનાયાત્રમમાં મોઢલવાની વ્યવસ્થા કરી. આ કિસ્સો છે તો નાનો, પણ ગાંધીજીના જ શબ્દોમાં કહીએ તો આપણા દેશમાંથી દયાનો લોપ થયો છે તેનો સ્પષ્ટ સૂચક છે.

દયાધર્મનું
દેશાન્ત

કપડવંજ

કપડવંજ અમે સાડાદસ વાગ્યે પહોંચ્યા. કપડવંજના જાહેર હવનના આત્મા ભાઈ હરિભાઈ ગાંધીજીની સાથે પ્રવાસમાં કેટલોક વખત ફરેલા હોઈ પ્રવાસની વિટંબણાઓથી માહિતગાર રહ્યા એટલે ગાંધીજીને ઉતરવાની તથા ત્યાં તેમને શાન્તિ આપવાની તેમણે કળજીપૂર્વક વ્યવસ્થા કરી હતી. પરંતુ અવ્યવસ્થિત સરખસનો ત્રાસ ગાંધીજીને નસીબથી ળી શકે એવી વ્યવસ્થા તો બાળ્યે જ જોવામાં આવે છે.

કપડવંજમાં
ગાંધીજી

કપડવંજ ગુજરાતમાં બહુ ભૂતું શહેર છે. તેનું નામ જ સૂચવે છે તેમ કાપડના વણારતું તે મોટું મથક હતું અને ત્યાં બહુ જીણું સૂતર કંતાતું. તેની પાછડીઓ વહોરા લોક વણતા. ગામમાં ગાંધીજીને આવકાર આપવા માટે જે સ્વદેશી અને વિદેશી વસ્ત્રોના શણગાર કર્યા હતા તેમાં એક દરવાજે સૂતરથી શણગારેલો હતો. અમને કહેવામાં આવ્યું કે આ સૂતર પચાસ વર્ષ પહેલાતું કંતાયેલું એક ધરમાંથી મળી આવેલું હતું ! અમે તે તપાસ્યું. મીલના સૂતરને માટે એણે તે હતું.

આરામ લીધા પછી કપડવંજનો કાર્યક્રમ શરૂ થયો. પ્રથમ મસજિદમાં જવાનું હતું. હમણાં મી. શૌકતઅલી ગાંધીજીની સાથે ફરી શકતા નથી, પરંતુ તેમને બદલે તેમ ॥ સગા અને મુરાદાબાદના અસહકારી ઍરિસ્ટર મી. મોઆઝમઅલી સાથે ફરે છે. મસજિદમાં તેમને મુકીને ગાંધીજી જીઓની સભામાં ગયા.

શ્રીઓ તરફને: સત્કાર

ત્યાં ગાંધીજીની એક આગળ પીળેલા ચાખાના સાથીઆ પૂર્ણ હતા અને સુન્દર દીવીઓમાં ધીના દીવા બળી રહ્યા હતા. કેટલીક બહેનોએ ગાંધીજીનું પૂજન કર્યું અને એક બાળાએ ગાંધીજીને સોનાની રાખડી બાંધી. શ્રીઓમાં ઉત્સાહ ભારે હતો, પણ નવો ઉત્સાહ એટલે અશાન્તિ ધણી હતી. સ્વરાજ અથવા રામરાજની બધી શરતો ગાંધીજીએ તેમને સમજાવી અને પવિત્ર બનવાનો ઉપદેશ કર્યો. રેંડીયા ચલાવવાનું સમજાવતાં કહ્યું:

“તેમ આપણે ઘરમાંથી ચૂલો દાટી નાંખીયે તો આપણા ગૃહસ્થાશ્રમ ઉપર પાણી ફરી પળે અને શ્રીઓ વંદી નય તેજ પ્રમાણે રેંડીયા વિના પણ વંદી નવાય.”

પછી તિલક સ્વરાજ ફંટ માટે માગણી ફરી અને તેનો નવાખ શ્રીઓએ સારા વાળ્યો. બધું મળીને લગભગ પાંચસો રેંડીયા ઉધરાણું થયું, તથા દાગીનામાં બંગલીઓ, તીંડીઓ, અછાંડા વગેરે ઠીક મળ્યાં.

પછી ત્યાંની વજાટશાળા ભેઠ અને ત્યાંની બહાર સભામાં ગયા. હાજર માણસોની સંખ્યા અને તિલક સ્વરાજ ફાળામાં ઉધરાણાની રકમને લોકોની સ્વરાજપિપાસાનું માપ ગણાયે તો કપટવંજના પુરોણી સભા કરતાં શ્રીઓની સભા બહુ ચડી નય. કપટવંજની વહોરા કોમ વેપારમાં ચતુર અને શાહસી છે. તેઓ કેટલાક કારણસર સભામાં પ્રથમથી જ હાજર ન હતા. એટલે તેમની ગેરહાજરી માટે દિલ્હીની ફરશીવીને તેમને સંબોધીને ગાંધીજીએ જણાવ્યું:

વહોરા કોમને ઉપદેશ

વહોરા કોમે પણ સ્વરાજની અને હિન્દુતાનની સેવા કરવાની છે તેમનો ખિલાફતના કામમાં હિસ્સો છે. સ્વરાજના કામમાં ધનિકોની પૂરેપૂરી સેવા લેવા હું ઇચ્છું છું. તેઓ બહારથી ખૂબ ધન કમાઈ લાવે છે. તેમને લાજમ છે કે તેઓ તેમના પૂરા હિસ્સાનું દાન તિલક સ્વરાજ ફાળામાં આપે. ‘દાન’ શબ્દની રૂઢિ પડી ગઈ છે તેથી હું ‘દાન’ શબ્દ વાપરું છું, બાકી એ પ્રથોગ । ખાટો છે. કારણ તિલક સ્વરાજ ફાળામાં આપવું એ તો વેપાર છે, સ્વરાજનો સોદો છે, તિલક મહારાજ પ્રત્યેની ફરજ છે. સોદામાં આપેલું અથવા ફરજ - અદા કરવા એ અપાય તે દાન ન ગણાય.”

ધન્ય આપણને સત્ત કરી રહ્યો છે

અન્યને સંબંધી તેઓ બોલ્યા:

અસંપૂર્ણતાની સભ

“આપણી પ્રભુ ગોરા મહોડાના માણસ આગળ ઈર છે, તેમ બંગાળી આપણાથી ઈર છે. ન્યાં સુધી આપણે તેમને મટિ ગોરા મહોડાના બન્યા બીથે ત્યાં સુધી સ્વરાજને રામરામ સમજવા. આપણે તેમને બંગા માનીને દૂર રાખીયે બીથે તો આખી દુનિયા

આપણને ભંગી માનીને અડવા જેવી નથી. આફ્રિકાથી આવેલા કોઇને પૂછા કે ત્યાં દારૂ પીનારો, વેચ્યાગમન કરનારો, જુઆર ખેલનારો ગોરો તમારાથી અલગાય છે કે નહિ ? રેલવેમાં, ટ્રામમાં, ફૂટપાથ ઉપર ગોરાની સાથે આપણાથી ન ચલાય, જે જગાએ ગોરા વેપાર કરતા હોય ત્યાં આપણાથી વેપાર ન થાય, જ્યાંથી તે રોડી લેતો હોય ત્યાંથી આપણાથી રોડી ન લઇ શકાય. બધે આમ નથી થતું એ હું કબૂલ કરું છું. હું અંગ્રેજોને અન્યાય કરું એવો નથી. મારે તેમની સાથે અદાવત નથી. પણ મેં ઘણી જગ્યાએ લેયેલું છે કે જ્યાં ગોરા રહે, રૂઝે, પાણી પીયે અથવા ખાય ત્યાં આપણને રહેવાની રાજ નથી. પરંતુ ગોરાઓ તો તેમનું જારીર અભડાવાની બીકથી આરોગ્યને બહાને આપણને દૂર રાખે છે. આત્મા અસહારો એવું તેઓ નથી માનતા. પણ આપણે તો અન્યજને અડવાથી આપણો આત્મા અભડારો, આપણને ઇશ્વર સભ કરશે એમ જ માનતા થઈ ગયા છીએ ! ઇશ્વર તો અત્યારે જ આપણને સભ કરી રહ્યો છે. દુબકાળો, સંકટ, કોલેરા, મરકી, રાજ્યના અત્યાચાર એ બધા કરતાં વધારે કલેશ કયા હોય ? માટે હું હિન્દુ સમાજને વીનવીને કહું છું કે હિન્દુપણું અસ્પૃશ્યતાને પોપવામાં નથી પણ તે દોષ ટાળવામાં છે.”

જાહેર સમાનાં પાછળથી વહોરાઓ આવ્યા હતા અને તેમણે બધા એકઠા મળી વિચાર કરી તેમની કોમ તરફથી સ્વરાજ કાળામાં મદદ આપવાનું વચન આપ્યું હતું. પછી ભંગી-વાડામાં થઇ ગાંધીજી કઠલાલ જવા ઉપડી ગયા હતા.

કઠલાલ

કઠલાલમાં ખેડા જીલ્લાની મહેસૂલની લડતના વખતનાં પોતાનાં સુન્દર સ્મરણો વિષે, તેની તરફથી પોતે બહુ મોટી આશા રાખેલી તે વિષે તથા હાલમાં કઠલાલમાં ચાલી રહેલાં પક્ષાપક્ષી અને કંકાસને લીધે પોતાને કેટલું દુઃખ થાય છે તે વિષે કહી ગાંધીજીએ લોકોને સ્વરાજની શરતો સમજાવી હતી. શ્રીઓને ઉદ્દેશીને તેમણે જે ઉદ્દગારો કાઢ્યા હતા તે ટાંકવા જેવા છે :

શ્રીઓ જ
ધર્મરક્ષક

શ્રીઓ જ ધર્મરક્ષક

“ધર્મ” સાચવવો એ નથી બ્રાહ્મણોના હાથમાં કે નથી પુરોહિતાના હાથમાં. એ તો શ્રીઓના જ હાથમાં છે. સમાજનો પાથો ગૃહ છે અને ધર્મ ગૃહમાં કેળવવાનો છે. ગૃહના સુવાસ આખા સમાજમાં ફેલાયો. કોઇ શહેરમાં ગમે તેટલો ધમધોકાર વેપાર ચાલતો હોય, ગમે તેટલી આબાદી જેખાતી હોય, પણ ત્યાં જો ગૃહ સારાં ન હોય તો એ શહેર સારું નથી એમ હું તુરત કહું. શ્રીઓ જ ગૃહની દેવતાઓ છે. એ જો ધર્મ ન પાળે તો પ્રભુનું સત્યાનારાય વળી જાય. ચાંદવકુળનો શ્રીકૃષ્ણ સંહાર કર્યો હતો તેનું કારણ એ જ હતું કે ચાંદવ શ્રીઓ-વ્યભિચારિણી થઈ ગઈ હતી, તેઓ તેમનો ધર્મ ભૂલી હતી. માટે તમને હું પવિત્ર થઇને ધર્મનું પાલન કરવાનું કહું છું અને તમે પવિત્ર થઇને મને અને મો.

શીકતઅલીને એટલે હિન્દુ અને મુસલમાનોને આ સ્વરાજની, ધર્મની હડતમાં ચરા મળે એવો આશીર્વાદ આપો એ માગું છું.”

રાતે હા વાગે નડિયાદ જવા નીકળ્યા. નડિયાદથી રાતની ગાડીમાં નંદરખાર તરફ જવાનું હતું, પણ રસ્તામાં મોટર ખોટકી પડી એટલે મધરાત પછી નડિયાદ પહોંચી ત્યાં જ રહેવું પડ્યું. બીજે દિવસે સવારે નડિયાદમાં સ્ટેશન બહારના ચોગાનમાં જાહેર સભા યથા સભા ભાગ્યે જ દસ મિનિટ ચાલી હશે, કારણ જે ગાડીમાં ગાંધીજીને જવાનું હતું તે સ્ટેશનમાં આવી ઉભી હતી. આ ચોડીક મિનિટમાં ગાંધીજીએ લોકોને રેંટીયામાં જ રાત-દહાડો મચી જવાનો ઉપદેશ કર્યો.

નરહરિ પરીખ

નવજીવન પ્રકાશન મંદિર

અ મ દા વા ઇ

	પૃષ્ઠ	સાઈઝ
હિન્દ સ્વરાજ (પ્રભાચુજીત આવૃત્તિ; ખાદીનું પૂઠું)	૦-૬-૬	૦-૨-૬
આટલું તો જાણીએ-ભાગ ૧ (ભે. શ્રી૦ નરહરિ પરીખ)	૦-૬-૦	૦-૧-૦
હિન્દ કેમ પાયમાલ થયું? ('આટલું તો જાણીએ' નો બીજો ભાગ)	૦-૮-૦	૦-૧-૬
પ્રાણપ્રતિષ્ઠા (અસહકાર વિષે ગાંધીજીનાં વ્યાખ્યાનો)	૦-૬-૦	૦-૧-૦
એક ધર્મચુદ્ધ (અમદાવાદના મીલમજુરોની લડતનો ઇતિહાસ)	૦-૮-૦	૦-૧-૬
અરજીનવાણી (અરજીન ભગતનાં ભજનોનો સંગ્રહ)	૦-૧૨-૦	૦-૨-૦
પૂર્વરંગ—(આર્યાવર્તનો ઇતિહાસ: લે૦ કાલેલકર અને નરહરિ)	૧-૦-૦	૦-૩-૦
રામ અને કૃષ્ણ (કિશોરલાલ મશરવાળા કૃત)	૦-૧૨-૦	૦-૨-૦
સ્વદેશીનો મેરો (વિદેશી કાપડ સામેની ચોક્કાનું સ્વરૂપ)	૦-૪-૬	૦-૧-૦
શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા-મૂઝ (સુંદર સુધડ ચુટકો)	૦-૮-૦	૦-૧-૦
વણુદશાસ્ત્ર (લેખક: શ્રી૦ મગનલાલ ગાંધી: ખાદીનું પૂઠું)	૦-૧૦-૦	૦-૨-૦
ગાંધીજીની જીખાની (હંટર કમીટીવાળી)	૦-૬-૦	૦-૧-૦
ખેડાની લડત (લેખક: શ્રી૦ શંકરલાલ દા. પરીખ)	૧-૮-૦	૦-૫-૦
અસહકાર ('યુગધર્મ' કાર્યાલયનો સંગ્રહ)	૨-૮-૦	૦-૮-૦
રાષ્ટ્રગીત (ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિકવાળો સંગ્રહ)	૦-૧૨-૦	૦-૨-૦
Young India (યં. ઈ. ના ગાંધીજીના લેખો)	૪-૦-૦	૦-૬-૦

બાલસાહિત્ય

જાણીયોર (બાળકવિતાઓનો સંગ્રહ—સુધારેલી બીજી આવૃત્તિ)	૦-૫-૦	૦-૧-૦
રાજ્ય (ચણીયોરથી આગળનો કવિત:સંગ્રહ)	૦-૮-૦	૦-૨-૦
ચાલણગાડી—નાની (બાળપોથી) [સુધારેલી બીજી આવૃત્તિ]	૦-૧-૬	૦-૦-૬
ચાલણગાડી—મોટી „	૦-૩-૦	૦-૦-૬

પ્રદેશ અને પ્રકાશક: રામદાસ બોહનદાસ ગાંધી નવજીવન ચુદ્ધાલય, અમદાવાદ.

સ્વદેશ

અપાર શક્તિવાળી સ્વદેશ
મન્ત્રનો પ્રભાવ દર્શાવનારી
હુંકી વાર્તા, સુંદર રંગીન પૃંદું.
કિંમત: પોસ્ટેજ સાથે ૦-૩-૬

બુદ્ધ અને મહાવીર

કિશોરલાલ ધ. મશરૂવાળાની
અવતારલીલા-લેખ માળાનું
રામ અને કૃષ્ણ પદ્ધીનું બીજું
પુસ્તક. પોસ્ટેજ સાથે ૦-૧-૦-૦

સીતા હરણ

કુટુંબો અને શાળાઓ માટે
રામાયણની કથાનો પૂર્વાર્ધ.
લેખક: ચન્દ્રશંકર પ્રા. શુક્લ
કિંમત ૦-૧૨-૦ પોસ્ટેજ ૦-૨-૦

હાલ યનો પ્રવાસ

અને

ઉત્તરાખંડની યાત્રા

દત્તાત્રેય બાળકૃષ્ણ કાશ્મીરની
'વસન્ત' અને 'મધ્યપડા'માં
આવર્તી લેખમાળાઓનો સંગ્રહ
પપ્પવાડીયામાં બહાર પડશે

નવજીવન પ્રકાશન

મન્દિર: અમદાવાદ

